

Problematika odměňování české inteligence v letech 1945—1948 (Příspěvek k objasnění počátků nivelizace)

JIRÍ MAŇÁK

Fakulta technické a jaderné fyziky ČVUT, Praha

V nedávném příspěvku¹ jsme se pokusili ukázat, k jakým změnám došlo v početnosti a struktuře české inteligence v období 1945—1948. Obrovský početní růst, k němuž tehdy došlo, se uskutečnil takřka výhradně růstem úřednictva, zatímco ostatní skupiny inteligence vzrostly jen nepatrně nebo vůbec ne. V tomto příspěvku bychom si chtěli všimnout změn ve hmotném postavení české zaměstnané inteligence.

Pro správné pochopení problematiky je třeba uvést některé poznatky o jejím vývoji do roku 1945. Za předmnichovské republiky se rozdíly v odměňování práce duševní a fyzické ve srovnání se situací za Rakousko-Uherska sice poněkud snížily, ale pořád zůstávaly dosti značné, jak názorně ukazuje porovnání průměrných příjmů z let 1931—1932. Vezmeme-li za základ (100) průměrný příjem pomocného dělníka, pak průměrný příjem havíře byl 137, kvalifikovaného dělníka 146, mistra či předáka 210, zřízence 214, učitele 356, vyššího soukromého úředníka 429 a vyššího státního úředníka 493.² (V některých jiných zemích byly tyto rozdíly asi ještě větší.)³ V letech 1929—1939 došlo u dělnických mezd k poklesu na 80,4 %, kdežto příjmy vyšších úředníků vzrostly na 157,2 procenta.⁴ V roce 1937 byly průměrné platy úředníků o 161,5 % vyšší než průměrné mzdy dělníků a průměrné platy úřednic převyšovaly průměrné mzdy dělnic dokonce o 189,6 %.⁵ Je tedy zcela pochopitelné, že i životní úroveň dělnických

a úřednických rodin byla dosti rozdílná. V letech 1921—1922 dosahovaly průměrné příjmy úřednické rodiny 180,5 % průměrných příjmů rodiny dělnické a v letech 1931—1932 se zvýšily na 188,8 %. V příjmech na osobu byly rozdíly ještě větší: na jednoho člena úřednické rodiny připadalo v letech 1921—1922 192,7 % příjmů jednoho člena dělnické rodiny a v letech 1931—1932 již 209,7 %.⁶ Dá se oprávněně předpokládat, že v dělnických rodinách dosahovanou úroveň příjmů na osobu i na rodinu musel zajišťovat větší počet členů rodiny, tj. že zaměstnanost žen a mladistvých byla v dělnických rodinách vyšší než v rodinách úřednických. Rozdíly v příjmech se odrážely i ve spotřebě, v její rozdílné úrovni a struktuře.⁷ Důsledky krize z počátku třicátých let postihly jak dělnictvo, tak úřednictvo. Podle neúplných údajů se zdá, že nezaměstnanost postihla některé kategorie inteligence relativně ještě více než dělnictvo.⁸ Zhoršilo se i postavení zaměstnané inteligence, přesto však rozdíly v odměňování dělníků a úředníků zůstaly zhruba zachovány.⁹

K závažným změnám dochází po mnichovském diktátu a zejména po nastolení okupačního režimu v roce 1939. Mnoho českých státních i soukromých úředníků, učitelů, lékařů aj. bylo nuceno opustit svá dosavadní působišť v pohraničí a na Slovensku a hledat — stejně jako důstojníci po rozpuštění armády — nové uplatnění ve vnitrozemí. V tzv. Protektorátě politika okupantů směřuje k likvidaci české

¹ Početnost a struktura české inteligence v letech 1945—1948, Sociologický časopis č. 4/1967. V tomto článku jsme také stručně naznačili své pojetí inteligence a zdůvodnili, proč lze statický termín „úřednictvo“ považovat za označení inteligence v zaměstnaneckém poměru.

² A. Chyba: *Postavení dělnické třídy v kapitalistické Československu*, SNPL 1961, str. 184.

³ Tak například v sousedním Maďarsku byl v roce 1938 poměr mezi průměrným platem tkalce a vyššího státního úředníka zhruba 1 : 10 (94 : 909 pengő). Podle disertační práce S. Balog: *Borba Vengerskoj komunistické strany za sozdanje kadrov socialistickéj inteligencii*, Moskva MGU 1958, str. 27—29.

⁴ Chyba: c. d., str. 143.

⁵ Podle údajů A. Zápotockého ve sborníku *Problémy ekonomie lidové demokracie*, vyd. ÚV KSČ 1949, str. 63.

⁶ Vypočteno podle údajů, které uvádí E. Kadlecová ve sborníku *Základní teoretické otázky socialismu a komunismu ve světle výsledků společenských věd*, NČSAV 1962, str. 470.

⁷ Viz Chyba: c. d., str. 185, též I. A. Bláha: *Sociologie inteligence*, Praha 1937, str. 185—187.

⁸ Ze svobodných povolání bylo r. 1933 bez práce 5 823 osob. Kadlecová c. d., str. 470. Z 8 000 členů Spolku inženýrů bylo za krize 2 500 bez práce. Dějiny KSČ, SNPL 1961, str. 276.

⁹ Viz Bláha: c. d., str. 203—207.

inteligence jako k první etapě na cestě k likvidaci celého českého národa. Výrazným projevem této politiky bylo i uzavření českých vysokých škol a celkové omezování přístupu ke vzdělání. Ale i v oblasti rozdělovacích procesů se postavení české inteligence zhoršuje. Zavedení přídělového zásobování prakticky u všech druhů spotřebního zboží vede k snížení a nivelizaci její spotřební úrovně. Do roku 1942 provedli okupanti několikrát zvýšení mezd,¹⁰ které bylo sice kompenzováno růstem cen a zhoršováním pracovních podmínek, ale které svou nivelizační tendencí, zvýhodňující méně placené a nekvalifikované kategorie pracujících,¹¹ mohlo vyvolat dezorientaci, zejména proto, že bylo doplňováno soustavným propagandistickým štváním proti inteligenci, vypočteným na zaostalé předsudky fyzicky pracujících. Česká inteligence byla postižována též nuceným nasazováním na fyzickou práci do zbrojních a jiných závodů, pracujících pro potřeby války.¹² Okupační režim prostředky fyzického násilí, ekonomické nivelizace a sociální degradace zesiluje existenční nejistotu početných skupin české inteligence na nejzazší mez. Česká inteligence si svou nepříznivou situaci uvědomuje jako vnučenou cizí moci a v osvobození z nacistické okupace vidí i záruku zlepšení svého sociálně ekonomického postavení.

Po osvobození dochází ve vlastnických a mocenských poměrech k takovým zásadním změnám (národní výbory, národní správy, znárodnění aj.), že se mění nejen zaměstnavatel, ale i společenské postavení a poslání české inteligence. Nejde o změny ve směru státního kapitalismu, ale ve směru socialistického uspořádání společenských vztahů, i když charakter státní moci není ještě definitivně rozhodnut. „Zaměstnavatelem“ převážné části inteligence se

stává společnost jako celek, reprezentovaná lidově demokratickým charakterem státních orgánů, podniků, institucí a veřejných organizací. Tím se podstatně rozšiřuje prostor pro uplatnění inteligence — nový režim vytváří příznivé podmínky pro realizaci mnoha smělých záměrů jejich nejpokrokovějších skupin v oblasti školství, kultury, zdravotnictví atd., které v minulosti ztroskotávaly pro odpor vládnoucí buržoazie.

Zároveň je ale třeba velmi zdůraznit, že lidová demokracie nestaví na ekonomickém dědictví buržoazní republiky z doby jejího rozkvětu, ale na dědictví protektorátní ekonomiky z dob jejího rozkladu, na následcích války a okupace.¹³ Jen v průmyslu byly přímé materiální škody odhadovány na 43 až 48 miliard Kčs¹⁴ a v celém národním hospodářství na 347 miliard Kčs.¹⁵ Nepřímé škody, představované neudržovanou a katastrofálně opotřebovanou technikou, rozrušenými spoji, rozbitím výrobních programů a pracovních kolektivů, úpadkem odborných znalostí a pracovní morálky, rozvrácenou měnou, nenasyčeným trhem atd. nelze snad ani v číslech vyjádřit. Následky těchto materiálních škod nebylo možno překonat v nějaké krátké době, a proto se s nimi setkáváme po celé námi sledované období. Obrovský rozsah škod a nemožnost jejich rychlého překonání se odrazily i v sociálně ekonomické situaci obyvatelstva, jehož potřeby vysoce přesahovaly reálné možnosti jejich uspokojení, kdežto prostředky často nestačily ani na zmírňování nejpalčivějších problémů. Sociálně ekonomické problémy mohly být uspokojivě vyřešeny jen na základě úspěšného rozvoje materiální výroby, což byl ovšem úkol na poměrně dlouhou dobu. Vzedmutá revoluční vlna si však vynucovala splnění naléhavých sociálních požadavků co nej-

¹⁰ Koncem roku 1939 jednorázové zvýšení mezd o 10–20 %, v květnu 1940 znovu. V letech 1940–1942 vzrostly mzdy zhruba o jednu třetinu, poté nastala stagnace. *Odboj a revoluce 1938–1945*, Naše vojsko, Praha 1965, str. 87.

¹¹ Například mzdy zemědělských dělníků se v krátké době téměř zdvojnásobily. Tamtéž., str. 87.

¹² Cestou pracovní mobilizace bylo nasazeno na manuální práce asi 20 000 úředníků (viz V. Král: *Otázky hospodářského a státního vývoje v českých zemích v letech 1939–1945*, díl III, NČSAV 1959, str. 289) a asi 10 000 učitelů a profesorů (Archiv ÚRO 2735/0205). V srpnu 1944 byly uzavřeny všechny kulturní podniky a instituce a jejich zaměstnanci nahnáni do zbrojních závodů (viz Král: c. d., str. 318).

¹³ To je třeba zdůraznit tím spíše, že veškerá srovnání v sociálně ekonomické oblasti, která byla prováděna po roce 1945, porovnávala existující situaci se situací předválečnou. Budeme to muset dělat i v této práci, protože většina dostupných údajů nám nic jiného nedovolí.

¹⁴ Přímé věcné škody na budovách, strojích, surovinách a zboží se odhadovaly na cca 18 miliard Kčs, následné škody na dalších 25–30 miliard. Podle M. Reimana ve sborníku *Hospodářství ČSR na jaře 1946*, Praha 1946, str. 10–26.

¹⁵ Podle prohlášení ministra financí dr. V. Srobará v Prozatímním Národním shromáždění dne 5. 3. 1946.

dříve. Postoj vlády k tomuto dilematu ukazuje prohlášení ministra sociální péče dr. J. Šoltésze, podle něhož sociální politika vlády „... nesmí ani v tomto přechodném období připustit, aby životní úroveň kterékoliv vrstvy našeho národa klesala pod hladovou hranici, neboť taková hranice již sama o sobě by podlamovala výrobnost našeho národního hospodářství. Naproti tomu jinaké a další zvyšování životní úrovně jest v této přechodné době odůvodněno jenom tam, kde si to zcela imperativně žádá obnovení výrobnosti.“¹⁶

Ukončení války a okupace nemohlo přinést žádnou čarovnou přeměnu sociálně ekonomické situace pracujících. Nemohly se splnit ani iluze některých příslušníků inteligence, že samotným osvobozením se vyřeší i jejich sociálně ekonomické problémy, protože konkrétní situace znemožňovala návrat k systému a úrovni rozdělování z doby první republiky.

Faktor, který nejsilněji ovlivňoval rozdělovací procesy i po osvobození, bylo vázané, přidělové hospodářství. Prakticky všechny potraviny a naprostá většina spotřebního zboží byly na přiděl. Všeobecný a jednotný přidělový systém sám o sobě vnašel do rozdělovacích procesů silné nivelizační prvky a do značné míry stíral rozdíly, které se zachovaly v odměnách za práci. Většina příslušníků inteligence byla vyloučena z okruhu držitelů přidavkových lístků a byla odkázána na poměrně nízké základní přiděly.

Teprve v druhé řadě ovlivňovala rozdělovací procesy úroveň příjmů a výše a struktura cen. Cenový a mzdový systém, který lidová demokracie převzala po okupantech, se zcela rozešel s hodnotovými vztahy. Některé problémy s tím spojené se pokusila vyřešit měnová reforma a s ní spojené úpravy cen a mezd v prosinci 1945. Vůdčí snahou těchto úprav bylo dosažení globální rovnováhy mezi cenami a příjmy obyvatelstva a odstranění hladových mezd. Mzdy a platy, které by i přes trojnásobné zvýšení (reforma měla stabilizovat cenovou a mzdovou hladinu

zhruba na trojnásobku předválečné úrovně) zůstaly pod hranicí existenčního minima, byly zvýšeny nejvýrazněji, což se při nedostatečnosti prostředků nutně muselo projevit na druhé straně nižším zvýšením mezd a platů střední a vyšší úrovně, tj. v podstatě snížením reálných odměn za kvalifikovanější práci.^{16a} Nejzávažnější změny se promítly do relací mezi odměnami dělníků a úředníků (tj. zaměstnané inteligence), jak to ukazuje tabulka 1.

Tabulka 1

Úřednické platy v porovnání s dělnickými mzdami v českých zemích¹⁷:

(dělnická mzda v příslušné kategorii = 100)

Plat	Rok			
	1937	1946	1947	1948
úředníka	261,5	144,5	138,0 (?)	130,1
úřednice	289,6	147,3	138,8	137,3

Z tabulky jsou zřejmé silné nivelizační tendence, které se prosadily nejvíce koncem roku 1945 při úpravách mezd a platů v souvislosti s měnovou reformou, ale které se v určité míře prosazovaly i potom. Srovnání reálných mezd a platů se situací za předmnichovské republiky vypovídá o nivelizačních tendencích ještě zřetelněji (viz tab. 2).

Tabulka 2

Index vývoje reálných mezd a platů v českých zemích¹⁸:

Rok	1937	1946	1947	1948
Dělníci	100	121	150	188
Úředníci	100	67	78	94
Dělnice	100	129	159	196
Úřednice	100	82	96	117

S vývojem mezd a platů se v závislosti na něm pohybuje i index životních nákladů (rok 1938 = 100):

Rok	1942	1945	1946	1947
Rodina úřednická	154,5	156,9	283,3	278,2
Rodina dělnická	161,8	169,2	308,6	295,0

¹⁶ Z exposé ministra dr. J. Šoltésze v sociálně politickém výboru PNS dne 4. 12. 1945. Tisková informační služba KSC (TISK) 1946.1.

^{16a} Například mzdy zemědělského dělnictva byly zvýšeny v průměru asi šestkrát. Index měsíční nominální mzdy, bereeme-li za základ rok 1938, činil v roce 1946 u deputátníků 653 a u zemědělské čeledi 573. Cíl, roč. III, č. 42, str. 666–7.

¹⁷ Převzaty údaje A. Zápotockého ze sborníku *Problémy ekonomie lidové demokracie*, str. 63. V citovaném prameni je v údajích pro rok 1947 u mužů zřejmě tisková chyba: je uvedeno 188,0, ačkoli všechny dílčí údaje svědčí o pokračující nivelizaci. Došlo zřejmě k záměně číslic 3 a 8.

¹⁸ A. Zápotocký; cit. sborník, str. 63.

Podle Statistické ročenky CSR 1948, str. 267. K největšímu vzestupu dochází u výdajů za ošacení a výživu, přičemž relativně větší zvýšení nákladů na výživu se projevuje u rodin úřednických. Protože nominální příjmy se zvýšily úřednickým rodinám relativně méně než dělnickým, i zvýšení životních nákladů je u nich relativně menší.

Na nutnosti stabilizovat měnu, zabránit inflaci, uvést do pořádku cenový a platový systém se shodly všechny zúčastněné strany. Stanovení konkrétních hledisek a klíčů pro přepočty mezd a platů bylo složitým problémem sociálním i politickým, ve kterém pro různost zájmů již taková shoda být nemohla. Celkový výsledek za dané situace nedostatečnosti ekonomických zdrojů a rezerv představoval kompromis relativně nejprůzračnější pro dělnictvo (jako celek, nikoli pro každou jeho kategorii); dochází k jistému přerozdělení fondů na odměňování, které se citelně dotýká těch skupin pracujících, které byly v minulosti odměňovány relativně lépe. Relace, prosazené při mzdových a platových úpravách z prosince 1945, lze považovat za odraz vlivu existujícího rozdělení sociálních sil v zemi na sociální politiku nového režimu.

Nivelizační tendence v odměňování inteligence se prosadily všeobecně, ale zároveň v jednotlivých pracovních oblastech diferencované co do rozsahu a hloubky. Bude to zřejmější, když porovnáme odměňování inteligence v tzv. soukromých službách a ve státních službách.

*

Největším zásahem do relací odměňování v tzv. soukromých službách (tj. v podstatě v hospodářské oblasti)¹⁹ byla opět měnová reforma a úpravy mezd a platů s ní spojené. Celou řadou vyhlášek (bylo jich asi 80) byly upraveny mzdy a platy tak, aby aspoň zčásti vyrovnaly vzestup cen. Hodinové mzdy, které v květnu 1945 činily 1 korunu, byly při úpravách v prosinci 1945 zvýšeny o 422 0/0, mzdy 2 K na hodinu o 212,5 0/0, 3 K o 141,6 0/0, 4 K o 106,3 0/0 atd., až mzdy 20 K na hodinu

byly zvýšeny jen o 8,5 0/0 a nad 20 K nebyly zvyšovány vůbec.²⁰ Podobným způsobem byly upravovány také platy zaměstnanců v tzv. vyšších službách.²¹ Úřednické platy byly zvýšeny v průměru na 230 0/0 nominální platové úrovně z března 1939. Jejich zvýšení bylo podstatně nižší než u dělníků, kde dosáhlo 280 0/0 u odborných a 300 0/0 u zaučených.²² Nivelizační tendence mzdových a platových úprav je zřejmá — neprojevuje se však jen ve sníženém rozpětí v odměňování duševní a fyzické práce, ale daleko šíře, ve snižování rozdílů v odměňování práce kvalifikované a nekvalifikované vůbec.²³

Rok	1945	1946	1947	1. pol. 1948
Dělníci odborní	176,5	282,9	288,8	290,7
Dělníci pomocní	184,5	304,0	317,0	325,1

Podle Statistické ročenky CSR 1948, str. 65.

Ale již záhy po těchto úpravách se ukázaly závažné problémy, které byly jimi vyvolány. Závažné nesrovnalosti mezi výdělky dělníků a pevnými platy mistrů a technických zaměstnanců vyvolaly živelné hnutí po náležitém ohodnocení technické kvalifikace, což konstatoval i ministr Šoltesz ve zprávě pro předsednictvo vlády.²⁴ Ústřední rada odborů proto vypracovala na jaře 1945 návrh korektury, která by tyto otázky řešila, ovšem „v rozsahu a způsobem, aby nebyl vyvolán impuls u dělnických kategorií k všeobecné vlně zvyšování mezd“. Podle tohoto návrhu byly nakonec zvýšeny platy mistrů o dalších 18 0/0, technických zaměstnanců o 16 0/0 a administrativních zaměstnanců o 12 0/0. V celkovém průměru byl index úřednických platů v tzv. soukromých službách touto korekturou zvýšen na 260 0/0 oproti březnu 1939.²⁵ V důsledku těchto korektur, které se realizovaly v jarních měsících 1946, stouply platy úředníků od února

¹⁹ V dobové terminologii se soukromými službami rozuměly podniky zemědělské, lesnické, průmyslové, živnostenské, obchodní, peněžní, dopravní a jiné bez ohledu na to, zda to byly podniky v soukromé vlastnictví, znárodněné, v národní správě či družstevní. Nepatří sem však podniky státní (např. ČSD) a komunální, i když vyvíjely ekonomickou činnost ve stejné oblasti jako podniky tzv. soukromé.

²⁰ O. S. Schmidt: *K otázce mezd*, Sociální revue XXI, č. 11, str. 271–273.

²¹ Do kategorie zaměstnanců ve vyšších službách byli zařazováni vedle administrativních a tech-

nických úředníků i nižší odborní zaměstnanci (telefonistky, skladníci, řidiči, mistři, dozorcí aj.), které za příslušníky inteligence nepovažujeme.

²² Podle J. Hrona: *O mzdových a platových statistikách šetřeních*, Sociální revue XXI, č. 4, str. 83.

²³ Nominální index hodinových dělnických sazeb se vyvíjel po osvobození takto (březen 1939 = 100):

²⁴ Archiv ÚRO 17.03.

²⁵ Za návrh se postavilo ministerstvo sociální péče, proti němu vystoupil Nejvyšší úřad cenový se zdůvodněním, že návrh není jen korekturou, ale opuštěním nivelizační tendence, která byla základem úprav z prosince 1945. Archiv ÚRO 17.03.

do listopadu 1946 o 33 %, kdežto dělnické hodinové výdělky jen o 26 %. V období od listopadu 1946 do listopadu 1947 se tempo růstu mění a obrací — úřednické platy se v průměru zvýšily o 7 %, dělnické výdělky o 8 %.²⁶

V jednotlivých oborech „soukromých služeb“ byly ovšem relace v odměňování rozdílné. Máme k dispozici bohužel jen údaje o průměrném měsíčním platu úřednických zaměstnanců z května 1947 a údaje o průměrné výši denních mezd dělníků z února 1947. Protože se nevztahují k stejnému datu, můžeme je srovnávat jen s vědomím, že od února do května 1947 došlo u dělnických mezd k jistému růstu a v důsledku toho budou i vykazované rozdíly ve skutečnosti poněkud nižší (viz tabulka 3).

Tabulka 3

Průměrné mzdy a platy v soukromých službách v českých zemích v roce 1947²⁷

	Úřednickí zaměstnanci	Dělníci	Úřednický plat převyšuje dělnickou mzdu o
Soukromé služby celkem	3 437 Kčs	2 476 Kčs	38,8 %
Z toho: Zemědělství a lesnictví	2 817 Kčs	1 422 Kčs	98,1 %
Průmysl a živnosti	3 918 Kčs	2 713 Kčs	44,4 %
Obchod, peněžnictví a doprava	3 117 Kčs	2 373 Kčs	31,3 %

Celkové rozpětí 38,8 % ve prospěch úřednických platů je dosti malé. Relativně nejvyšší ocenění duševní práce v země-

dělství a lesnictví musíme hodnotit pod zorným úhlem celkově nejnižších mezd a platů a poměrně malého počtu inteligence zaměstnané v tomto odvětví. Na druhé straně v obchodě, peněžnictví a soukromé dopravě, kde byl zaměstnán poměrně značný počet inteligence, byly rozdíly při celkově podprůměrných mzdách a platech ještě nižší než celkový průměr. V tomto případě jde o výrazný projev nivelizace, která se dotýká širokého okruhu zaměstnané inteligence.

Podívejme se ještě, nakolik se nivelizační tendence prosadily přímo uvnitř inteligence, zaměstnané v tzv. soukromých službách.

Z tabulky je zřejmý postupný přesun do vyšších platových pásem. Vcelku se zdá diferenciaci soukromouřednických platů

nepříliš rozsáhlá, ale rovnoměrná, všechny skupiny jsou poměrně početné a i ve skupině nad 5000 Kčs měsíčně je v letech

Tabulka 4

Diferenciace úřednických platů v soukromých službách v českých zemích²⁸

Měsíční plat Kčs	1. 12. 1945 %	1. 11. 1946 %	1. 10. 1947 %	1. 2. 1948 %
Do 1 000	12	7	15,6	5,3
1 000 – 2 000	23	12		9,5
2 000 – 3 000	28	26		20,2
3 000 – 4 000	22	23		17,8
4 000 – 5 000	9	15	17,6	17,8
Více než 5 000	6	17	24,4	26,9

²⁶ Archiv ÚRO 1465 0104.

²⁷ Vypočteno z údajů Statistické příručky ČSR 1948, str. 40. Přepočet dělnických denních mezd na měsíční počítá s 26 pracovními dny v měsíci a výsledky jsou zaokrouhleny na celé koruny. Tyto výpočty se zdají potvrzovat správnost údajů

A. Zápotockého, které jsme citovali výše, i opravu, kterou jsme v nich provedli.

²⁸ Vypočteno podle údajů J. Kováče: *Poznámky k problematice daní*, ČJ, roč. III, č. 39, str. 470–471 (pro roky 1945 a 1946), materiálu v Archivu ÚRO 1465 0104 (r. 1947) a Statistické ročenky ČSR 1948, str. 71 (r. 1948).

1947 a 1948 celá čtvrtina úřednických platů. (Je jen škoda, že dostupné údaje neumožňují skupinu nad 5000 dále diferencovat).

Nás ale nejvíce zajímá situace v průmyslu. Podle údajů Statistické příručky můžeme vypočíst, že v roce 1946 průměrný měsíční plat úředníka v průmyslu českých zemí byl 4430 Kčs, a v prvním pololetí 1947 4700 Kčs, zatímco průměrné dělnické mzdy dosahovaly ve stejných obdobích 2690 a 2850 Kčs.²⁹ Na celkové vývojové tendence můžeme soudit podle celostátních údajů o hrubých mzdách a platech v průmyslu mezi lety 1945 a 1947. (Viz tab. 5.)

Tabulka 5

Vývoj hrubých mezd a platů v čs. průmyslu v letech 1945 – 1947³⁰

Rok, měsíc	Průměrný hrubý měsíční příjem		Úřednický plat převyšuje dělnickou mzdu o	
	dělnický Kčs	úřednický Kčs	Kčs	%
1945 říjen	1 575	2 875	1 300	82,5
1946 leden	2 251	3 501	1 250	55,5
duben	2 475	4 180	1 705	68,8
červenec	2 809	4 409	1 600	56,9
říjen	3 008	4 738	1 703	57,5
1947 leden	3 011	4 731	1 720	57,1
duben	3 052	4 985	1 933	63,3
červenec	3 283	5 073	1 790	54,3
říjen	3 362	5 153	1 791	53,2

Porovnání ukazuje, že růst dělnických mezd byl celkově rychlejší než růst úřednických platů. Dělnické mzdy vzrostly v čs. průmyslu od října 1945 do listopadu 1947 o 110,4 %, kdežto úřednické platy jen o 80,6 %.³¹ Kromě sezónních vlivů uvedená tabulka zřetelně obráží úpravy z prosince 1945, i jejich korekturu z jara 1946. I v průmyslu se nivelizace v odměňování prosazovala, ale přece jen relativně méně než v jiných pracovních oborech; přitom mezi jednotlivými průmyslovými odvětvími byly značné rozdíly. Při mzdových a platových úpravách koncem roku 1945 se nivelizace nejsilněji prosadila v oboru zpracování železa a kovů (strojírenství), v oděvním, stavebním, hutním a chemickém průmyslu. Naproti tomu

průmysl báňský a textilní vykazují tendenci spíše opačnou — rozdíly mezi platy a mzdami se po této úpravě zvětšují. V rozmezí zachycených dvou let byl růst úřednických platů dokonce rychlejší než růst dělnických mezd v průmyslu báňském, lihovarnickém, potravinářském, pílařském, sklářském a textilním; v kožedělném a energetickém průmyslu stouply mzdy a platy rovnoměrně; v ostatních oborech byl růst dělnických mezd rychlejší než růst úřednických platů. V říjnu 1945 byly nejmenší rozdíly na pilách (pouhých 232 Kčs) a ve sklárnách (622 Kčs), největší rozpětí vykazovala výroba železa (2218 Kčs), cukrovary (2107 Kčs) a

strojírenství (1710 Kčs). V listopadu 1947 bylo nejmenší rozpětí v plynárnách a vodárnách (350 Kčs) a v energetice (1345 Kčs), největší v průmyslu báňském (2762 Kčs) a papírenském (2634 Kčs).³²

Na závěr této pasáže si ještě všimněme odměn vedoucích kádrů znárodněného průmyslu. V tisku se sice často objevovaly polemické články na toto téma, ale konkrétní údaje se v nich objevily jen sporadicky, což samo o sobě je dosti příznačné. Podle těchto sporadických údajů v tisku se platy ředitelů znárodněných podniků pohybovaly kolem 20 000 Kčs měsíčně a platy generálních ředitelů celých průmyslových odvětví nepřesahovaly částku 30 000 Kčs měsíčně.³³ Platy vedoucích kádrů znárodněného průmyslu byly před-

²⁹ Statistická příručka CSR 1948, str. 55.

³⁰ Archiv ÚRO 1465/0104, přílohy. Rozdíly vypočetl autor.

³¹ Tamtéž.

³² Vypočteno podle materiálu v Archivu ÚRO 1465 0104.

³³ Tvorba 1947, č. 5, str. 96–98 a č. 43, str. 848. V celé CSR počet vedoucích kádrů znárodněného průmyslu a peněžnictví nepřevyšoval 11 000 osob. Podle statistik dané ze mzdy bylo v celé CSR jen 8 456 osob s příjmy od 10 do 20 tisíc, a jen 370 osob mělo příjmy od 20 do 40 tisíc měsíčně. Cil, roč. III, č. 35, str. 555.

mětem útoků jak ze strany odpůrců lidově demokratického režimu, tak i ze strany sektářských elementů³⁴ a zeostalých vrstev dělnické třídy, mezi nimiž byly nivelizační snahy zvláště silné. Jejich projevem byl například i ohlas na článek Gustava Klimenta z léta 1945, který kritizoval rozhodnutí závodní rady a národní správy jednoho velkého podniku, že žádnému zaměstnanci nevyplatí větší mzdu než 4000 Kčs měsíčně, jako rozhodnutí nesprávné, vyhánějící kvalifikované odborníky ze závodů.³⁵ Záplava dopisů přímo nebo nepřímo schvalujících kritizovaný postup byla odpovědí na tento dosi nesmělý pokus odsoudit živelné nivelizační tendence a subjektivismus v otázkách odměňování.³⁶ Proti podobným náladám bylo zaměřeno vystoupení Kl. Gottwalda před soukromými zaměstnanci 3. 5. 1946, v němž důrazně prohlásil, že komunisté nemají nic společného s maloměstským rovnostářstvím, ale že usilují o to, aby práce veškeré inteligence byla odměňována po zásluze.³⁷ Na zasedání ÚV KSČ v září 1946 s veškerou rozhodností odsoudil sektářské útoky na platy ředitelů znárodněných podniků.³⁸ V každém případě jak tato vystoupení, tak skutečná výše odměn vedoucích kádrů znárodněného hospodářství je svědectvím dobré snahy vlády NF, vedení KSČ i ÚRO v rámci možností náležitě zhodnotit význam nejvýše kvalifikovaných technických a ekonomických kádrů i finančně, přesto, že to naráželo na určitý odpor zdola.

*

Základní principy platových poměrů ve státních a veřejných službách byly zastaralé, složité a nepřehledné. V podstatě hodnotily dosažené vzdělání, počet odsloužených let a vykonávanou funkci. Vlastní úroveň platů a jejich odstupňování prodělalo do roku 1945 řadu změn, v nichž se všeobecně (zejména za okupace) uplat-

nily tendence směřující ke snížení celkového rozpětí.

Po osvobození šlo na tomto úseku o dva závažné sociálně ekonomické úkoly — o odstranění křivd spáchaných na státních zaměstnancích okupanty a o celkovou úpravu platových a služebních poměrů, o jejich modernizaci.

První úkol byl splněn poměrně rychle. Na základě presidentského dekretu č. 58/1945 byly státním a veřejným zaměstnancům přiznány zvláštní příplatky, které u nejnižších platů (do 20 000 Kčs ročně) byly nejvyšší, 30 %, a s vyšší platou se snižovaly. Presidentské dekrety č. 53 a 59 z roku 1945 odčinovaly křivdy způsobené zastavením postupu a jmenování. Na jejich základě došlo k rozsáhlé nominační a renomační akci, která přinesla hmotné výsledky zejména vyšším kategoriím. V souvislosti s měnovou reformou byly zákonem č. 159/1945 přiznány státním zaměstnancům další příplatky: svobodným 3000 Kčs, ženatým 5400 a na každé dítě 1800 Kčs ročně. Výrazně se tedy při těchto úpravách uplatnilo hledisko sociální. V průměru dosáhly nominální platy státních zaměstnanců po měnové reformě 212 % úrovně z roku 1938, tedy podstatně nižší než u zaměstnanců soukromých.³⁹

Pokud jde o druhý úkol, o modernizaci platových a služebních poměrů, ten se do února 1948 realizace nedočkal, přesto (anebo snad právě proto), že byl po celé toto období předmětem politického boje.

Podívejme se nyní na změny, které nastaly v odměňování jednotlivých úřednických kategorií státních zaměstnanců za okupace a po osvobození ve srovnání se situací první republiky. (Viz tab. 6.)

Tabulka 6 porovnává indexy nominálních platů. Indexy reálných platů by se daly vypočíst pro rok 1946 přibližně tak, že by se index čistých nominálních platů dělil třemi. V průměru byly reálné platy státních zaměstnanců o jednu pětinu nižší

³⁴ Například v sociálně demokratickém tisku zejména J. Veltruský a V. Salus útočili proti „příliš vysokým“ platům vedoucích kádrů znárodněného průmyslu (srv. Čil. roč. III, č. 22, 31, 40). Peroutkův „nezávislý“ Dnešek neutočil ani tak na výši platů, jako spíše všeobecně na osoby vedoucích, protože prý byli vybráni podle politických hledisek a odborně byli neschopní nebo aspoň nezkušení (srv. Dnešek, roč. I, č. 9, roč. II, č. 16 a 19).

³⁵ Rudé právo 10. 8. 1945.

³⁶ Archiv ÚRO 1945, pres. 423. Typický je pro svou argumentaci dopis jednoho fidiče z Prahy,

kteřý vyslovuje nespokojenost nad tím, že ještě vůbec nějaké rozdíly ve prospěch fidičů práce existují. Vidí v nich dokonce zdroj existujících poříz. Kdyby prý lidé na vedoucích místech měli stejné platy jako dělníci, měli by prý větší zájem na zlepšení poměrů a již dávno by došlo k nápravě. Tamtéž.

³⁷ Srv. K. Gottwald: *Spisy XII*, str. 37.

³⁸ Tamtéž, str. 220.

³⁹ Podle bulletinu Zprávy pro závodní organizace a členy KSČ ve veřejných úřadech a podnicích 1947, č. 3.

Tabulka 6

Indexy čistých platů státních zaměstnanců v českých zemích⁴⁰

(rok 1938 = 100)

Funkční zařazení	Rok 1944	Rok 1946
Služební třída I (abs. vysokých škol)		
Odborový přednosta	135,0	150,1
Vládní (minist.) rada	139,6	156,2
Vrchní rada	157,1	176,8
Rada	169,2	197,6
Vrchní komisař	180,7	226,3
Komisař	182,7	238,9
Služební třída II (abs. středních škol)		
Vrchní ředitel	152,0	176,4
Ředitel	160,8	190,9
Vrchní tajemník	175,4	233,6
Tajemník	178,5	234,8
Adjunkt	180,3	257,6
Služební třída III (abs. obchodních škol)		
Vrchní kontrolor	151,4	182,7
Kontrolor	161,7	210,4
Revident	163,7	226,8
Asistent	171,0	252,1
Služební třída IV (bez odb. vzdělání)		
Vrchní správce	145,6	178,1
Správce	162,1	211,9
Vrchní oficiál	165,5	229,3
Oficiál	172,4	256,4
Pomocný kancelářský personál		
Vrchní kanc. oficiant	188,6	284,8
Kancelářský oficiant	189,1	293,5
Kancelářský pomocník	194,0	301,8

než v r. 1938, reálné platy státních úředníků klesly ještě víc.⁴¹ Z tabulky je taky zřejmé, že nivelizační tendence se začaly prosazovat již za okupace a po osvobození zesílily. V důsledku toho se platové

rozpětí mezi nejnižšími a nejvyššími platy mezi roky 1938 a 1946 snížilo zhruba na polovinu.⁴² Další zajímavý aspekt je v tom, že zvýšení platů po úpravách z roku 1945 bylo největší u platů nástupních,

⁴⁰ Podle Zpráv SÚS 1946, č. 55, str. 424–431. Jde o čisté platy v prvním stupni služného u ženatých zaměstnanců s jedním dítětem.

⁴¹ Zprávy pro závodní organizace KSČ 1947, č. 1.

⁴² Jestliže například plat odborového přednosty v roce 1938 představoval 621,3 % platu zřízence, pak

v roce 1946 již jen 317,8 %, vládního rady 465,2 a 247,5, vrchního rady 351,4 a 211,6 rady 283,5 a 189,6 vrchního komisaře 202,0 a 155,7, komisaře 169,4 a 137,8. Podobné tomu bylo i u ostatních kategorií. Vypočteno podle Zpráv SÚS 1946, č. 55, str. 424–431.

kdežto u platů zaměstnanců s delší praxí se postupně snižovalo.⁴³

Služební třídy	V počá- tečních letech	Po 15 letech	Po 30 letech
I (vysokoškoláci)	275,0	246,9	187,2
II (středoškoláci)	315,0	250,0	205,4
III (abs. obch. škol)	319,7	250,0	212,8
IV (bez odb. vzděl.)	326,7	250,0	214,0
Pomocný kancelářský personál	372,3	297,0	217,0
Zřizenci	391,6	351,3	281,1

Všimněme si ještě odstupňování platů ve státní službě ve srovnání s platy ve službách soukromých, jak je ukázalo jednorázové šetření k 1. říjnu 1947. (Viz tab. 7.)

Tabulka 7 ukazuje poměrně malou diferenciaci platů u státních zaměstnanců —

více než polovina jich měla příjem mezi dvěma až třemi tisíci. Z toho je možno soudit, že relativně nejprimitivnější práce byly ve státních službách placeny poměrně nejlépe, mnohem lépe než v soukromých službách, zatímco u prací kvalifikovanějších a náročnějších tomu bylo právě naopak: příjmy nad 5000 Kčs měsíčně měl ve státních službách relativně menší počet zaměstnanců (6,5 % celkového počtu) nejen ve srovnání se zaměstnanci soukromými (24,4 %), ale dokonce i ve srovnání s dělníky (7,9 %).⁴⁵ Ještě markantněji vyplynou tyto skutečnosti ze srovnání měsíčních platů administrativních a technických zaměstnanců v průmyslu s platy náročností, složitostí a odpovědností jim odpovídajících skupin úředníků ve státní správě (viz tab. 8):

Nebylo by správné předem odmítat nižší úroveň platů ve státní správě jako něco zcela a vždy nesprávného. Nižší platová

Tabulka 7

Odstupňování příjmů u státních a soukromých zaměstnanců k 1. 10. 1947⁴⁴

Průměrný hrubý měsíční příjem Kčs	Státní zaměstnanci — %	Soukromí zaměstnanci %
Do 2 000	5,3	15,6
2 000—2 500	24,8	10,2
2 500—3 000	26,5	11,3
3 000—3 500	16,6	10,5
3 500—4 000	9,5	10,5
4 000—4 500	6,8	9,2
4 500—5 000	4,0	8,4
nad 5 000	6,5	24,4

Tabulka 8

Průměrné hrubé platy úředníků v průmyslu a ve státní správě v českých zemích k 1. X. 1947⁴⁶

Platové skupiny	Průmysl	Státní správa	Rozdíly v neprospěch úředníků státní správy	
			v Kčs	v %
A 1—T 1	2 762	2 572	220	7,9
A 2—T 2	3 279	2 651	628	19,2
A 3—T 3	4 057	3 204	853	21,0
A 4—T 4	5 136	3 710	1 426	27,8
A 5—T 5	7 598	4 600	2 998	39,5
Vedoucí	10 606	6 705	3 901	36,8

⁴³ Platy státních zaměstnanců podle délky praxe v českých zemích v r. 1946 (nominální výše platu v roce 1939 = 100):

Podle Zpráv pro závodní organizace KSČ, 1947, č. 3.

⁴⁴ Archiv ÚRO 1465 0104. Jde o výsledky šetření vládní komise, která porovnáním platů státních a soukromých zaměstnanců měla připravit podklady pro úpravu platů ve státní a veřejné správě.

⁴⁵ Archiv ÚRO 1465 0104.

⁴⁶ Tamtéž. Jde o výsledky šetření již zmíněné vládní komise. Výpočty rozdílů provedl autor. Srovnání se týká pouze úředníků, nikoli pomocného personálu a zřizenců, kde byly naopak rozdíly ve prospěch státních zaměstnanců. V čistých platech dokonce i v nejnižší úřednické skupině (A 1—T 1) byly nepatrné rozdíly ve prospěch státních zaměstnanců (19 Kčs, tj. 0,8 %).

atraktivita státní správy může být prostředkem k usměrnění přílivu pracovních sil do oblastí společensky prospěšnější činnosti (do výroby a do služeb). Mělo by se jí používat ale jen za jistých podmínek a jen pro oblast vlastní administrativy. Nelze totiž považovat za správné uplatnění tohoto principu i na techniky a inženýry ve státních podnicích a na učitele, profesory a lékaře ve státních školských a zdravotnických institucích, jak se to ve skutečnosti stalo. Tak např. platy učitelů se po úpravách z prosince 1945 zvýšily jen na 176 0/0 úrovně z r. 1939⁴⁷ a v r. 1947 po přiznání zvláštních příplatků, jimiž se platy učitelů a profesorů vyrovnávaly na úroveň úřednických platů ve státní administrativě ve skupinách se stejným nebo rovnocenným vzděláním, byl průměrný hrubý plat učitele 3587 Kčs a profesora střední školy 4985 Kčs.⁴⁸ Lékaři ve státních a veřejných službách patřili k nejhůře odměňovaným příslušníkům inteligence — jejich průměrný hrubý měsíční příjem v říjnu 1947 byl 2586 Kčs;⁴⁹ byli tedy placeni asi na úrovni zaměstnanců v pomocné kancelářské službě!

Všechny uvedené údaje ukazují, že nivelizační tendence se ve státních službách prosadily mnohem výrazněji než v oblasti tzv. služeb soukromých. Základní příčina spočívá zřejmě v obrovském početním růstu státních a veřejných zaměstnanců, zejména v nejnižších úřednických kategoriích, a v omezenosti a nedostatečnosti prostředků na jejich odměňování. Existující systém odměňování nejen nepůsobil u nejnižších kategorií ve smyslu odpudivém, ale právě naopak, přitahoval do nich nové a nové síly. Paradox spočíval v tom, že právě tyto skupiny státních zaměstnanců byly nejvíce se svými příjmy nespokojeny a usilovaly o jejich zvýšení i za cenu další nivelizace, ježž prosazení by přitažlivost státních služeb v nejnižších kategoriích dále zvýšilo, čímž by se blud-

ný kruh problému jenom zpevňoval. Nespornou skutečností také je, že návrhy představitelů KSČ a ÚRO na řešení platových problémů státních zaměstnanců z konce roku 1947 a počátku roku 1948 vycházely nivelizační tendenci do značné míry vstříc. To nelze vysvětlit jinak než ohledem na skutečnost, že otázka moci a tím i charakteru a dalšího vývoje lidové demokratického režimu nebyla definitivně vyřešena a že s ohledem na politický charakter kvalifikovanějších kádřů, které svou kariéru ve státních službách většinou začaly za buržoazní republiky a k novému režimu projevovaly určitou nechuf. až odpor, politika komunistů se musela opírat především o masy nižších státních úředníků a zřízenců.⁵⁰ Shoda okolností, že platový problém státních a veřejných zaměstnanců se stal do značné míry východiskem pro řešení mocenských otázek, způsobila, že okamžité politické potřeby musely mít přednost před dlouhodoběji působícími potřebami celospolečenskými. Otázka, proč se nivelizační tendence reprodukovaly i po vyřešení mocenských otázek, by si vyžádala další analýzu, která by nutně přesáhla rámec této stati.

*

Dosavadní poznatky o odměňování české inteligence v letech 1945—1948 můžeme shrnout asi takto:

1. Nivelizační tendence v odměňování se prosadily všeobecně. Porovnání jejich konkrétních projevů a hloubky ukazují poměrně závažné rozdíly ve sféře hospodářského života (v tzv. soukromých službách) a ve sféře státní a veřejné správy. V obou případech byla rozhodujícím předělem měnová reforma a s ní spojené úpravy mezd a platů v prosinci 1945. V soukromých službách byl stanoven relativně příznivější klíč pro přepočty platů inteligence v tomto sektoru zaměstnané než u inteligence zaměstnávané stá-

⁴⁷ Cil, roč. II, č. 36, str. 572.

⁴⁸ Archiv ÚRO 2735/0206. Začínající středoškolský profesor měl 2 150 Kčs měsíčně (Dnešek roč. I., str. 479). Relativně nejlépe byli placeni vysokoškolské profesori — podle všech vyhlášek, které jejich platy upravovaly, mohli dosáhnout až 13 000 Kčs hrubého měsíčního platu. Archiv ÚNS, tisk 1216.

⁴⁹ Archiv ÚRO 1465/0104. Platy začínajících lékařů ve veřejných nemocnicích nedosahovaly dlouho ani 2 000 Kčs měsíčně a teprve po květnu 1946 byly zvýšeny tzv. rizikovými příplatky. Ani nejkvalifikovanější lékaři nebyli placeni dobře — hrubé platy primářů se pohybovaly mezi 3–4 tisíci měsíčně. Podle Tvorby, 1947, č. 4, str. 78.

⁵⁰ Sociální hledisko v řešení otázky platů státních zaměstnanců jako rozhodující je vidět v prohlášení J. Felcmana, předsedy komise pro státní a veřejné zaměstnance při ÚV KSČ: „Jestliže se v dané chvíli někomu nevede dobře — a to je bezesporu hlavní argument pro úpravu platů, pak jsou to ti, kteří dostávají nejméně.“ TISK, roč. IV (1948), č. 8. V komunistickém tisku byl např. Majerův návrh platové úpravy ironizován jako návrh, který hledá největší chudáky mezi sekáči a šéfy a vládními rady a cpe jim do kapes vysoké částky, zatímco nižší a střední kategorie státních zaměstnanců by nedostaly ani tolik, kolik jim zaručoval návrh ÚRO. Srv. TISK, IV, č. 4.

tem a jeho orgány, národními výbory. Když se projevíly některé záporné důsledky platové reformy, byl klíč u soukromých zaměstnanců ještě poněkud vylepšen. Naproti tomu u zaměstnanců státní a veřejné správy a podniků ve státní a veřejné správě přinesla úprava platů v prosinci 1945 největší nivelizační zásahy v oblasti odměn za práci vůbec, které až do roku 1948. do rozhodnutí mocenských otázek, nedoznaly žádných korektur.

2. V hospodářském sektoru nebyla hloubka nivelizačních opatření stejná ve všech odvětvích. Největší byla v obchodě, peněžnictví a dopravě. V průmyslu byla relativně nejmenší. z jednotlivých průmyslových oborů bylo nivelizačními tendencemi postiženo nejvíce strojírenství. Nivelizační mzdové a platové úpravy a jejich reprodukcí se důsledky snížily nejen rozdílů v hodnocení práce duševní a fyzické, ale i rozdílů v hodnocení práce kvalifikované a nekvalifikované uvnitř prací jak duševních, tak i fyzických. Postihly nejen inteligenci, ale i kvalifikovanější složky dělnické třídy. Přes všeobecné prosazování nivelizačních tendencí se přece jen v hospodářském sektoru — a jmenovitě v průmyslu — podařilo udržet relativně nejdiferencovanější odstupňování příjmů. Představitelé KSČ a ÚRO měli rozhodující podíl na prosazení poměrně vysokých odměn u vedoucích kádrů znárodněného průmyslu a peněžnictví.

3. Příčiny toho, že se ve sféře veřejných služeb nivelizační tendence prosadily nejsilněji, těsně souvisí s vysokými početními stavy úřednictva, s problematikou jeho politického charakteru a postoje v revolučních událostech. Ve státních a veřejných službách se také nejsilněji projevíly nivelizační tlaky mezi nižšími kategoriemi státem zaměstnané inteligence. V přístupu k řešení platových otázek státních a veřejných zaměstnanců u jednotlivých politických stran převažovalo hledisko mocensko-politické.

V současné době je nivelizace velmi ostře a takřka jednomyslně odsuzována.

Její hlavní kořeny, jak námi uvedené údaje ukazují, spočívají již v období 1945 až 1948. Nebylo by jistě nijak nesnadné z hlediska našich dnešních zkušeností kritizovat revoluční a porevoluční nivelizaci a v nynější situaci spatřovat jen následky jejího dlouhodobého působení. Domníváme se však, že problém nivelizace je mnohem složitější, než aby bylo možno se s ním takto jednoduše vypořádat.

Bezprostředně po osvobození upozorňovali někteří naši národohospodáři, že z ekonomického hlediska jistá nivelizace odměňování může být na místě jen v zemích s vysokou produktivitou práce a s převahou nabídky nad poptávkou na trhu zboží: za takové země považovali v té době jen USA a Švédsko. (V tomto smyslu se jistě nivelizační tendence prosadily po překonání následků války i v dalších vyspělých kapitalistických zemích.)⁵¹ U nás však došlo k nivelizaci v podmínkách právě opačných. Bylo tomu tak proto, že v revoluci, která u nás v tomto období probíhala, se prosazovaly masové představy o lepším životě. K jejich uskutečnění se nabízely v podstatě jen dvě cesty. Jedna byla cesta pozitivního budování, tvorba nových hodnot, když revolučním zásahem byly odstraněny překážky zvyšování celospolečenského bohatství. Plody postupu po této cestě se mohly projevit až po delší době a jejich množství a kvalita by byly ovlivněny nejen vynaloženým úsilím, ale i objektivními předpoklady vnitřními a vnějšími. Druhá cesta byla cesta přerozdělení existujícího společenského bohatství, cesta změn podílu jednotlivých tříd a vrstev na něm. Právě s touto cestou spojovala největší část pracujících své úsilí o lepší život. A čím méně je revoluce schopna dosáhnout hmatatelných výsledků na poli výroby, čím méně je schopna touto cestou zlepšovat životní podmínky lidu, tím více a hlouběji musí sahát do sféry rozdělování, kde zvýhodňuje ty síly, o které se opírá, které jsou hlavní silou revoluce, a postihuje ty, které se staví proti nebo které se pohybují stranou hlavního revo-

⁵¹ L. Dziedzińska ve své kandidátské disertační práci *Příspěvek k sociologickému pojetí inteligence*, UML, 1966, str. 179 an., ukazuje na snižování rozdílů v odměňování mezi dělnictvem a nižšími a středními kategoriemi úřednictva a na prohlubování rozdílů mezi všemi těmito kategoriemi na

jedné straně a vysoce kvalifikovanými řídicími kádry na druhé straně ve většině vyspělých kapitalistických zemí od druhé poloviny padesátých let. Na podobné tendence ukazují i čísla, která uvádí J. Volek v článku *Lidé v hospodářském zázraku USA*, Nová mysl 1966, č. 15, str. 26.

lučního proudu.⁵² Potvrzením těchto starých poznatků je i způsob a rozsah „odstraňování nezdravých rozdílů“ v odměňování v našich podmínkách, které lze považovat za mimořádné opatření, vynucené sociálně ekonomickými potřebami rozvíjející se revoluce v podmínkách obecného nedostatku. Posuzováno z této strany má nivelizace zásluhu na tom, že masy v minulosti nejhůře odměňovaných pracujících považují nový, lidově demokratický režim za svůj. V tehdejších podmínkách mohla nivelizace zajistit „sociálně spravedlivější“ rozdělení ekonomických

statků, nemohla však zajistit jejich rychlý růst. V tom je právě jedna z příčin úspěchu naší poválečné konsolidace i její omezenosti. Nivelizace mohla mít jen dočasné oprávnění diktované potřebami boje o revoluční přeměny v oblasti politicko-mocenské a vlastnické, kdežto perspektivnější zájmy rozvoje výroby a společnosti vyžadovaly její odstranění. V každém případě dnešní naše situace jen potvrzuje, že řešení bylo neúměrně oddalováno, aniž by to umožnilo vyhnout se nezbytným průvodním těžkostem.

⁵² Pozoruhodnou úvahu o těchto otázkách obsahuje článek M. Reimana *Ještě o heslu „Za větší národu“*, Sborník historických prací o naší cestě k socialismu, 1966, str. 322 an.

Naše účast při řešení státního výzkumného úkolu o postavení a úloze vědeckých pracovníků v ČSSR, který řeší Ústav pro plánování vědy ČSAV,¹ nás přivedla k nutnosti získat ucelenější přehled o současných názorech naší veřejnosti na funkci vědy a postavení vědeckých pracovníků a pracovníků s vysokoškolským vzděláním. Úlohu a postavení vědeckých pracovníků a lidí s vysokoškolskou kvalifikací ve srovnání s jinými typy profesionální činnosti lze zjišťovat zatím pouze z dílčích statistických údajů, pokud jsou dostupné, a tyto neumožňují učinit si všestrannější celkovou představu. Proto jsme přistoupili ke zkoumání názorů veřejnosti, které by mohly pomoci posoudit, jak naše veřejnost chápe význam vědy a vědecky vzdělaných lidí v nastávající etapě vědeckotechnické revoluce. Jsme si vědomi, že toto zkoumání může podat přehled o současném stavu, ale vývojové tendence je možno poznat jenom perspektivně zaměřeným opakovaným výzkumem v určitých časových obdobích.

V našich úvahách jsme vycházeli z toho, že veřejnost má různé názory, které jsou výrazem různých individuálních zkušeností a jsou závislé na vlivech vlastního povolání a s ním spojených pocitech výlučnosti, profesionální předpojatosti k jiným povoláním, jejich podobnosti s některými druhy činnosti, že závisí na vzdělání, věku, sociálním postavení, výši příjmu, náboženství, místu bydliště dotazovaných osob. Přesto však je možno předpokládat, že tato velice rozdílná zkušenost jednotlivých osob, odrážející se v jejich vědomí, vcelku postihuje přes veškerá

zkreslení jistou míru objektivního postavení vědy a jejich nositelů v naší společnosti. Názory, které lidé mají, nezůstávají jen pasivním odrazem objektivní situace a jejich subjektivních předsudků, ale nacházejí svůj objektivní výraz i v jejich činnosti. Proto může být využito informací o charakteru a skladbě obecného povědomí při zkoumání problémů, které nás čekají v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí, s prohloubením vlivu vědeckých poznatků, s denivelizací mezd, s povznesením sociálního prestiže vědecky vzdělaných lidí a při rozvíjení propagace a popularizace vědy.

V první přípravné fázi nás zajímá především odpověď na otázku, jaký je obraz o vědě a vědcích ve vědomí lidí a zda lidé mají vůbec nějaké představy o jejich práci, o úrovni jejich materiálního zajištění a o rozsahu prostředků poskytovaných na rozvoj vědeckého bádání. Abychom získali základní informaci, provedli jsme předběžné rozhovor s třinácti lidmi, šesti dělníky, šesti úředníky a jedním důchodcem, z nichž bylo šest mužů a sedm žen. Šlo o získání odpovědi na tento okruh otázek:

1. Kdo je podle vašich představ vědec?
2. Znáte osobně nějakého vědeckého pracovníka? Přál byste si (v případě že máte děti), aby váš syn nebo dcera se stali vědeckými pracovníky?
3. Víte, co dělají vědečtí pracovníci? Myslíte, že mají stejně namáhavou práci, jako je vaše? Jakou myslíte, že mají odpovědnost ve srovnání s vaší prací?
4. Považujete vědecké poznatky pro svou

¹ Výzkum názorů veřejnosti se uskutečnil díky porozumění vedoucí odboru životní úrovně bývalé ÚKLKS Jaromíry Zapletalové a jejich spolupracovníků Jiřího Bezoušky a Josefa Vytyčila, kteří velmi ochotně vyšli vstříc potřebám Ústavu plánování vědy ČSAV. ÚKLKS umožnila provést výběr vzorků ze souborů rodinných účtů, který ovšem nelze zatěžovat postojeovými dotazníky veřejného mínění. V tomto případě šlo o výjimku. Tak při hledání kvalifikované sítě tazatelů byla poskytnuta

možnost využít zkušených statističek. Vyslovujeme všem uvedeným pracovníkům, rovněž i pracovníkům bývalých krajských a okresních komisí lidové kontroly a statistiky a 140 statističkám poděkování za jejich obětavou a pečlivou práci. Velkou pomoc nám prokázal Cestmír Adamec svými připomínkami a oponentským posudkem k návrhu projektu a zasloužil se tím o zkvalitnění výzkumného šetření.

vlastní práci za důležitý? Máte možnost si je osvojovat? Cítíte potřebu jich využít a máte možnost jich využít? Nebo je nepotřebujete a obejdete se bez nich?

5. Víte, jaký mají vědečtí pracovníci u nás plat? Jsou podle vás odpovídajícím způsobem finančně odměňováni a společensky hodnoceni?
6. Co myslíte, kolik asi činí náklady na vědu v ČSSR? Vynakládá se hodně nebo málo peněz na vědu? Který druh vědecké činnosti byste považoval osobně za nejdůležitější a pro společnost nejprospěšnější?

Zkušenosti, které jsme z tohoto rozhovoru získali, naznačovaly, že otázka vědy a její úlohy v ČSSR není lidem lhostejná a že odpovídají na otázky se zájmem a ochotou. Nutnost získat širší znalost názorů veřejnosti, která by umožňovala kvantitativní vyhodnocení a snižovala míru pouze subjektivního posuzování ze stanoviska dotazovaných, nás přivedla k tomu, abychom využili získaných výsledků k přípravě dotazníku prvního předvýzkumu. Forma dotazníkového šetření byla zvolena proto, že nebyla možnost provést řízené rozhovory pomocí kvalifikovaných pracovníků u takového počtu lidí, aby se dalo hovořit o reprezentativnosti vzorku a činit obecnější závěry o struktuře názorů veřejnosti o vědě.

První varianta dotazníkového šetření obsahovala standardizované a polostandardizované dotazy kombinované s třemi volnými otázkami, celkem třicet dvě otázky. Tato první varianta obsahovala tabulku šestibodového hodnocení společenské prospěšnosti čtyřiceti druhů povolání, z nichž devět předpokládalo vysokoškolské vzdělání, a další tabulku pro odhad ideálního bodového hodnocení platu těchto čtyřiceti profesí. V souvislosti s těmito tabulkami, postihujícími společenský prestiž vysokoškolsky kvalifikovaných pracovníků ze dvou různých hledisek, byly kladeny další otázky, které zjišťovaly: kterých povolání si dotazovaní nejvíce cení a jaké povolání by si zvolili podle osobní záliby, znají-li jména a činnost nejznámějších našich i světových vědců, jaký je stupeň popularity vědeckých pracovníků ve srovnání s obecně nejzná-

mějšími představiteli našeho kulturního a společenského života, jak by charakterizovali vědeckého pracovníka, jak by srovnávali jeho práci s vlastní činností, jaký je zájem o vědecko-populární propagaci a studium nových vědeckých poznatků, které jsou tři vědecké obory nejdůležitější pro národní hospodářství, jaký je stupeň užívání vědeckých poznatků u šesti profesí, jakou mají představu o vysokých školách a ČSAV, o stupni využití vědeckých poznatků v národním hospodářství a o míře odpovědnosti vědeckých pracovníků v řízení národního hospodářství. Tento dotazník jsme ověřili v předvýzkumu u padesáti občanů z Prahy (26 mužů a 24 ženy); získali jsme tak další informace o názorech veřejnosti a první pořadí společenské prospěšnosti a ideálního platového hodnocení čtyřiceti povolání. Po zhodnocení těchto zkušeností jsme vypracovali druhou variantu dotazníku a provedli předvýzkum s dalšími padesáti občany (25 mužů a 25 žen), mezi nimi i mimopražskými. Tím jsme získali možnost srovnávat různé typy hodnocení společenského prestiže povolání. Ve srovnání s první variantou dotazníku jsme použili místo bodového hodnocení ideální výše platu hodnocení podle ideální výše hrubého platu v Kčs. Očekávali jsme, že se setkáme i s krajně odmítavými stanovisky k vědeckým pracovníkům, a skutečně nechyběly odpovědi typu: „Poslala bych je do fabriky, aby si zamakali“. Takto se však projevil v našich předvýzkumech jen bezvýznamný počet dotázaných.

Všechny tyto zkušenosti jsme využili při sestavení dotazníku nazvaného *Výzkum názorů veřejnosti o vědě, propagaci a využití vědy v ČSSR*. Výzkumné šetření celostátního charakteru bylo provedeno na reprezentativním vzorku 1 400 osob.

V tomto článku předkládáme pouze dílčí část výsledků výzkumu, a to především tu, která se týká společenského prestiže vědeckého pracovníka a skupiny povolání vyžadujících vysokoškolskou kvalifikaci.

Zkoumáním prestiže povolání se u nás v minulosti zabývala pouze Obrdlíkova studie nazvaná *Povolání a veřejné blaho*,

kteřá zkoumala prestiž povolání ve světle sociálních postojů.²

Mezi třinácti povoláními, jejichž společenský prestiž tato studie zkoumá, nebyl vědecký pracovník uveden; s výjimkou této práce z roku 1937 nebyl u nás výzkum prestiže povolání proveden. V roce 1966 se dílčím výzkumem, omezeným především na zkoumání prestiže povolání lékaře, zabývali pracovníci lékařské fakulty KU v Hradci Králové.³

Zkoumání prestiže jednotlivých povolání je jedním z důležitých indikátorů vertikální diferenciaci naší socialistické společnosti. Prestiž povolání z různých hledisek, jak je obsažen v našem výzkumu, je jedním z objektivních kritérií stanovení společenského statusu povolání. Předpokládáme, že získaný materiál bude sloužit k posouzení otázky, v čem spočívá specifičnost pohledu československé veřejnosti na úlohu vědy a postavení vědce ve srovnání s podobnými výzkumy společenského prestiže povolání prováděnými v USA, v Polsku, v Japonsku a v SSSR.⁴ Lze předpokládat, že v celkovém souhrnu názorů veřejnosti, hodnotících postavení vědeckého pracovníka a vysokoškolsky kvalifikovaných odborníků ve srovnání s ostatními druhy povolání, bude toto hodnocení vcelku postihovat nejen realitu jejich současného postavení, ale i míru odchylky od této reality. Tato míra odchylky může sloužit k analýze především ve dvojím smyslu: velký rozsah odchylky může nasvědčovat tomu, že představy veřejnosti se velmi podstatně rozcházejí s objektivně danou situací, a současně to může vyjadřovat také stupeň kritiky tohoto stavu. Malá odchylka či naprostá shoda hodnocení může naopak ilustrovat stupeň, jehož dosáhla nivelizace mezd ve vědomí lidí, snížení společenské vážnosti některých povolání, apod.

Analýza příčin této skutečnosti bude muset vycházet ze zkoumání vzájemné souvislosti jednotlivých typů povolání, jejich bodového a platového hodnocení v souvislosti s další částí dotazníkového šetření. Jde především o otázky zjišťující

pořadí tří povolání, jichž si dotazovaní osobně nejvíce cení a váží, jeho zdůvodnění, otázky volby povolání pouze podle osobních zálib, otázky stupně využívání vědeckých poznatků některých profesí apod. Z jejich vzájemné korelace bude možné posuzovat stupeň vlivu subjektivních činitelů na hodnocení společenského prestiže povolání.

Jsme si vědomi, že náš výzkum se dotýká otázek velmi složitých a že proto může být jenom součástí dalších výzkumných šetření o vědě a její úloze v socialistické společnosti.

Charakteristika souboru

Výběr dotazovaných byl proveden J. Vytláčilem ze zpravodajského souboru statistiky rodinných účtů. Tento soubor slouží především k zjišťování životní úrovně v ČSSR. V roce 1966 ho tvořilo celkem 6 420 rodin na celém území ČSSR, s průměrným počtem členů na jednu domácnost dělnickou 3,65, zaměstnaneckou 3,53 a rolnickou 3,54. Úhrnem měl tedy soubor asi 23 012 osob, z toho 4 700 rodin z českých krajů a 1 680 rodin ze Slovenska. Tyto rodiny jsou vybírány podle sociálního složení našeho obyvatelstva, podle příjmové skupiny na jednoho člena domácnosti a podle počtu členů domácnosti. Dělnických rodin je 2 800 (2 095/705),⁵ Zaměstnaneckých rodin je 2 200 (1 650/550), rodin družstevních rolníků je 1 420 (995/425). Soubor je rovnoměrně rozložen podle počtu obyvatel v českých krajích a na Slovensku ve všech okresech. Výběr souboru odpovídá výsledkům mikrocenzu z roku 1961, korigovaného každý rok podle bilance peněžních příjmů. V roce 1966 však již neobsahoval rodiny čistých důchodců, které v roce 1965 tvořily 1 500 rodin z celkového počtu 9 000. Přitom počet jejich rodin v uvedeném souboru byl o málo vyšší, než by mělo odpovídat zastoupení důchodců v ČSSR.

Z hlediska výzkumu veřejného mínění není soubor rodinných účtů nejvhodnější, ale představoval u nás jedinou celostátní a nejlepší síť, které bylo vůbec možno

² Antonín Obrdlík: *Povolání a veřejné blaho, Prestiž povolání a veřejné blaho ve světle sociálních postojů*. Orbis, Praha 1937.

³ Viz L. Strnad-J. Kebort: *K otázce společenského prestiže lékařského povolání*. Československé zdravotnictví č. 14, 1966, str. 528-535.

⁴ Viz např. Bernard Barber: *Social Stratification*, New York 1957; *Socjologia zawodów* (Pod redakcją Adama Sarapaty), Warszawa 1965.

⁵ První číslo v závorkách znamená vždy české kraje a druhé Slovensko.

použit. Inž. Vytlačil provedl korekci, která výběr pro naše účely zkvalitnila.

Z tohoto souboru bylo pro naše šetření vybráno 1 400 dotazovaných (980/420). Výběr byl proveden na základě sociálního složení: 830 (570/260) z dělnických rodin, 410 (310/100) ze zaměstnaneckých rodin a 160 (100/60) z rodin družstevních rolníků. (Viz tab. 1.)

Tabulka 1
Sociální složení ČSSR a výběrového souboru (v %)

	ČSSR			České kraje			Slovensko		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Dělníci	58,1	60,6*)	59,3	57,8	59,6	58,2	59,0	62,8	61,9
Zaměst.	29,2	30,4	29,3	31,2	32,2	31,6	24,8	26,4	23,8
Druž. rol.	8,6	9,0	11,4	7,9	8,2	10,2	10,2	10,8	14,3
Celkem	95,9	100,0	100,0	96,9	100,0	100,0	94,0	100,0	100,0

	ČSSR		České kraje		Slovensko	
	A/C	B/C	A/C	B/C	A/C	B/C
Dělníci	102,0	97,9	100,7	97,6	105,0	98,6
Zaměstnanci	100,2	96,2	101,5	98,3	95,9	90,1
Družst. rolníci	132,3	127,0	128,5	124,6	140,3	131,9

* Údaje jsou zaokrouhlovány.

** Pozn.: Údaje ve sloupcích A jsou převzaty ze Statistické ročenky z roku 1966, str. 77, která uvádí sociální složení v ČSSR v roce 1965, tj. rok před naším výzkumem. Údaje ve sloupcích B jsou vypočteny z absolutních čísel (tamtéž) a znamenají součet dělníků, zaměstnanců a družstevních rol-

nicím způsobem zastoupení. Je třeba ovšem říci, že nás zajímaly především názory veřejnosti v produktivním věku. Jeden dotazovaný ve výběrovém souboru připadá asi na 6 970 obyvatel ve věku nad 18 let.

Výběr byl proveden ze dvou třetin zpravodajského souboru rodinných účtů tak, aby zahrnoval všechny kraje v ČSSR

níků, tj. pouze těch skupin, které byly vzaty do výběru. Ostatní družstevní výrobci, drobní rolníci, svobodná povolání, řemeslníci a živnostníci, kteří tvoří celkem 4,1 % (3,1/6,0) obyvatelstva podle sociálního složení, do výzkumu zahrnuti nebyli. Údaje ve sloupcích C znamenají složení našeho výběrového souboru.

Výběrový soubor zahrnuje tedy poměrně 95,9 % (96,9/94) obyvatel naší republiky a procentuální podíl jednotlivých sociálních skupin v našem souboru je proto vždy částečně větší než v základním souboru z hlediska veškerého obyvatelstva (sloupec A). Jelikož výběrový soubor vcelku zahrnuje v průměru více než 95 % obyvatel, je možno říci, že soubor je dostatečně reprezentativní a že je možno dělat závěry platné pro veškeré dospělé obyvatelstvo ČSSR, samostatně pro české kraje a samostatně pro Slovensko. Menší podíl v souboru tvoří jen důchodci, protože do našeho šetření byli na základě náhodného výběru pojeti jen ti důchodci, kteří jsou členy dělnických rodin, zaměstnaneckých rodin a rodin družstevních rolníků. Důchodci, kterých v roce 1965 bylo přes 2,5 miliónu, jsou reprezentováni ve výběrovém souboru jen počtem 47, takže v našem souboru nejsou odpovída-

a typické okresy z hlediska struktury kraje. Celkem byly vybrány 44 okresy a Praha (10 okresů) v českých krajích a 23 okresy (včetně Bratislavy) na Slovensku.

Bylo stanoveno, že výběr se provede z rodinných členů starších 18 let, ze stejného počtu žen a mužů, tj. po 490 v českých krajích a po 210 na Slovensku; vědomě byla pominuta skutečnost, že podíl žen je v našem obyvatelstvu vyšší než podíl mužů (viz níže). Způsob výběru byl kombinací výběru záměrného s náhodným. Výběr jednotlivých dotazovaných v okrese byl proveden 140 statistickými, které plnily funkci tazatelek na základě písemných instrukcí. Tyto instrukce byly vypracovány ve spolupráci s odborem životní úrovně ÚKLKS podle běžných zvyklostí, které odpovídají výzkumu veřejného mínění u nás i v zahraničí, a s využitím zkušeností získaných v našich předvýzkumech. Instrukce obsahovaly zá-

měr a cíl výzkumu, způsob provádění výběru, metodické pokyny k vyplňování dotazníku a záznamového listu o dotazovaném, který vyplňoval tazatel zvlášť. (Záznamový list obsahoval údaje o věku, sociálním zařazení, povolání, vzdělání, náboženství, velikosti místa bydliště, dále charakteristiku průběhu rozhovoru, délku rozhovoru apod.). Údaje záznamového listu slouží jako základní třídící hlediska. Byla tedy dodržena základní pravidla dvoustupňového výběru, aby složení souboru odpovídalo požadavkům reprezentativnosti.

Vlastní šetření probíhalo během listopadu 1966. Dotazníky byly v českém a slovenském znění. Ve třech českých okresech byla provedena osobní kontrola, abychom si ověřili úroveň, způsob a spolehlivost, s jakou síť tazatelek pracuje. Po skončení šetření jsme znovu ověřili jeho průběh v jednotlivých krajích ČSSR prostřednictvím krajských pracovníků bývalé ÚLKKS. Použití sítě statističek rodinných účtů jako tazatelek usnadnilo pro-

vedení průzkumu vzhledem k tomu, že mají bohaté zkušenosti ze společenských výzkumů. Okolnost, že rodiny dotazovaných byly navštíveny známými tazatelkami, s nimiž jsou dlouhá léta v častém styku a k nimž mají osobní důvěru, vytvořila ovzduší příznivé pro získání potřebných údajů, i když takový kontakt nevylučuje možnost jistého zkreslení. Vyplňování otázek dotazníků respondenty se většinou setkávalo s jejich živým ohlasem a připomínkami k některým dalším problémům, které souvisí s úlohou vědy a vědeckých pracovníků v našem národním hospodářství. Velmi živé byly komentáře k jednotlivým povoláním při jejich hodnocení. Tyto komentáře nemohly tazatelky bohužel zaznamenávat, přestože by ve svém úhrnu poskytly řadu velmi cenných a zajímavých poznatků o reakcích dotazovaných k jednotlivým otázkám. Na základě hodnocení tazatelek probíhal rozhovor ve velmi dobrém ovzduší, v 71,7 % (73,3/67,1), v ovzduší bez zvláštního porozumění v 21,4 % (20,7/

Tabulka 2

Složení dotázaných podle pohlaví

	ČSSR			České kraje			Slovensko		
	Počet dotazníků		% z populace nad 18 let	Počet dotazníků		% z populace nad 18 let	Počet dotazníků		% z populace nad 18 let*
	absolutní	%		absolutní	%		absolutní	%	
Muži	700	50,0	47,8	490	50,0	47,4	210	50,0	48,6
Ženy	699	50,0	52,2	489	49,9	52,6	210	50,0	51,4
Celkem	1399	—	—	979	—	—	420	—	—

*) Vypočteno podle Statistické ročenky ČSSR 1966, str. 75.

Tabulka 3

Složení dotázaných podle věku

	ČSSR			České kraje			Slovensko		
	Počet dotazníků		% z věkové skupiny základního souboru nad 18 let*)	Počet dotazníků		% z věkové skupiny základního souboru nad 18 let*)	Počet dotazníků		% z věkové skupiny základního souboru nad 18 let*)
	absolutní	%		absolutní	%		absolutní	%	
18-29	292	20,9	24,3	194	19,8	23,4	98	23,3	26,4
30-39	415	29,7	19,4	291	29,7	18,7	124	29,5	21,1
40-49	417	29,8	16,1	290	29,5	15,9	127	30,2	16,5
50-59	208	14,9	18,5	159	8,5	19,1	49	11,7	17,0
Nad 60	67	4,8	21,8	45	4,6	22,8	22	5,2	19,1

*) Vypočteno podle Statistické ročenky ČSSR 1966, str. 75

Tabulka 4

Složení dotázaných podle povolání

	ČSSR		České kraje		Slovensko	
	Počet dotazníků		Počet dotazníků		Počet dotazníků	
	absolutní	%	absolutní	%	absolutní	%
1. Dělníci	658	47,0	472	48,2	186	44,3
2. Zaměstnanci	571	26,5	275	28,1	96	22,9
3. Družstevní rolníci	126	9,0	85	8,7	41	9,8
4. Ženy v domácnosti	164	11,7	96	9,8	68	16,2
5. Důchodci	47	3,4	31	3,2	16	3,8
6. Ostatní — studující	33	2,4	20	2,0	13	3,1

23,1) a v ovzduší negativním v 7,1 % (5,9/9,8).

Výběr dotazovaných ze souboru rodinných účtů a použití osvědčených statistických jako tazatelek umožnilo téměř 100 % návratnost dotazníků. Z 1 400 dotazníků bylo vyplněno 1 399, jeden byl roztrhán a jeho vyplnění bylo odmítnuto.

Po zpracování vyplněných dotazníků je možné charakterizovat podrobnější slo-

žení dotázaných podle údajů uvedených v tabulkách 2—7.

Porovnání charakteristiky základního souboru s předpokládaným složením výběrového souboru a s výsledným složením souboru po provedeném průzkumu svědčí o tom, že záměr výběru byl splněn. Výběrový soubor je tedy reprezentativní z hlediska pohlaví, sociálního složení ČSSR, českých a slovenských krajů.

Tabulka 5

Složení dotázaných podle nejvyššího dosaženého stupně vzdělání

	ČSSR			České kraje			Slovensko		
	Počet dotazníků		% ze základního souboru nad 14 let*)	Počet dotazníků		% ze základního souboru nad 14 let*)	Počet dotazníků		% ze základního souboru nad 14 let*)
	absolutní	%		absolutní	%		absolutní	%	
1. Základní: 8—9 let ukončené a neukončené	778	55,6	81,8	534	54,5	80,4	244	58,1	63,3
2. Učňovská škola	141	10,1		102	10,4		39	9,3	
3. Dvouletá odb. škola, mistr obch. a pod.	174	12,4	6,5	138	14,1	7,6	36	8,6	3,7
4. Střední s maturitou	168	12,0	2,8	113	11,5	2,9	55	13,1	2,0
5. Průmyslová škola s maturitou	65	4,6	5,6	42	4,3	6,1	23	5,5	4,3
6. Vysoká škola neukončená	8	0,6	—	3	0,3	—	5	1,2	—
7. Vysoká škola ukončená	65	4,6	2,0	47	4,8	2,2	18	4,3	1,6

*) Vypočítáno podle výsledků sčítání lidu v r. 1961. Statistická ročenka ČSSR 1962, str. 69.

Tabulka 6

Složení dotázaných podle náboženského vyznání

	ČSSR		České kraje		Slovensko	
	Počet dotazníků		Počet dotazníků		Počet dotazníků	
	absolutní	%	absolutní	%	absolutní	%
Katolické	707	50,5	432	44,1	275	65,5
Československé	61	4,4	60	6,1	1	0,2
Evangelické	104	7,4	25	2,6	79	18,8
Pravoslavné	8	0,6	—	—	8	1,9
Jiné	15	1,1	8	0,8	7	1,7
Bez vyznání	504	36,0	454	46,4	50	11,9

Pokud jde o věkové složení, vzdělání a velikost místa bydliště, jsou odchylky někde dosti značné a bude možno jejich vliv analyzovat v souvislosti s hodnocením výsledků podle těchto hledisek.

Další charakteristika souboru podle příjmu dotazovaných je podána v souvislosti s hodnocením prestiže povolání podle navrhované ideální výše platu v další části článku.

Prestiž povolání z hlediska společenské prospěšnosti

Abychom mohli posuzovat postavení vědeckého pracovníka a vysokoškolsky vzdělaného odborníka z hlediska jejich společenského prestiže, jak jej hodnotí veřejnost, musíme přikročit k výběru sou-

boru takových povolání, jejichž seřazením vyniknou vzájemné difference mezi jednotlivými povoláními. Výběr povolání vhodných pro sestavení tabulky, jejichž hodnocení by odpovídalo předpokládaným záměrům, je obtížný vzhledem k tomu, že máme v ČSSR přes 13 000 povolání rozdělených pro potřeby sčítání lidu na 295 druhů ve čtyřiceti skupinách (viz *Systematický a abecední seznam povolání pro zpracování sčítání lidu, domů a bytů 1961*, publikace Státního úřadu statistického). Avšak ani tento výčet povolání není úplný.

Ukázalo se, že původních čtyřicet povolání hodnocených z hlediska různých otázek dotazníku znamená pro dotazované obtíže a časové nároky. Zahraniční

Tabulka 7.

Složení dotázaných podle velikosti místa bydliště

	ČSSR			České kraje			Slovensko		
	Počet dotazníků		% ze základního souboru*)	Počet dotazníků		% ze základního souboru*)	Počet dotazníků		% ze základního souboru*)
	absolutní	%		absolutní	%		absolutní	%	
1. Do 1999 obyvatel	366	26,1	39,7	228	23,3	37,1	138	32,9	45,7
2. 2 000—9 999	301	21,5	25,2	195	19,9	22,5	106	25,2	31,3
3. 10 000— — 49 999	347	24,8	14,7	209	21,3	14,7	138	32,9	14,6
4. 50 000— — 99 999	129	9,2	7,8	129	13,1	7,8	—	—	—**
5. Nad 100 000	256	18,3	14,3	218	22,3	17,9	38	9,0	8,4

*) % rozdělení všeho obyvatelstva do obcí k 31. XII. 1964 podle Statistické ročenky ČSSR 1966, str. 80.

**) Na Slovensku nejsou města ve skupině 4.

výzkumy prestiže povolání volily obvykle okolo třiceti povolání s výjimkou USA, kde byl proveden výzkum prestiže devadesáti povolání. Proto jsme omezili počet vybraných povolání na třicet, z nichž sedm nutně předpokládá vysokoškolské vzdělání (architekt, inženýr-konstruktor, lékař, soudce, středoškolský učitel, vědecký pracovník, vysokoškolský učitel). Uvedených sedm povolání bylo vybráno proto, že reprezentují početně největší skupinu pracovníků s vysokoškolským vzděláním, tj. přes 80 % všech vysokoškolsky vzdělaných pracovníků v národním hospodářství. Proto je možné z výsledného hodnocení soudit na společenský status všech vysokoškolsky vzdělaných lidí naší socialistické společnosti. Na společenské postavení inteligence v naší společnosti lze také usuzovat z hlediska dalších povolání, která nutně nepředpokládají vysokoškolské vzdělání, ale řada nositelů těchto povolání vysokoškolské vzdělání dnes má.

Mohou to být následující povolání: agronom, duchovní, důstojník z povolání, herec, ministr, novinář, spisovatel, účetní. Další skupiny povolání jsou členěny tak, aby zahrnovaly povolání předpokládající vzdělání v rozmezí od základního až po vysokoškolské. Ze srovnání výsledků hodnocení všech třiceti povolání je možno soudit i na společenský status ostatních povolání.

Dalšími kritérii pro výběr povolání byl stupeň proporce mezi fyzickou a duševní činností, její obtížností (např. v porovnání u kopáče, čističe kanalizace, zedníka, uklízečky, prodáváče, krejčího, soustružníka, zdravotní sestry, strojvedoucího), a kvalifikací.

Jednotlivá povolání byla vybírána tak, aby současně reprezentovala skupiny povolání podle odvětví národního hospodářství. V našem průzkumu uvedených třicet povolání reprezentuje asi polovinu až dvě třetiny druhů povolání a přes polovinu hlavních skupin, jak vyplývají ze srovnání s výše zmíněným systematickým a abecedním seznamem povolání. Jsou zde tedy zastoupeny všechny nejdůležitější oblasti společenské činnosti.

Při výběru názvu povolání jsme vzhledem k možnostem velké specifičnosti a různosti vybrali ta povolání, která jsou všem lidem běžně známá, a mohou je

proto dobře hodnotit z různých námi požadovaných hledisek.

Vybraná povolání reprezentují pak i příbuzné druhy dalších povolání. Toto jisté omezení je vynucováno tím, že nelze sociologickými metodami posoudit prestiž stovek nebo tisíců povolání.

Prvním hlediskem pro stanovení prestiže v tabulce uvedených povolání je hledisko společenské prospěšnosti. Otázka byla formulována v dotazníku takto: „V tomto seznamu je uvedeno třicet povolání v abecedním pořádku. U každého povolání vyznačte svůj názor, jak je prospěšné pro společnost. Jednička znamená nejnižší prospěšnost, desítka nejvyšší“. Formulace otázky, v níž se ptáme po společenské prospěšnosti, umožňuje zachytit řadu aspektů, a to nejen aspekty ekonomické povahy, ale i stupeň morální vážnosti, kterou hodnocená povolání v očích veřejnosti mají. Užití pojmu společenské důležitosti se nám nezdálo vhodné pro své poměrně úzké vymezení. Formulace otázky obrací pozornost na hodnocení povolání z hlediska *prospěšnosti*, tj. *užitečnosti* pro společnost, což nutí dotazovaného současně k zaujetí co možná nejobjektivnějšího postoje. Tím nejsou sice vyloučeny subjektivní postoje různého typu, ale je omezen přístup k hodnocení z hlediska čistě osobních zájmů a zálib, jako např. zda by si jisté povolání zvolil či ne, zda se mu líbí či ne, apod. Abychom odlišili různost těchto subjektivních postojů a současně zachytili monohoroměrnost hodnocení prestiže povolání, klademe v dotazníku otázky, které zjišťují další různé aspekty postojů jednotlivců k dalším povoláním, nejenom k uvedeným třiceti. Tyto další otázky dotazníku budou sloužit k analýze celkového společenského prestiže různých druhů povolání.

Při volbě způsobu, jakým by měla být povolání hodnocena, jsme nevolili metodu, při níž by dotazovaní seřazovali povolání rozepsaná na jednotlivých kartách, a sice pro obtížnost tohoto způsobu při počtu 1400 dotazovaných osob. Zkušenosti z předvýzkumů prokázaly, že našim potřebám a záměrům plně vyhovuje bodovací stupnice, jejíž pomocí lze získat v podstatě stejné výsledky. Ve dvou předvýzkumech jsme použili nejprve šestibodové a podruhé desetibodové stupnice.

Tabulka 8: Pořadí prestiže povolání

ČSSR		České kraje		Slovensko	
Pořadí	Body	Pořadí	Body	Pořadí	Body
1. Lékař	9,51	1	9,54	1	9,45
2. Vysokoškolský učitel	8,71	3	8,69	2	8,77
3. Vědecký pracovník	8,60	2	8,72	4	8,32
4. Inženýr konstruktér	8,57	4	8,66	3	8,36
5. Horník	8,32	5	8,37*)	5	8,20
6. Středoškolský učitel	8,28	6	8,37*)	6	8,08
7. Strojvedoucí	7,90	7	7,90	8	7,90
8. Družstevní rolník	7,85	8	7,80	7	7,96
9. Zdravotní sestra	7,55	9	7,67	11	7,27
10. Architekt	7,50	11	7,50	9	7,50
11. Zedník	7,47	10	7,57	12	7,23
12. Ministr	7,37	13	7,34	10	7,44
13. Mistr v továrně	7,28	12	7,44	13	6,93
14. Soudec	6,95	14	7,09	17	6,61
15. Soustružník	6,89	15	6,97	15	6,70*)
16. Agronom	6,86	16	6,93	16	6,68
17. Spisovatel	6,80	17	6,84	14	6,70*)
18. Účetní	6,27	18	6,40	18	5,97
19. Novinář	6,16	19	6,25	19	5,94
20. Herec	5,98	21	6,03*)	20	5,86
21. Krejčí	5,81*)	24	5,87	21	5,66
22. Prodávač	5,81*)	20	6,03*)	22	5,28
23. Příslušník SNB	5,77	22	6,00	23	5,22
24. Čistič kanalizace	5,71	24	5,99	24	5,05
25. Kopáč	5,40	25	5,58	25	4,98
26. Důstojník z povolání	4,93	26	4,93	26	4,93
27. Referent NV	4,74	28	4,79	27	4,63
28. Uklízečka	4,69	27	4,90	30	4,20
29. Korespondentka	4,54	29	4,63	29	4,32
30. Duchovní	3,47	30	2,97	28	4,61

*) Pořadí u stejně bodovaných povolání je určeno podle dalšího desetinného místa.

V konečné variantě jsme zvolili deseti-bodovou stupnici, protože se ukázala jako vhodnější pro přesnější bodové odlišení jednotlivých povolání, jako desítková soustava je běžně vžitá a současně umožňuje snadné srovnání s výzkumy prestiže povolání ve světě.

Povolání jsme řadili abecedně, abychom zamezili možnému ovlivnění dotazovaných umístěním některého povolání na prvním místě.

Dotazovaní přistupovali k bodování tak, že po přečtení celého seznamu povolání vybírali a hodnotili především ta povolání, která si zvolili pro sebe za výchozí kritérium, vzhledem k němuž porovnávali bodovou hodnotu povolání ostatních.

Vlastní výzkum potvrdil, že uvedená povolání jsou všem lidem dostatečně známá, jejich hodnocení nedělalo nijak velké potíže a desetibodová stupnice se osvědčila. Ze 1399 pouze osmnáct osob hodnotilo všechna povolání jako stejně důležitá a přisuzovalo jim nejvyšší hod-

notu 10. Dalšíh dvacet dotazovaných hodnotilo nejvyšším stupněm 10 většinu povolání, a menší bodovou hodnotu přisuzovalo 1—4 povoláním.

V tomto článku nerozebíráme bodové hodnocení povolání z různých třídících hledisek věku, pohlaví, vzdělání apod., ani třídění druhého, případně třetího stupně.

Pořadí prvních šesti povolání ze čtyřiceti v prvním a druhém předvýzkumu se plně shodovalo a bylo následující:

1. lékař,
2. vědecký pracovník,
3. inženýr - konstruktér,
4. vysokoškolský učitel,
5. horník,
6. středoškolský učitel.

Srovnání výsledků předvýzkumu s výsledným pořadím vlastního výzkumu potvrzuje značnou shodu v pořadí šesti povolání a tím i správnost předvýzkumů.

Posuzujeme-li pořadí prestiže povolání našeho výzkumu z hlediska vzdělání, zvláště pak vysokoškolského, je patrné vysoké ocenění vysokoškolského vzdělání. V tomto hodnocení vysokoškolsky vzdělaných lidí je téměř úplná shoda mezi českými a slovenskými kraji. Dílčí odchylky lze vysvětlovat poněkud odlišným sociálním složením, úrovní vzdělanosti apod. Ze sedmi povolání předpokládajících vysokoškolské vzdělání je v ČSSR pět (6/5) v horní třetině rozpětí mezi nejvýše a nejnižší hodnoceným povoláním. Ve střední třetině jsou dvě (1/2) a v dolní třetině není žádné. Z odpovědí na další otázky našeho výzkumu vyplývá poněkud jiné pořadí některých povolání (např. rolník, vysokoškolský učitel), než jsou výsledky bodového pořadí prospěšnosti povolání.

Pro srovnání uvádíme výsledky Obrdlíkova předválečného výzkumu. Šetření, které se tehdy provádělo, bylo založeno na těchto otázkách:

A) Seřaďte v závorce uvedená povolání podle toho, jak jsou důležitá pro vytváření veřejného blaha (řemeslník, kněz, politik, učitel, rolník, dělník, inženýr, lékař, voják, umělec, obchodník, advokát, průmyslník). Když v seznamu chybí ono povolání, které vy považujete za nejdůležitější, seznam si sami doplňte.

B) Napište, proč považujete za nejdůležitější ona tři povolání, která jste uvedli na prvním místě (či snad jsou všechna povolání stejně důležitá?).

C) Obejde se náš stát bez některého z uvedených povolání, má-li se jeho ob-

čanům vést dobře a má-li obstát v soutěži s ostatními národy světa? Bez kterého, a proč?

Soubor dotazovaných činil 914 osob a měl skladbu uvedenou v tabulce 9.

Výsledky hodnocení prestiže ze všech dvanácti skupin, na něž byl soubor rozdělen, jsou uvedeny v tabulce 10.

Tabulka 10

1. Rolník	8. Průmyslník
2. Učitel	9. Voják
3. Dělník	10. Politik
4. Řemeslník	11. Umělec
5. Lékař	12. Kněz
6. Inženýr	13. Advokát
7. Obchodník	

Obrdlíkův výzkum nezahrnoval proporcionálně veškeré naše obyvatelstvo a proto byl jen částečným pohledem na společenský prestiž povolání u nás. Přesto však může sloužit k určitému srovnání. I když uvážíme rozdíly v položení otázek a složení souboru dotazovaných, které neumožňují přímou srovnatelnost, je přesto patrné, že se změnilo postavení rolníka, který tehdy (v roce 1937) ve všech dvanácti skupinách dotazovaných byl hodnocen vždy jako první. Z tohoto porovnání vyplývá, že zůstává zřejmě vysoký prestiž učitele a nízký prestiž duchovního.

Dílčí pohled na výsledky Obrdlíkova výzkumu z roku 1937 a výsledky současného výzkumu ukazují, že zřejmě vzrostla úloha vzdělání jakožto činitele sociální diferenciace.

(Pokračování v č. 1/1968)

Tabulka 9

I. Zemědělci	74	8,14 %
II. Dělníci	84	9,20
III. Samostat. podnikatelé nižší kategorie	97	10,66
IV. Obchodníci	30	3,30
V. Samostat. podnikatelé vyšší kategorie a svobodná povolání	32	3,53
VI. Zřizenci veřejní i soukromí	74	8,14
VII. a) Veřejní zaměstnanci nižší kategorie (nejvýš s maturitou)	177	19,44
VII. b) Soukromí zaměst. nižší kategorie (nejvýš s maturitou)	99	10,87
VIII. Soukromí i veřejní zaměstnanci vyš. kat., vysokoškoláci	59	6,09
IX. a) Učitelé	96	10,51
IX. b) Profesori	41	4,54
X. Vojáci	51	5,58
Celkem	914	100,00 %

Vliv mezilidských vztahů v malých pracovních skupinách na pracovní produktivitu a negativní pracovní projevy

DANA LANGMEIEROVÁ

Institut pro další vzdělání lékařů a farmaceutů

Působení skupiny na výkonnost jednotlivců se těší zájmu sociální psychologie již řadu let. Byli to zejména pedagogové, kteří se snažili zjistit, jakým způsobem ovlivňuje skupina pracovní úspěchy žáků a studentů. První studie z průmyslového prostředí jsou pak známy z dob Eltona Maya a jeho hawthornských pokusů. Ty přinesly ve své době velmi převratný poznatek: výkonnost dělníků neovlivňují v první řadě vnější fyzikální podmínky, ba ani neuromuskulární únava nemá v průmyslových procesech tak velký vliv, jak se předpokládalo — velmi důležitou roli tu hrají mentální postoje zaměstnanců. Na výkonnost dělníků působí především tyto faktory, seřazené podle důležitosti: malá skupina, typ vedení a zájem o dělníky jako o jednotlivce. V dalším pořadí se teprve uplatňuje zdravotní stav dělníků, jejich únava a jejich zaujetí pro práci. Do celého komplexu otázek souvisejících s pracovním prostředím byl tedy vnesen nový pohled. A i když tradiční průmyslová psychologie dále věnovala a dosud věnuje oprávněnou pozornost fyzikálním podmínkám pracovního prostředí, staly se nadále také mezilidské vztahy v malých skupinách středem velmi četných výzkumů.

K tomuto účelu se začalo stále častěji používat zvláštní metodiky k měření meziosobních vztahů ve skupině, kterou vypracoval J. L. Moreno. Jeho metoda vychází z předpokladu, že mezi lidmi neexistují stejně velké sociální distance, že je tedy možno zjišťovat výběry a odmítnutí v určité konkrétní skupině a určovat tak užitečně postavení jednotlivce uvnitř skupinové struktury. V průmyslovém prostředí se této metodiky nejčastěji používá ke studiu morálky pracovní skupiny nebo její soudržnosti. Jednotlivci, které skupina velmi silně přitahuje, kteří se s ní identifikují, bývají nejproduktivnější, ovšem za předpokladu, že skupinové normy zdůrazňují produktivitu. Kri-

téria, kterých se při výběru zpravidla používá, se týkají buď sociálně emoční oblasti (typickou otázkou pak bývá: „Koho byste si vybral za přítele?“), nebo oblasti úkolu (a potom obvykle otázka zní: „Koho byste si nejraději vybral ke spolupráci?“). Hare [11] s odvoláním na výzkumy Frenchovy [8] udává, že tázaní uvádějí zpravidla méně voleb v oblasti emočně sociální než v oblasti pracovní. Korelace voleb podle obou kritérií bývají však vysoké, protože jednak existují lidé, kteří mají žádoucí rysy v obou směrech, a jednak někteří lidé vybírají podle kritérií pro ně důležitých bez ohledu na speciální výzvu experimentátora. V našem prostředí naopak nachází Slejška [22] mezi sociálně emočními a úkolovými preferencemi poměrně nízké korelace.

Výzkumy, které se zabývaly kohezivními skupinami, dokázaly, že skupina se stává soudržnou, je-li formálně dobře organizována, jsou-li členové individuálně motivováni ke splnění úkolů a je-li úspěšná. Prokázaly také, že v dobře ustavených průmyslových skupinách, do kterých se nově přichodí členové dobře včleňují, je méně fluktuace než ve skupinách stejné geograficky položených, se stejnou technologickou úrovní a se stejnou intenzitou práce, ve kterých je ale slabá vazba mezi členy a ve kterých nebyla vytvořena neformální struktura [7. 19]. V takových skupinách byl pak zjištěn vysoký absentismus a velká fluktuace, zvláště mezi novými dělníky.

Dobře organizované skupiny jsou produktivnější nejen proto, že mají dobře rozdělené úkoly, ale i proto, že pozice jednotlivých členů v neformální struktuře těchto skupin jsou relativně stálé a jejich členové potřebují tedy méně času a úsilí k vytváření svého postavení [1, 12].

Také jednotlivci, kteří ve skupinách získávají více voleb než ostatní, bývají produktivnější, mívají méně úrazů a ne-

moci i disciplinárních přestupků [16]. Moutonová et al. [20] shromáždila výsledky 43 sociometrických studií a našla pozitivní vztahy mezi pasivní sociometrickou volbou jednotlivců a jejich výkonností, schopností tréninku a vedením skupiny. Negativní vztahy byly zjištěny mezi produktivitou členů na jedné straně a úrazovým sklonem, nemocemi nebo disciplinárním přestupky na straně druhé. Ovšem výkonnost jednotlivce v průmyslovém prostředí nemusí být vždy jen důsledkem přizpůsobení produkční úrovni malé skupiny — nutno vždy počítat s tím, že je i odrazem celkové produkční úrovně národního průmyslu.

Studiem kohezivitu pracovních skupin se zabýval zejména Seashore[21], který v obsáhlé studii prokazoval důležitost skupinových norem zdůrazňujících produktivitu. Sebral data o 228 industriálních skupinách, z nichž každá měla 5 až 15 členů. Členové vysoce kohezivních skupin projevovali méně úzkosti než členové málo kohezivních skupin. Ve vysoce kohezivních skupinách byly také malé rozdíly v produktivitě jednotlivých členů, i když se tyto skupiny lišily navzájem v celkové úrovni své produktivity mnohem podstatněji než skupiny málo soudržné. Výše kohezivitu ve skupině byla v pozitivním vztahu ke stupni prestiže, kterým členové hodnotili svou vlastní práci, k možnosti vzájemných interakcí měřené počtem členů ve skupině (čím větší skupina, tím méně možností k interakcím) a k délce času, který trávili při své práci. Seashoreva studie dokazuje, že kohezivní skupiny jsou obvykle produktivnější, pokud ovšem jejich členové neusilují o nižší produktivitu práce z opozice k normám širší společnosti. V našich podmínkách by mohla být produktivita nízká v těch kohezivních skupinách, v kterých by práce nebyla základním strukturotvorným prvkem i po stránce neformální [22].

Vysoká produktivita při plnění objektivně stanoveného úkolu nemusí však být bezpodmínečně spojena s optimální produktivitou v sociálně emoční oblasti, tj. s dobrými mezilidskými vztahy. Úspěchu v jedné oblasti může být často dosaženo jen na úkor úspěchu v oblasti druhé. Největší rozdíly v tomto směru bývají uváděny mezi skupinami spolupracujícími a soutěživými: soutěživé skupiny — a stej-

ně tak skupiny s autoritativním vedením — mívají podle některých výzkumů vyšší pracovní produktivitu při nižší kohezivitě [17, 2]. Všechny výzkumy však potvrzují, že u soutěživých skupin se vyšší produktivita vztahuje k množství výkonu, zatímco kvalita výkonu bývá lepší u spolupracujících skupin. V autoritativně vedených a soutěživých skupinách bývá zároveň vysoká produktivita často na úkor spokojenosti jejich členů.

Většina autorů pokládá autokratické vedení skupin za vhodnější tam, kde se vyžaduje větší centrální kontrola, tj. v průmyslu nebo v ozbrojených silách. Někteří ovšem zase dokazují naopak přednosti demokratického vedení i v průmyslové situaci [15, 3, 18]. — Vzájemná závislost produktivity a kohezivitu byla tedy prokázána četnými výzkumy — avšak závislost uspokojení členů skupin na produktivitě ve studiích z průmyslového prostředí prokázána nebyla [5].

Jestliže bylo našim úkolem studovat vztah mezi vzájemnými mezilidskými vztahy v malých pracovních skupinách na jedné straně a pracovní produktivitou a negativními pracovními projevy na straně druhé, museli jsme počítat se dvěma základními předpoklady, které tento vztah omezují:

1. Existence negativních pracovních projevů i pracovní produktivita nejsou dány jen úrovní mezilidských vztahů ve skupině. Pracovní skupina jako základní výrobní jednotka není ve společnosti izolována, ale je zapojena do širších společenských celků. Do její produktivity se promítají některé základní určující faktory, jako celosvětový vývoj vědy a techniky, socialistická dělba práce a konečně stav naší vlastní národní ekonomiky [24].

2. Sociálně emoční vztahy nestojí v průmyslových skupinách na čelném místě, jako je tomu u některých jiných typů skupin (např. ve skupinách terapeutických nebo v některých druhích experimentálních skupin). Jejich předním cílem jsou naproti tomu objektivně stanovené úkoly, tj. průmyslová výroba [11].

Pracovní hypotéza

Předpokládali jsme, že existuje jednak nepřímá závislost mezi produktivitou práce a negativními pracovními projevy a jednak vzájemné kladné korelace mezi

celým souborem negativních pracovních projevů, jako jsou zmetky, absence, fluktuace, skoro-nehody, nemoci z povolání, úrazy [Jardillier, 13].

Dále jsme předpokládali, že kohezivní pracovní skupiny budou vykazovat vyšší pracovní produktivitu a méně negativních pracovních projevů. Členové skupin, jejichž vedení bude zaměřeno spíše na výkon, budou méně uspokojeni než členové skupin, jejichž vedení bude zaměřeno na mezilidské vztahy.

Všechny uvedené závislosti nebudou však vycházet jen ze skupinové struktury a nebude možno je vysvětlit jen psychologickými vlastnostmi členů skupin, ale bude se v nich odrážet i ekonomická situace závodu a širší společenské souvislosti vůbec.

Předběžný výzkum

Jsme prováděli v dubnu a v květnu 1966 v jednom pražském strojírenském závodě. Sledovali jsme zde dvě výrobní střediska — lakovnu a lisovnu. V obou střediscích jsme porovnávali tři dvojice pracovních skupin, které pracovaly ve stejném pracovním prostředí a za týchž pracovních podmínek. Šlo vždy o dělníky podobné kvalifikace, nevelkých věkových rozdílů a stejného sociálního postavení. Dvojice, které se více lišily v indexech analyzujících strukturu skupin, vykazovaly také větší rozdíly v počtu negativních pracovních projevů. Nejstmelnější pracovní skupiny měly negativních pracovních projevů nejméně. Naproti tomu údaje, které měly určovat kvalitu sociálního klimatu v jednotlivých pracovních skupinách (a vztahovaly se tedy k uspokojení zaměstnanců) vykazovaly ve všech dvojicích rozdíly buď nepatrné, nebo dokonce záporného charakteru.

Nejvíce se navzájem lišily obě skupiny lisářek (viz graf č. 1: Sociogram lisovny). Zatímco skupina vedená seřizovačem SB byla dobře stmelená vzájemnými pozitivními volbami, ve skupině vedené seřizovačem SA převládaly volby negativní. Velmi nápadné rozdíly byly i mezi oběma seřizovači: seřizovač B pracuje v závodě od svého vyučení — 36 roků. S prací se dokonale sžil, nikdy jinou práci nedělal a nedovede si život bez dílny představit. Pracuje spolehlivě a dbá přitom i o bezpečnost skupiny. Druhý seřizovač SA je

podstatně mladší. V dílně je teprve druhým rokem, v závodě vystřídal několik středisek a jeho odchod byl vždy motivován finančně. Nikdo z jeho skupiny ho po pracovní ani po lidské stránce nezajímá; bezpečnost dělnic, za kterou odpovídá, mu nedělá žádné starosti. Jeho skupina vykazuje podstatně více negativních pracovních projevů a na její vrub jdou také podle sdělení hlavního mistra tři pětiny všech zmetků v dílně.

Předběžné výsledky tedy potvrzovaly naši pracovní hypotézu: v kohezivních skupinách existuje menší množství negativních pracovních projevů. Uspokojení zaměstnanců není v přímé závislosti na kohezivitě skupin, ani na negativních pracovních projevech, ale je ovlivněno jinými faktory. V přípravné fázi naší práce jsme však nevěnovali pozornost ani produktivitě skupin, ani zmetkovitosti: v obou střediscích (s výjimkou klempířů v lisovně) byl zaveden kolektivní způsob odměňování a pracovní produktivita i procento zmetků se vykazovalo společně pro celé kolektivy. Třebaže jsme záměrně nestudovali typ vedení a postavení mistra ve skupině, vzbudil tento faktor během výzkumu naši pozornost zřejmě jako jeden z nejdůležitějších. Ve vlastním výzkumu jsme se jím tedy zvláště zabývali.

Vlastní výzkum

probíhal v září a říjnu 1966 opět v témže závodě. Při něm jsme sledovali dvě pracovní střediska, a to středisko I. a středisko II. V obou pracují dělníci stejných profesí: soustružníci, frézaři a vrtači. Obě střediska mají stejné vnější pracovní podmínky — liší se však velmi značně ve společenském prostředí.

Středisko I. je velká dílna — kromě režijních zaměstnanců v ní v době výzkumu pracovalo 54 dělníků. Rozpadá se na podskupinky, z nichž čtyři jsou vedeny seřizovači, jejichž postavení je navíc posilováno nevelkou autoritou obou směnových mistrů. Část dělníků pracuje jen na jednu směnu, tvoří tak vlastně určitou samostatnou skupinu, která se ve svých potřebách a pracovních zájmech váže přímo na hlavního mistra.

Středisko II. naproti tomu je malá dílna s 28 dělníky. Oba směnoví mistři z nichž jeden plní zároveň úlohu hlavní-

ho mistra, zde mají mnohem silnější postavení a nepřenáší svou autoritu na seřizovače. Ti je také v žádné funkci nenahrazují a dílna se na podskupinky nerozpadá.

V obou střediscích jsme nyní sledovali pracovní produktivitu (porovnávali jsme průměr za první pololetí 1966), zmetky (na kontrole jsme namátkově vybrali jeden měsíc), fluktuaci během posledních pěti let (pokud šlo o závod i o dílnu), počet absencí (podle mzdových archů od 1. 1. 1965 do 31. 9. 1966) a počet úrazů za rok 1965 a 1966 — opět podle mzdových archů a podle evidence bezpečnostního technika. Ve zdravotních kartách závodního lékaře jsme zároveň vyhledali diagnostikované neurozy v posledních dvou letech. Prakticky nám byla k dispozici tato data o všech zaměstnancích, protože i při velké fluktuaci v obou dílnách se stále nahrazují úbytky novými zaměstnanci vyučenými v závodě.

Mistři obou středisek nám na pětibodové stupnici, převzaté z Matouškovy a Růžičkovy *Psychologie práce*, zhodnotili u každého dělníka jeho pracovní profil a vedoucí cechu ohodnotil pracovní kvality mistrů a seřizovačů. K tomu účelu jsme upravili dotazník z výzkumu R. Coopera [4], publikovaný v jeho práci *Leader's Task Relevance and Subordinate Behaviour in Industrial Work Groups*, který sloužil ke studiu vlivu vedení malých pracovních skupin na produktivitu práce. Do našeho výzkumu jsme však nemohli zahrnout větší množství skupin, a proto jsme údaje z dotazníku nezpracovávali statisticky; sloužil nám pouze k povšechnému postižení kvalit mistrů. Také otázky v referentském archu, které se týkaly vedení skupin, jsme převzali z uvedeného práce. Ta část našeho výzkumu, která se týkala vlivu vedení, měla záro-

veň sloužit jako pilotážní studie k další práci zaměřené na tento problém.

S každým dělníkem jsme pak vedli podle přiloženého referentského archu řízený rozhovor, doplněný třemi sociometrickými otázkami:

1. Koho z dílny byste si nejraději vybral za přítele?

2. Kdyby vám mistr přidělil práci, na které byste musel s někým spolupracovat, koho byste si k tomu zvolil?

3. K vůli komu se musíte nejčastěji rozčilovat?

V rozhovoru jsme zároveň sledovali uspokojení dělníků v pracovní situaci a ptali jsme se po frustračních momentech, jako jsou nespravedlivé odměňování, lajdáctví ostatních, na které se musí doplácet, špatná organizace práce, obtížné pracovní podmínky, špatné zacházení vedoucích, spory a hádky ve skupině, nespokojující práce a jiné, eventuálně žádné frustrační momenty.

Otázky byly kladeny volně, s cílem navázat co nejlepší kontakt s dotazovaným. To se také v převážné části případů podařilo — nikdo z dělníků neodmítl odpovídat. S těmi, kteří byli v době našeho výzkumu v dílně nemocní, jsme provedli rozhovor po jejich uzdravení.

Výsledky

S přihlédnutím k prvku formálního vedení se nám celý soubor rozpadl na devět malých pracovních skupin o 5–18 členech. Pro každou skupinu jsme pak podle odpovědí na sociometrické otázky vypočítali index kohezivity

$$\left(I_k = \frac{\text{počet vzájemných výběrů}}{N-1} \right).$$

Dále jsme vypočítali pro každou skupinu průměrnou hodinovou produktivitu za první pololetí 1966, průměrný počet absencí a úrazů za rok 1965 a 1966, prů-

Tabulka 1

Vzájemné vztahy kohezivity, produktivity a negativních pracovních projevů

	A	B	C	D	E	F
A Index kohezivity	—					
B Průměrná hodinová produktivita	0,83	—				
C Průměrný počet úrazů	−0,58	−0,80	—			
D Průměrný počet absencí	−0,55	−0,81	0,93	—		
E Průměrný počet zmetků	−0,96	−0,90	0,18	0,04	—	
F Index fluktuace	−0,76	0,13	0,48	−0,95	0,07	—

měrný počet zmetků v náhodně vybraném měsíci a průměrný index fluktuace ve skupině z údajů o změně pracoviště během posledních pěti let. Při výpočtu indexu fluktuace jsme hodnotili každou změnu závodu dvěma a každou změnu dílny jedním bodem.

Vzájemnou závislost všech uvedených řad jsme porovnávali s pomocí Spearmanova korelačního koeficientu (viz tab. 1).

Z odpovědí na otázky po frustračních momentech pracovního prostředí jsme pro každou skupinu vypočítali koeficient nespokojenosti

$$\left(= \frac{\text{počet nespokojených} \times 100}{\text{počet dělníků celkem}} \right).$$

Při výpočtu koeficientu nespokojenosti jsme počítali s jakýmkoliv frustračním momentem a nerozlišovali jsme přitom intenzitu nespokojenosti. Koeficient nespokojenosti jsme potom korelovali s indexem kohezivitu, indexem fluktuace a průměrnou hodinovou produktivitou (viz tabulka 2).

Tabulka 2

Vzájemné vztahy nespokojenosti, kohezivitu, fluktuace a produktivity

	Index kohezivitu	Index fluktuace	Prům. hodinová produktivita
Koeficient nespokojenosti	0,79	0,57	-0,23

Pro každou skupinu jsme vypočítali průměrný index kvalifikace. Ukončený učební poměr v dané profesi jsme hodnotili třemi body, ukončený učební poměr v jiné profesi dvěma a základní vzdělání jedním bodem. Index kvalifikace jsme potom korelovali s průměrnou hodinovou produktivitou. Korelační koeficient $r_s = -0.20$.

Z uvedených výsledků je zřejmá závislost kohezivitu, pracovní produktivity a množství zmetků ve skupině. Slabší vztah existuje mezi kohezivitou, fluktuací, úrazy a absencemi. Výsledky prokazují dále závislost pracovní produktivity na jedné straně a úrazů, absencí a zmetků na straně druhé. Pozitivní vztah existuje podle našeho materiálu mezi počtem úrazů a absencí, a negativní vztah mezi

počtem absencí a indexem fluktuace. Koeficient nespokojenosti není v žádném vztahu k pracovní produktivitě, souvisí však slabě s indexem fluktuace a silněji s indexem kohezivitu. Mezi indexem kvalifikace a průměrnou produktivitou neexistuje žádná závislost.

Údaje, které se týkaly vedení skupin, jsme pro malý počet sledovaných skupin nehodnotili statisticky. Mezi všemi skupinami nebyly podstatné rozdíly v tom, zda členové pokládali svou skupinu za lepší či za horší, ani v tom, do jaké míry se s ní ztotožňovali. Všichni dělníci udávali, že problémy, které se v pracovní situaci vyskytnou, řeší vedoucí skupiny po dohodě s nimi, a že jim také pomáhá rozřešit problémy, s nimiž se na něho přímo obrazejí. Všichni vedoucí ponechávali svým podřízeným také možnost vykonávat práci tak, jak to pokládali za správné. Dva z mistrů se podle mínění dělníků drželi přesně pravidel a vyžadovali s velkým nátlakem plnění plánu — a to mistr B a mistr E. Největší rozdíly byly v názoru na to, kdo má v dílně největší osobní vliv. Zatímco oběma mistrům se sklonem k autoritativnímu postoji přisuzovalo největší vliv v dílně jen 6,7 % a 8,6 % dělníků z jejich střediska, hodnotilo jako nejvlivnější osobnost hlavního mistra střediska I. (C) 72,4 % dělníků a prvního směnového mistra střediska II. (A) 63,3 % dělníků. Oba dva byli také nejvýše hodnoceni vedoucími cechu pro svoje odborné kvality a jejich skupiny dosahují zároveň nejvyšší hodinové produktivity. Seřizovačům připisovalo přední vliv v dílně 24,1 % členů jejich pracovních skupin. Ve skupinách autoritativních mistrů nebyl však koeficient nespokojenosti vyšší než v ostatních skupinách (viz tabulka 3).

Abychom mohli posoudit širší společenské souvislosti, s nimiž musíme počítat při posuzování mezilidských vztahů v pracovních skupinách, porovnávali jsme v obou střediscích některé frustrační momenty v pracovní situaci (viz tab. 4).

V obou střediscích je téměř stejný počet dělníků, kteří neudávají žádné příčiny k nespokojenosti (39,3 % a 42,6 %). Také stížnosti na obtížnost pracovních podmínek je přibližně stejně mnoho (21,4 % a 24,1 %). U ostatních frustračních fak-

Tabulka 3

Koefficient nespokojenosti v jednotlivých pracovních skupinách

Koefficient nespokojenosti	Středisko II		Středisko I						
	A	B	C	D	E	F	G	H	I
	80,0	41,7	46,2	68,8	72,7	60,0	80,0	80,0	40,0

Tabulka 4

Některé frustrační momenty v pracovní situaci (vyjádřeno v procentech)

	Středisko I.	Středisko II.
Nespravedlivé odměňování	16,7	10,7
Lajdáctví ostatních, na které se doplácí	14,8	10,7
Špatná organizace práce	29,6	50,0
Obtížné pracovní podmínky	24,1	21,4
Špatné zacházení vedoucích	11,1	3,6
Spory a hádky ve skupině	14,8	32,1
Neuspokojující práce	1,9	17,9
Jiné frustrační momenty	1,9	—
Žádné frustrační momenty	42,6	39,3

torů existují mezi oběma středisky větší rozdíly.

U všech dělníků jsme dále sledovali,

kteřou okolnost ve svém pracovním prostředí pokládají za nejdůležitější pro svou spokojenost v zaměstnání. Rozdělili jsme je přitom do tří skupin. V první skupině byli hoši a děvčata, kteří pracovali prvním nebo druhým rokem po vyučení. Ve druhé skupině byli ostatní kvalifikovaní dělníci a dělnice a ve třetí skupině nequalifikovaní pomocní dělníci.

Z tabulky jsou zřejmé rozdíly mezi mladými a ostatními dělníky a mezi muži a ženami zejména v tom, jak hodnotí důležitost zajímavé práce, vysokého výdělku, dobrých pracovních podmínek a mezilidských vztahů v pracovní skupině.

V obou střediscích pracuje poměrně mnoho mladých dělníků těsně po vyučení. Přicházejí sem z učňovského střediska, ale zpravidla tu dlouho nezůstávají. Během deseti měsíců (od prosince 1965 do konce září 1966) jich ze střediska II. odešlo po vzájemné dohodě 14 (tj. polovina všech zaměstnanců v dílně) a ze střediska I. také 14, tj. více než čtvrtina všech zaměstnanců (25,9 %). Proto jsme při rozhovoru u mladých vyučených dělníků a dělnic zjišťovali, zda si svou profesi vybrali sami a chtějí v ní zůstat, či zda chtějí odejít (viz tab. 6).

Nápadně mnoho děvčat (58,3 %), z nichž ani jedna si své povolání sama nezvolila, přitom pocházelo z neúplných rodin (ro-

Tabulka 5

Pracovní podmínky, které pokládají dělníci za nejdůležitější pro svou spokojenost (vyjádřeno v procentech)

N:	I. skupina		II. skupina		III. skupina	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
	3	12	29	5	1	32
Zajímavá práce	100,0	25,0	34,5	—	—	6,3
Dobré pracovní podmínky	—	25,0	6,9	60,0	—	31,2
Dobrá organizace práce	—	8,4	13,8	—	—	12,5
Vysoký výdělek	—	8,4	24,2	—	(100,0)	18,8
Dobré vztahy s lidmi na pracovišti	—	16,7	10,4	20,0	—	15,6
Spravedlivý nadřazený	—	16,7	6,9	20,0	—	9,4
Možnost pracovního postupu	—	—	3,5	—	—	—
Možnost zvyšovat kvalifikaci	—	—	—	—	—	6,3

Tabulka 6

Procento mladých vyučených chlapců a děvčat, kteří si sami zvolili profesi a chtějí v ní zůstat

N	Hoši	Děvčata
	3	12
Zvolili si sami profesi	66,6	—
Chtějí v ní zůstat	33,3	50,0

diče rozvedení, nebo některý z nich zemřel), které zřejmě pro ně nemohly najít vhodnější pracovní zařazení.

Rozbor výsledků

Uvedené výsledky prokazují tedy skutečně nepřímou závislost mezi pracovní produktivitou a průměrným počtem úrazů, absencí a zmetků. Mezi souborem negativních pracovních projevů, jako jsou úrazy, absence, zmetky a fluktuace, nebyly s výjimkou závislosti průměrného počtu úrazů a absencí ($r_s = 0,93$) a slabé závislosti mezi průměrným počtem úrazů a indexem fluktuace ($r_s = 0,48$) zjištěny žádné vztahy. Zato však jsme našli silný negativní vztah mezi indexem fluktuace a průměrným počtem absencí. Jak bude zřejmé z dalšího rozboru, je možno tuto závislost vysvětlit tím, že fluktuace se vyskytuje nejčastěji u mladších dělníků, kteří nemívají tolik absencí pro nemoc jako starší věkové skupiny. K tomu, abychom mohli potvrdit existenci kladných korelací mezi celým souborem negativních pracovních projevů, by byl zřejmě nutný podstatně rozsáhlejší materiál. Možnost usuzovat z přítomnosti jednoho typu negativních pracovních projevů na existenci jiného typu v témže pracovním prostředí se v našem souboru nedala prokázat.

Kohezivní skupiny skutečně vykazovaly vyšší pracovní produktivitu a méně negativních pracovních projevů, i když silnější vztahy bylo možno prokázat jen mezi skupinovou kohezivitou na jedné straně a pracovní produktivitou a průměrným počtem zmetků na straně druhé. Mezi kohezivitou a úrazy, absencemi, resp. fluktuací existovaly již slabší závislosti. Průměrná hodinová produktivita skupin nebyla nijak závislá na indexu kvalifikace; protože však nebylo možno brát v úvahu různou intenzitu práce

v jednotlivých skupinách, ani nestejnou kvalitu výkonnostních norem, není hodnota tohoto ukazatele jednoznačně průkazná. K celému skutečně systematickému výzkumu v oblasti malých skupin, který by postihl široké množství proměnných, jež se ve skupinovém procesu uplatňují, bude třeba ještě vypracovat určitou standardní baterii měř; k tomu bude ovšem třeba vynaložit mnoho úsilí nejen u nás, ale i tam, kde s výzkumem v této oblasti mají nesrovnatelně více zkušenosti.

Podle očekávání nebyla pracovní produktivita v žádném vztahu ke spokojenosti dělníků. Mezi koeficientem nespokojenosti a indexem fluktuace existovala slabá závislost ($r_s = 0,57$). Silnější pozitivní vztah, který jsme pak našli mezi kohezivitou skupin a nespokojeností dělníků, potvrzuje Slejškův závěr [23], podle něhož je u nás ve stmelenejších kolektivech zpravidla lepší práce, ale zároveň je v nich také více kritiky. Naše očekávání, že ve skupinách s autoritativním vedením bude více projevů nespokojenosti, se nepotvrdilo. Jednak jsme při svém pozorování vycházeli z příliš malého počtu skupin, a jednak — jak bude z dalšího rozboru zřejmé — právě zde působí ještě další četné faktory.

Otázka vedení tým ovšem nijak nepozbývá na své prvořadě důležitosti. Téměř desetina všech dělníků v obou střediscích (9,75 %) pokládá existenci spravedlivého vedoucího za nejdůležitější faktor pro svou spokojenost v práci. Velmi ostře byly v rozhovorech hodnoceny zejména povahové kazy mistrů: „B je nehodný člověk, do očí se staví, přitom je ochotný člověka shodit. Není upřímný, jen honí plán, na lidi je hrubý.“ Jiný dělník říká o témž mistrovi: „Je to křivý člověk, neupřímný, uhýbá, nepostaví se přímo, práci málo rozumí.“ Ovšem právě tak, jako na jedné straně dělníci odsuzují hrubost a neupřímnost a znevažují nedostatečné odborné kvality mistrů, dovedou na druhé straně u mistrů uzнат jejich schopnosti a poctivé dobré vztahy k lidem. Dělnice, která porovnávala mistry v druhém středisku, říká: „A je charakterní člověk, s lidmi jedná velmi dobře, nekřičí, neřekne hrubé slovo. B na lidi hrubě a nevybíravě křičí a jen honí plán. Neporadí, nikoho se ne-

zastane. Každý přitom chce, aby se s ním zacházelo dobře.“ Dělníci si přitom váží nejen toho, že s nimi mistr dobře zachází, ale dovedou vystihnout a ocenit i jeho odborné schopnosti: „C je výborný člověk, musí vidět, že se dělá, a potom i leccos promine. Je přímý a schopný.“ A o téměř mistrovi jako nejvyšší uznání: „Rozumí lidem i věci.“ Nestačí totiž jen být slušný na lidi a své věci přitom nerozumět. „D je lepší, ale lidi si u něj tolik nevydělají jako u E, ten honí lidi do práce a nedá tak dlouho pokoj, dokud se nejde dělat. Víc se u něj vydělá.“ A další dělník: „E donutí lidi dělat, ale někdy to přežene. U D si lidi mohou dělat, co chtějí.“

Nejlepších pracovních výsledků, měřeno hodinovou produktivitou, dosahují skupiny těch mistrů, kteří pro své povahové vlastnosti i pro své odborné schopnosti požívají u dělníků v celé dílně nejvíce vážnosti. Z našeho materiálu nelze ovšem zevšeobecňovat, můžeme však, jak se zdá, usuzovat, že pro pracovní úspěch skupiny není ani tak důležité, je-li její vedoucí autokratický či demokratický, je-li zaměřen na úkol či na mezilidské vztahy, ale spíše, zda je osobně schopný a správně motivovaný. Tedy ve smyslu Festingerovy teorie: jednotlivec se snaží oceňovat své schopnosti tím, že je srovnává s ostatními; zjistí-li, že jeho vlastní schopnosti jsou horší, snaží se překonat rozdíl tím, že zvyšuje svůj výkon [Cooper, 4].

Podle Deutschových experimentů [6] se zpravidla očekává méně uspokojení nejen ve skupinách autokraticky vedených, ale především ve skupinách soutěživých. Podobnost obou typů skupin se odvozuje z motivace členů skupin s autoritavním vedením, kteří vlastně soutěží o postavení v očích vůdce skupiny [Hare, 11]. Členové našich skupin s autoritavním vedením o své postavení v očích mistra nesoutěžili: ani jednoho z obou na výkon zaměřených mistrů neoceňovali příliš vysoko pro jeho osobní vlastnosti či odborné schopnosti. Přitom zejména v některých případech šlo o velmi silně soutěživé skupiny, jejichž soutěživost ale byla podmíněna jinak.

Ve středisku I si poměrně mnoho dělníků stěžovalo na nespravedlivé odměňování (16,65 %) a na lajdáctví ostatních, na které se musí doplácet (14,8 %). Toto stře-

disko bylo v podniku vždy pokládáno za dílnu nejhorší pověsti — lidé tam byli překládáni, když je jinde nechtěli. Zařazovali tam dělníky, kteří přišli z výkonu trestu, a děvčata z nápravných zařízení. V dílně pracovalo vždy málo kvalifikovaných řemeslníků (kteří však zpravidla nefluktovali a nyní tvoří jádro skupiny hlavního mistra). Teprve v poslední době se počet řemeslníků zvyšuje příchodem mladých dělníků po vyučení v závodě. Téměř všichni si tu stěžují na špatné normy, upravované v poměru k velkému množství pomocných dělnic, které přišly do zaměstnání z domácnosti. Přitom se v dílně vyrábí celá léta tytéž součástky, strojový park se téměř nevyměňuje a začíná se klást stále větší důraz na kvalitu práce. Jeden ze starých zkušených dělníků říká: „Kdyby se mělo dělat jen podle norem, byly by výdělky bídné. Nějakým způsobem se musí umět vydělat víc. Buď se musí víc dřít, a to nejde stále, nebo si člověk musí u stroje nějak pomoci.“

Naproti tomu středisko II. bylo vždy elitní dílnou s velkým počtem kvalifikovaných řemeslníků. Vždy se zde dbalo více na kvalitu práce a dílna se velmi rychle zbavovala zejména mladých dělníků, kteří se v práci neosvědčili. Tady se stížnosti týkaly především špatné organizace práce. Dělníci si stěžovali na zastaralý strojový park, nekvalitní přípravky a výkresy. Všichni kvalifikovaní řemeslníci měli výhrady k práci pomocných dělnic. „Ženy nemají ani základy řemesla, stále se hádají, závidí si peníze i každou maličkost.“ — „Srazily normy dolů. Žena z domácnosti udělá všechno za jakoukoliv cenu. Nekvalitní práce přitom nikomu nevadila. Dnes se již kvalita kontroluje, ale všechny normy jsou dole.“ Starý dělník, jeden z prvních úderníků, vyznamenaný řádem práce, říká: „V dílně je stálá rvačka o peníze — i dobří dělníci okrádají kvalitu, když za ni nejsou hodnoceni. Kdyby byla práce lépe organizována, bylo by více klidu. Kvalifikovaní dělníci mají své stroje a jsou lépe zásobováni prací, ale ženy musí brát, co na ně přijde, a tak si práci prostě schovávají a žádají o další.“ Jeden z dělníků, který chtěl ze závodu několikrát marně odejít, vypráví o stálém boji s úkolářem: „Úkolář se snaží normy stlačovat. To se

při nové práci musím nejdříve dohodnout se zkušenými dělníky, a potom mu řeknu: Za tolik to nedělám. Pak naštuluju stroj a předvádím úkoláři práci tak dlouho, abych potom na ní vydělal aspoň korunu za hodinu. Tak to dělá každý zkušený dělník — někdo to umí lépe, někdo hůř. Nevyučení a ženy to nedovedou, zvlášť ženy jsou ochotné dělat za cokoliv, jen aby si vydělaly. Já vydělávám i na starých pracích, protože ten přede mnou si uměl držet normy.“

Špatná organizace práce, daná nerovnoměrným přísunem materiálu, nekvalitními přípravky a výkresy, starým strojovým parkem a neodpovídajícími výkonnostními normami pomáhá vytvářet z pracovních skupin skupiny soutěživé, v nichž se většina členů spíše snaží zákonitě uspokojit své vlastní potřeby, než aby sledovala uskutečnění skupinových cílů a řešení skupinových úkolů, a ovlivňuje tak nespokojenost jejich členů.

Silná zainteresovanost dělníků na vysoké mzdě je patrná i z naší tabulky, popisující faktory, které dělníci pokládají pro svou spokojenost za nejdůležitější. Jediný nekvalifikovaný dělník ji klade v pořadí na prvé místo, u starších kvalifikovaných dělníků i u nekvalifikovaných dělníků je již na druhém místě. Podnik, který má i jiné možnosti jak motivovat dělníky k práci, nevyužívá ke zvýšení výkonu svých zaměstnanců jiného podnětu než mzdy, a to se pochopitelně odráží i v poměru k úrazovosti. Podle Friedmana [9] jsou dělníci tím spíše ochotni pokládat práci za normálního a bezpečného rytmu za nedostačující, čím častěji jsou bezprostředně stimulováni mzdou. Podle našeho šetření z dělníků, kteří pokládali vysoký výdělek za rozhodující pro svou spokojenost, utrpělo 60 % během sledovaného období úraz. Také mistři i seřizovači potvrdzovali, že pokud nese dělník na úraze vinu, nejde zpravidla ani tak o nedbalost, jako spíše o snahu „rychle honit výdělek“.

Také kolem mladých chlapců a děvčat, kteří přišli z učení, existuje v dílně mnoho problémů. Pro mladé lidi, kteří přicházejí ze školy — i učňovské — do svého prvního zaměstnání, je tento přechod sám o sobě spojen s určitými obtížemi v přizpůsobování. Charakter školní práce byl jiný než teď v dílně. Zaměstnání se

jim měnilo během dne, mladí lidé se stýkali s dalšími uční, škola i učňovské středisko na ně kladlo jasné požadavky. Nyní se situace změnila. Musí si zvyknout vydržet u téže práce — i když někdy dost jednotvárné — po celou pracovní dobu. Mistři (alespoň podle jejich zdání) preferují především starší dělníky, kterým přidělují lepší práci, a při nesterétné kvalitě norem mohou být rozdíly ve výdělích přes sebelepší snahu značné. Děvčata si navíc těžko zvykají na tovární prostředí. „V práci se mi nelíbí, nemůžu si zvyknout, lidé jsou tu na sebe hrubí, závidí si a pomlouvají se, nejedná se tu hezky s člověkem.“ A jiná: „Málo si vydělám. Někdy je špatná práce, a když je dobrá, tak zase zlobí fréza, nebo něco není v pořádku a musím stále běhat na kontrolu. Tam stojí fronta. Nevyučeným seřizuje seřizovač a já ztrácím při seřizování čas i výdělek.“ Jiný mladý vyučený chlapec říká: „Vydělávají si tu jen ti, co jsou tu dost dlouho — dostávají lepší práci. Mladí si nevydělávají, a proto tu dlouho nevydrží.“ Starší dělníci se ovšem dívají na problém vyučených zase jinak: „Mladí tu dlouho nezůstanou. Ti, co přicházejí ze školy, nic neumí, ani nemají o práci zájem. Nepotřebují peníze a proto se flákají.“ V některých případech je tato kritika jistě oprávněná, určitě však zasluhují problémy mladých dělníků hlubšího rozboru. Do výchovy učňů se každým rokem vkládají velké investice, které nepřinášejí žádoucí účinek. Mladí vyučení dělníci v dílně dlouho nezůstávají. Zejména mladým chlapcům, kteří uvažují o své budoucí roli živitele rodiny, nízký výdělek nestačí a proto odcházejí — buď ještě před vojnou, naskytne-li se k tomu vhodná příležitost, nebo se z vojny už nevrátí a najdou si lépe placené zaměstnání (nejčastěji jako řidiči nebo závozníci). V našem souboru byli jen tři hoši do dvou let po vyučení, třebaže je dílna stále nově zásobována mladými dělníky z učňovského střediska. Ovšem i počet nově přihlášených učňů do strojních profesí rok od roku klesá a závody jsou nuceny snižovat svoje požadavky na jejich výběr. Žádný z mladých chlapců nepočítá s možností pracovního postupu nebo s dalším zvyšováním kvalifikace, a jen jediný chce u své profese zůstat. Druzí dva chtějí odejít, zřejmě proto, že nevidí

ve svém nynějším zaměstnání žádné perspektivy. Všichni zároveň zdůrazňují jako nejdůležitější moment pro svou spokojenost zajímavou práci. — S možností pracovního postupu počítá ostatně ze všech kvalifikovaných dělníků v obou střediscích jen jediný — a pracovní postup skutečně ani nepřichází v úvahu. Pozice mistra je navíc podle soudu dělníků málo záviděníhodná — mívá menší plat, více odpovědnosti i nepříjemností. Ani zvyšování kvalifikace zatím nepřináší žádoucí efekt pokud jde o společenské postavení i platové ohodnocení.

Situace mladých vyučených děvčat je poněkud jiná. Zejména pokud žijí u rodičů, nemusí vyhledávat dobře placená místa a svou práci oceňují spíše v termínech bezprostředního uspokojení než budoucích možností. Kladou proto spíše důraz na dobré pracovní podmínky, dobré vztahy s lidmi na pracovišti a na spravedlivého nadřízeného. Z našich děvčat si ani jedna nezvolila své povolání dobrovolně a jen polovina v něm chce zůstat, alespoň prozatím. Podobně jako mladá děvčata hodnotí faktory důležité pro pracovní uspokojení i ostatní kvalifikované dělnice. Tyto rozdíly jsou typické a jsou dány stále existující odlišnou rolí muže a ženy v naší společnosti, a tím i jejich různým postojem k zaměstnání [10]. V našem souboru jsou rozdíly mezi hodnocením mužů a žen statisticky významné na 5 % hladině významnosti ($\chi^2 = 5,44$ při $f = 1$).

Dvě z pomocných dělnic zdůrazňovaly zajímavost práce a dvě projevovaly zájem o zvyšování kvalifikace. Hodnocení však bylo posunuto směrem k vyššímu výdělku, který se objevil v pořadí na druhém místě. Toto zjištění potvrzuje již dříve uvedenou skutečnost, že pomocné dělnice jsou na rozdíl od jiných skupin velmi silně stimulovány mzdou.

Studium frustračních momentů a pracovní motivace nebylo ovšem hlavním cílem naší práce. Věnujeme mu zde pozornost jen proto, abychom ukázali, že mezilidské vztahy v malých pracovních skupinách nejsou dány jen charakteristikou členů skupin, a že zákony, jimiž se řídí skupinová struktura, jsou ovlivňovány i širšími společenskými souvislostmi.

Souhrn

1. Mezi pracovní produktivitou a průměrným počtem negativních pracovních projevů existuje nepřímá závislost.
2. Vzájemné korelace mezi celým souborem negativních pracovních projevů není možno prokázat v malých souborech.
3. Pracovní skupiny, stmelené pozitivními vzájemnými volbami, vykazují vyšší pracovní produktivitu a méně negativních pracovních projevů než skupiny s menším počtem kladných vzájemných voleb.
4. Pracovní produktivita není v žádném vztahu k uspokojení dělníků.
5. Nebyla prokázána přímá závislost pracovního uspokojení na typu vedení skupin.
6. Zdá se, že pro pracovní úspěchy skupiny není rozhodující ani tak styl vedení, jako osobní schopnosti a správná motivace mistrů.
7. Míru nespokojenosti dělníků ovlivňuje soutěživost skupin, v kterých se většina členů spíše snaží uspokojit své vlastní potřeby, než aby sledovala uskutečňování skupinových cílů.
8. Vznik takovýchto soutěživých skupin je dán především špatnou organizací práce: nerovnoměrným přísunem materiálu, nekvalitními přípravky a výkresy, zastaralým strojovým parkem a neodpovídajícími pracovními normami.
9. Bezprostřední stimulace zejména pomocných dělníků mzdou má neblahý vliv na poměr k úrazovosti.
10. Zvláštní pozornosti zasluhuje problém mladých vyučených dělníků, u kterých byla zjištěna velmi vysoká fluktuace.
11. Mezi muži a ženami a mezi kvalifikovanými a pomocnými dělníky existují rozdíly v tom, jak hodnotí činitele v pracovní situaci, rozhodující pro jejich osobní uspokojení. Mezi muži a ženami v našem souboru jsou některé tyto rozdíly statisticky významné.

Odkazy k literatuře:

- [1] Adams, S.: *Status Congruency as a Variable in Small Group Performance*, Soc. Forces, 1953, 32, 16—22.
- [2] Adams, S.: *Social Climate and Productivity in Small Military Groups*, Amer. Sociol. Rev., 1954, 19, 421—425.
- [3] cit. podle: Fiedler, Fred E.: *A Contingency Model of Leadership Effectiveness*, in: *Advances in Experimental Social*

- Psychology, ed. Berkowitz, L., New York — London, 1964.
- [4] Cooper, R.: *Leader's Task Relevance and Subordinate Behaviour in Industrial Work Groups*, Hum. Relat., 1966, 19, 57 to 84.
- [5] Danzig, E. R., Galanter, E. H.: *The Dynamics and Structure of Small Industrial Work Groups*, Inst. Rep. No 7, Inst. res. hum. relat., Philadelphia 1955.
- [6] Deutsch, M.: *An Experimental Study of the Effects of Cooperation and Competition upon Group Process*, Hum. Relat., 1949, 2, 199—231.
- [7] Fox J. B., Scott, J. F.: *Absenteeism: Management's Problem*, Boston 1943.
- [8] French, J. R. R., Jr.: *A Formal Theory of Social Power*, Psychol. Rev., 1956, 63, 181—194.
- [9] Friedmann, G.: *Industrial Society*, Glencoe, Illinois 1955.
- [10] Gardner, B. B., Moore, D. G.: *Human Relations in Industry*, Homewood, Illinois 1965.
- [11] Hare, A. P.: *Handbook of Small Group Research*, New York 1962.
- [12] Heinicke, C., Bales, R. F.: *Developmental Trends in the Structure of Small Groups*, Sociometry, 1953, 16, 7—38.
- [13] Jardillier, P.: *L'avenir de la psychologie industrielle*, Le travail humain, 1960, 23, 207—340.
- [14] Janků, J., Horina, J., Janata, L.: *Vybrané faktory intenzity a produktivity práce tkadlen*, Česká Skalice 1965.
- [15] Kellner, W.: *Informale Gruppenführer sind gesünder*, Arbeit und Leistung, 1966, 20, 31—32.
- [16] Lewin, K., Lippit, R., White, R. K.: *Patterns of Aggressive Behavior in Experimentally Created "Social Climates"*, J. Soc. Psychol., 1939, 10, 271—299.
- [17] McGregor, D. M.: *The Human Side of Enterprise*, New York 1960.
- [18] Mayo, E., Lombard, G. F. F.: *Team Work and Labor Turnover in the Aircraft Industry of Southern California*, Boston 1944.
- [19] Mouton, Jane S., Blake, R. R., Fruchter, B.: *The Validity of Sociometric Responses*, Sociometry, 1955, 18, 181—206.
- [20] Seashore, S. E.: *Group Cohesiveness in the Industrial Work Group*, Ann Arbor: Univer. of Michigan 1954.
- [21] Slejška, D.: *Sociometrické studie*, Praha 1965.
- [22] Slejška, D.: *Sociologie průmyslu*, druhý díl, Praha 1966. Studijní materiály Čs. spol. pro šíření pol. a věd. znalostí.
- [23] Weiner, B.: *Sociologie průmyslu*, II. díl, Praha 1966. Studijní materiály Čs. spol. pro šíření pol. a věd. znalostí.

**Filmový hrdina v mladé vlně
československého filmu (Příspěvek pro
VI. světový sociologický kongres
v Evianu v září 1966)**

**MARIE BENEŠOVÁ, IVO PONDĚLÍČEK,
IVAN SVITÁK, ZDENĚK ŠTÁBLA**

Filmový ústav, Praha

Jedním z projednávaných témat konference o sociologických aspektech mírové spolupráce (Moskva 6.—12. ledna 1958) byl návrh širokého mezinárodního sociologického výzkumu filmu (Research Project on the Hero and the Theme of Success in Life in Films of Different Countries), který byl konferencí přijat a schválen. Výzkum byl prováděn i v ČSSR. Význam podobného výzkumu tkví v tom, že výzkum forem a změn společenského vědomí pomáhá chápat kulturní změny. Československo jako země se sedmdesátiletou filmovou tradicí v této mezinárodní akci UNESCO nezůstalo pozadu.

Plán průzkumu hrdiny a tématu životního úspěchu ve filmech rozličných zemí

Průzkum se zabývá pouze sociologickou analýzou problému životního úspěchu filmových hrdinů, jak jsou objektivně představováni ve filmu, nikoli motivacemi autorů a výrobců, ani reakcemi publika na tyto hrdiny. Analýza hrdiny je popisem objektivních dat, která charakterizují hrdinu. Zatímco je snadné popsat povolání, sociální situaci a konkrétní aktivitu hrdiny, je obtížnější určit jeho morální nebo psychologické kvality, jeho inteligenci nebo odvahu, zda je či není sympatický. Systém kategorií, podrobně rozpracovaný do řady otázek a kritérií, určuje jednak pojem hrdiny, jednak způsob určení jeho charakteru.

Pojem hrdiny by bylo možno snadno určit, kdyby všechny filmy podávaly osobnosti jasně individualizované, určené vztahem k ostatním osobám. Byla by to hlavní osoba filmu, což je objektivnější určení než další výměry přicházející v úvahu (hlavní sympatická osoba; hlavní sympatická osoba, nadaná mimořádnými vlastnostmi). Filmy však uvádějí různé typy hrdinů a možno je roztřídit do čtyř skupin:

1. Film s hlavním hrdinou, jasně individualizovaným (hrdina jednotlivec);
2. film s dvěma hrdiny, ženským a mužským, jasně individualizovanými (hrdinský pár);
3. film, v němž není ani jasně diferencovaného hrdiny ani páru, ale více individualizovaných osobností (dva i více hrdinů);
4. film, kde není zřetelně individualizované osobnosti uvnitř skupiny či kolektivu.

Použitelná jsou čtyři hlavní kritéria určení hrdiny:

1. Osoba nebo pár osob, jejichž doba přítomnosti na plátně přesahuje dobu přítomnosti druhých;
2. jednotlivec nebo pár, přímo související s vývojem děje filmu;
3. osoba nebo pár, hrající nejdynamičtější úlohu;
4. osoba nebo pár s prvořadými herci.

Tato čtyři hlediska se u jedné a téže osoby vždy nekryjí.

Charakteristika hrdiny se určuje pomocí podrobně zpracovaných dvaceti dvou rubrik, z nichž nejpodstatnější je sociologické určení hrdiny, zatímco se nedbá kategorií souvisejících s estetikou filmu. Těmito kritérii jsou: pohlaví, rasa, národnost, věk, doba, v níž hrdina žije, sociální původ, zaměstnání, rodinný stav a příbuzenské vztahy, integrace nebo konflikt v sociální skupině, hrdina ve vztahu k penězům, k moci, k svobodě, k zákonu, k spravedlnosti, k lásce, ke konfliktům, jež musí překonat, ke štěstí, k mimořádným okolnostem, konečný osud hrdiny, jeho typ, jeho psychologická charakteristika. Rozbor se soustřeďuje na základní postoje hrdiny a na dynamické faktory, jež ho určují. Každá z rubrik je podrobně rozpracována do řady otázek a pomocných určení.

Z produkce roku 1960 bylo zpracováno podobným způsobem již dříve 33 hraných československých celovečerních filmů. — Z tohoto počtu bylo 27 českých (vyrobených ve studiu Barrandov v Praze) a 6 slovenských (vyrobených ve studiu Koliba v Bratislavě). Pouze jeden z nich byl vyroben v koprodukcí s SSSR.

Z tohoto počtu se 23 filmů zabývalo současnými tématy (4 byly z dělnického prostředí, 5 z vesnického prostředí) a 10 filmů bylo historických (z toho 6 bylo z období II. světové války). Původních námětů bylo 25, filmových adaptací 8 (7 literárních děl a 1 divadelní hra). Dramat bylo 22 (z toho 4 dobrodružná), tragédie byly 3 (všechny z období okupace), veseloher 8 (z toho 4 sportovní). Dospělým divákům bylo určeno 22 filmů, mládeži bylo přístupno pouze 11 filmů. Speciálně pro mládež bylo vyrobeno 7 filmů. Barevných filmů bylo 9, černobílých 24, širokoúhlých 5 (z toho jeden slovenský). 28 filmů bylo natočeno na normálním formátu (10 z nich mohlo být promítnuto na rozšířeném plátně).

Pro většinu filmů je dále příznačné, že se hrdinové během děje vyvíjejí vždy k lepšímu, aby téma filmu mohlo být co nejlépe a nejpřesvědčivěji vyjádřeno. Takovýchto případů bylo celkem 20. Na druhém místě jsou postavy, které mají kladný charakter v průběhu celého filmu (celkem 11). Vyrožené negativní postavy jsou pouze tři (dva diverzanti, pracující pro zahraniční kapitalistickou rozvědku, a postava vykořisťovatele v pohádkovém příběhu). V žádném případě nebylo kladného hrdiny, který by se s postupem děje měnil v typ záporný. Přínosem kinematografie 1960 bylo, že převaha hrdinů byla ze současnosti (24 postav). Na třetím místě jsou představitelé z nedávné minulosti, která byla poznamenána druhou světovou válkou. Je samozřejmé, že právě období silných dramatických zvratů inspirovalo filmové pracovníky k vytvoření nejlepších dramatických postav (je jich celkem 7), z toho 4 představitelé z řad mládeže. Nejméně čerpala filmová dramaturgie roku 1960 z období buržoazní republiky. Do doby třicátých let spadá jen jeden filmový hrdina pracující v továrně (je to ještě dítě). Z období rakousko-

uherské monarchie jsou dva dělníci hrdinové. Dvě postavy jsou zasazeny do pohádkového světa, dobově nijak blíže určeného.

Nejvíce postav bylo dramatického charakteru (25) — to znamená, že vývoj těchto postav se vyznačuje řadou dramatických konfliktů, ale nekonečnou smrtí hrdiny. Takové postavy jsou hlavními postavami i v tragédiích, kde tragickou smrtí zahynou místo nich jiní hrdinové. V počtu tragických hrdinů (je jich celkem 6) jsou uváděni též hlavní představitelé filmů, které jsme charakterizovali jako dobrodružná dramata, diverzanti, kteří v závěru filmu umírají. Negativní postavy v těchto filmech nevzbuzují žádné sympatie a svůj osud si zaslouží. Vzhledem k malému počtu veseloherních filmů je jen 5 hrdinů komického charakteru, přičemž některé postavy jsou začleněny v oddíl dramatických postav, ba dokonce i tragických hrdinů.

V produkci roku 1960 se projevovaly některé rysy doznívajícího schematismu: nejen nedostatečná bohatost a plastičnost charakteru a jiných estetických složek, které při sociologickém průzkumu nehrají tak důležitou roli, ale též některých problémů morální oblasti. Malá pozornost byla např. věnována erotickým vztahům, což bylo projevem puritánských tendencí vycházejících z výchovných snah socialistické kinematografie (jak byly často mylně vykládány). Filmové postavy byly tímto projevem schematismu poznamenány daleko více v první polovině padesátých let.

Dalším charakteristickým rysem čs. kinematografie v roce 1960 byl fakt, že většina hlavních hrdinů byla mladého věku, tj. asi do třiceti let (celkem 20). Malá pozornost se věnovala hlavním hrdinům ženského pohlaví; z těchto důvodů nalézáme v celé roční produkci pouze dvě hlavní hrdinky. Středního věku (od 30 do 50 let) je celkem 14 mužských postav. Nejméně pozornosti věnovali scenáristé mužům staršího věku (celkem 2), přičemž jeden film je věnován zvláště problému stáří.

Podle sociálního zařazení jsou na prvním místě hrdinové z dělnické třídy (celkem 10), z toho jeden chlapec pracující v továrně. Stejně početní jsou i hrdinové, které zařazujeme do kategorie studentů a žáků; většina jich navštěvuje devítiletou

zakladní školu (celkem sedm). Hrdinové z kruhů inteligence (celkem šest) jsou dva učitelé, jeden lékař, jeden redaktor, jeden inženýr a jeden úředník. Z celkového počtu čtyř hrdinů vesnických je jeden reprezentantem vykořisťovatelské třídy (vesnický boháč) a jenom tři jsou opravdovými představiteli dnešní rolnické třídy. V přímé službě státu jsou angažováni tři hrdinové, jeden z nich je příslušník Státní bezpečnosti a zbývající dva jsou vojáci. Ve srovnání typu hrdiny roku 1960 a mladé vlny, která bezprostředně reagovala v letech 1963–64 na daný umělecký stereotyp, jsou tedy výrazné odlišnosti. Kladný dělnický hrdina z továrního prostředí je vystřídán hrdinou středostavovského rázu, jenž není po morální stránce koncipován schematicky, ale rozporně a většinou mnohoznačně.

Mladá vlna v českém filmu vzbudila v posledních letech mimořádnou pozornost na mezinárodních festivalech. Hlavní příznivé okolnosti, které způsobily svě-

tovou prosperitu do té doby temných, zpravidla teprve debutujících absolventů Filmové fakulty akademie múzických umění v Praze, jsou spojeny především s příznivými sociálně politickými podmínkami rozvoje československé kultury v šedesátých letech, s rozšířením kulturního horizontu a se vstupem nové generace do českého kulturního života. Mimořádně příznivou úlohu sehrála Filmová fakulta při odborné přípravě režisérů, i Ústředí československého filmu svou ochotou financovat a podporovat experimentální tvorbu a komerčně málo slibné pokusy mladých režisérů. Tento příspěvek ponechává obecnější sociologické příčiny stranou a omezuje se na konstatování, jaký typ filmového hrdiny mladá kinematografie divákům předkládá. K tomuto cíli použila skupina vědeckých pracovníků Filmového ústavu v Praze dotazníku Ústavu pro výzkum komunikačních prostředků university v Illinois (Institute of Communications Research, University of Illinois,

Tabulka 1

Seznam analyzovaných filmů

Pořadové číslo	Rok výroby	Titul filmu	Autor	Datum narození	Místo narození
1.	1962	<i>Sínko v síti</i> (<i>Catching the Sun in a Net</i>)	Uher Štefan	4. 7. 1930	Prievidza
2.	1963	<i>Černý Petr</i> (<i>Peter and Paula</i>)	Forman Miloš	18. 2. 1932	Čáslav
3.	1963	<i>Křik</i> (<i>The First Cry</i>)	Jireš Jaromil	10. 12. 1935	Bratislava
4.	1963	<i>O něčem jiném</i> (<i>Another Way of Life</i>)	Chytilová Věra	2. 2. 1929	Ostrava
5.	1963	<i>Postava k podpirání</i> (Joseph Kilian)	Juráček Pavel	2. 8. 1935	Příbram
6.	1964	<i>Démanty noci</i> (<i>Diamonds of the Night</i>)	Némec Jan	12. 7. 1936	Praha
7.	1964	<i>Každý den odvahu</i> (<i>Everyday Courage</i>)	Šorm Ewald	15. 12. 1931	Praha
8.	1965	<i>Bloudění</i>	Máša Antonín	22. 7. 1935	Višňová okr. Příbram
9.	1965	<i>Intimní osvětlení</i>	Passer Ivan	10. 7. 1933	Praha
10.	1965	<i>Nikdo se nebude smát</i>	Bočan Hyněk	29. 4. 1938	Praha

Urbana, USA, 1962). Tento dotazník je přepracovanou variantou dotazníku pro mezinárodní anketu UNESCO, *The Film Hero*, jenž byl předmětem posouzení několika mezinárodních odborných zasedání v letech 1958–1962. Experimentální charakter filmu a odlišnost výrobních podmínek způsobují, že některé otázky nebyly pro analýzu použitelné a byly vynechány. Dotazník je zaměřen k standardní komerční produkci.

Výběr filmů podrobených hodnocení byl proveden tak, že ze seznamů absolventů Filmové fakulty byli vybráni všichni režiséři, kteří po absolutoriu natočili v letech 1962–1965 svůj první celovečerní dlouhý film v produkci Československého filmu. Předmětem hodnocení nebyly filmy středometrážní, krátké, 16 mm, televizní a jiné, které absolventi natáčeli zpravidla ještě na fakultě během studií. Předmětem hodnocení byly tedy celovečerní filmy, vyrobené skupinou mladých českých režisérů v letech 1962 až 1965, vybrané bez ohledu na estetické či jiné zřetely. Shodou okolností byla většina těchto filmů vysoce oceňována právě po estetické a sociálně politické stránce. Výběr dále uvedených deseti filmů se však neřídil žádným apriorně sledovaným cílem, kromě snahy poskytnout objektivní a přesný obraz o tom, jak nastupující generace vidí svého filmového hrdinu a v jakých společenských kontextech ho zpodobuje. Předmětem hodnocení byly filmy uvedené v tabulce 1.

Průměrný věk režisérů v době uvedení jejich prvního filmu je 31 let. Všichni jsou absolventi pražské Filmové fakulty Akademie múzických umění, čs. státní občané. Jejich prvnímu celovečernímu dlouhému filmu, který natočili s odstupem asi dvou let od absolutoria, předcházelo, kromě školních prací na fakultě, asistování při režii jiných filmů nebo divadelních inscenací, takže režiséři přistupovali ke své první samostatné práci jako relativně odborně zdatní jedinci.

Seznam cen a vyznamenání

Slno v síti — Cena čs. filmové kritiky v roce 1962.
Černý Petr — Cena čs. filmové kritiky 1963.
 Velká cena — Zlatá plachta a první cena mladé filmové kritiky na Mezinárodním filmovém festivalu v Locarnu v roce 1964.

Hlavní cena režiséra za film v umělecké soutěži k 20. výročí ČSSR v roce 1965.

Jedna ze tří cen mladé kritiky v NSR vyhlášená během Dnů krátkého filmu v Oberhausenu 1965.

Křik — Zvláštní uznání filmu jako dílu mladého režiséra na Mezinárodním filmovém festivalu v Cannes 1964.

Hlavní cena režisérovi v umělecké soutěži k 20. výročí ČSSR v roce 1965.

O něčem jiném — Velká cena města Mannheimu na Mezinárodním filmovém týdnu 1963.

Cena varšavské Syreny nejlepšímu zahraničnímu filmu 1964.

Odměna režisérci za film v umělecké soutěži k 20. výročí ČSSR v roce 1965.

Postava k podpirání — Velká cena na Dnech krátkého filmu v Oberhausenu v roce 1964.

Cena FIPRESCI Simone Dubreuilh na Mezinárodním filmovém týdnu v Mannheimu 1964.

Démanty noci — Velká cena města Mannheimu na Mezinárodním filmovém týdnu 1964.

Čestné uznání režisérovi za film v umělecké soutěži k 20. výročí ČSSR v roce 1965.

Každý den odvahu — Cena čs. filmové kritiky za rok 1964.

Nikdo se nebude smát — Velká cena města Mannheimu na Mezinárodním filmovém týdnu 1965.

Cena mladé filmové kritiky NSR vyhlášená během Dnů krátkého filmu v Oberhausenu 1965.

I. Charakteristika filmů

Komerčně technická charakteristika filmů

Všechny uvedené filmy jsou produkcí ČSSR, žádný nevznikl v koprodukcii. Devět filmů bylo vyrobeno pražským studiem Barrandov, jeden slovenským studiem v Bratislavě. Filmy vznikly během let 1962–1965, (1962: 1, 1963: 4, 1964: 2, 1965: 3). Zařazení pro věkové stupně diváků není totožné s americkým způsobem charakterizování filmu podle věkových skupin a cenzurního kódu. Čtyři filmy z našeho výběru jsou mládeži přístupné (pro všechny věkové stupně), šest filmů je nepřístupných (do 15 let). Charakteristika mravní závadnosti filmu podle americké Legion of Decency je nepoužitelná. Filmy, jež by bylo možné označit jako závadné nebo problematické, nejsou buď vůbec natáčeny nebo podléhají schvalovacímu řízení, jež zasahuje i do hotového díla, případně i do procesu realizace. Závadnost filmu se zpravidla projevuje dodatečnými úprava-

mi a zdrženým uvedením filmu do kin. Obtíže s uváděním do kin mohou však mít i ryze komerční důvody a mohou též být omezeny tím, že zákaz platí jen pro projekce v cizině. S dvěma filmy našeho souboru byly podobné potíže. Rovněž komerčního hodnocení filmu se v ČSSR nepoužívá, lze však všeobecně říci, že filmy byly v zemi výroby komerčně spíše podprůměrně úspěšné. V rozporu s touto charakteristikou je naopak výrazná umělecká úspěšnost filmů, z nichž kritika ocenila 5 filmů jako mimořádných a vynikajících, dalších 5 jako nadprůměrných a dobrých, ačkoliv šlo vždy o první profesionální filmy. V zahraničí mělo 5 filmů velký úspěch, 1 průměrný úspěch a 2 malý úspěch; 2 nebyly v zahraničí zatím uváděny. Ceny a vyznamenání jsou uvedeny v předchozím přehledu. Všechny filmy jsou černobílé, klasického formátu, nepoužívají technických experimentů a triků, často se používá ruční kamery, jsou většinou natáčeny v reálech — i interiéry —, málo se používá ateliéru a všeobecná tendence v technice snímání odpovídá orientaci „cinéma vérité“. Úsilí o vystižení co nejautentičtější reality se projevuje také v obsazování filmů téměř výlučně herci (8 filmů). Jen dva filmy používají pro hlavní role známých herců, ale ani pak nelze tyto filmy charakterizovat jako filmy s velkou hvězdou, tedy jako takové snímky, ve kterých herecký výkon je významnější než myšlenkový záměr režiséra. Námětovým zdrojem filmů jsou téměř vždy původní filmové náměty režiséra (8 filmů), ve dvou případech jsou základem povídky současných autorů. Filmy mají výraznou povahu režisérských filmů a usilují o vlastní vyjádření tvůrce (režiséra), od myšlenky až po konečné zpracování.

Typ filmu a charakter zápletky

Charakterizovat typ filmu jednoznačně jako komedii nebo jako drama je dosti obtížné, protože experimentální snímky záměrně mísí jednotlivé dramatické formy. Přece však lze říci, že převládá zájem o studie psychologického a společenského rázu (7 filmů) a zájem o groteskné satirické kontexty (4 filmy). Je tedy pozoruhodné, že chybí typ dobrodružného filmu, historické a kriminální drama,

horror, science-fiction atd., a že tedy autoři usilují i volbou typu filmu o vyjádření problematiky své vlastní žité reality. Typ filmů ovlivňuje i charakter zápletky, kterou u sedmi filmů nelze jednoznačně definovat, u tří je v podstatě tragický. Druhotně jsou většinou přítomny jak epické, tak tragické a komické prvky. Vzhledem k tragické podstatě a k orientaci na psychologickou studii jsou zde výjimečné postavy, které lze označit jako komické. Pokud se komično objevuje, vychází převážně ze situací postav, v jednom případě je jeho zdrojem i gag. U tří filmů je naopak velmi zřetelná celková orientace na komické vyznění situací. Zakončení filmu je téměř vždy indiferentní, smíšené, nejisté, s otevřeným koncem. V jednom případě je zakončení filmu šťastné, v druhém nešťastné. Tomuto otevřenému vyznění filmů odpovídá i rozuzlení osudu hlavních postav, o nichž nelze říci, že by byly zpodobovány jako vzory životní orientace nebo jako reprezentanti morálních hodnot. U všech filmů jsou postavy sice smyšlené, ale filmy mohou být považovány za věrohodnou reprodukci životních podmínek. Ve dvou z těchto filmů mají pak určitý význam snová témata, avšak s cílem přesněji vystihnout samu realitu.

Čas a prostředí filmu

Trvání dějových akcí se převážně pohybuje v rozmezí dvou dnů (5 filmů) nebo v rozmezí do jednoho roku (5 filmů). Dějové akce filmu jsou tedy časově lokalizovány do poměrně krátkých období. Žádný film nezachycuje období delší než rok; retrospektivy je použito ve třech filmech. V této časové dimenzi se neobjevuje sled generací, ani stárnutí postav nebo proměny period lidského života, ale jen krátké časové výseče. Všechny filmy se odehrávají v době, kdy byly natáčeny, to jest v šedesátých letech, s výjimkou jednoho filmu, jenž se odehrává v letech druhé světové války, jehož tematika však je inspirována problematikou současnou. Všechny filmy se odehrávají na území Československé republiky, z toho 9 filmů v Čechách, 1 na Slovensku, 6 filmů přímo v Praze, 1 v Bratislavě, 3 v okresních městech, 2 na venkově. Epizodní děje jsou ovšem lokalizovány i jinak. Prostor děje je převážně prostředím středních vrstev

jak nižších, tak vyšších (6 filmů), není tu prostředí ani chudé, ani elitní. Vlastní životní prostředí dělníků se objevuje pouze v jednom případě, dva další filmy se odehrávají v prostředí fyzicky pracujících hrdinů (obchodního učně a televizního opraváře), nikoliv v továrně. Dva filmy se odehrávají ve výrazně intelektuálním prostředí. Těto souvislosti děje odpovídá i volba prostředí. Nejčastěji se vyskytuje vývoj děje v bytech, na městských pracovištích a na ulici. Vzácné je prostředí škol a zábavných podniků, zatímco venkovské pracovní prostředí, hotely, bary, místa s problematickou pověstí a jiná exkluzivní prostředí chybí téměř vůbec. Děj filmu probíhá většinou v prostředí hlavního města (6 filmů) a ve všedním, lidovém a rodinném prostředí. Mimořádná situace honu na lidi je v jednom filmu, odehrávajícím se většinou v lese. Jinak mimořádná prostředí zastoupena nejsou.

Důležitá témata filmu

Mezi důležitými tématy filmu se vyskytuje často zejména láska a erotika (7 filmů), problémy mládí (3 filmy), rodinné vztahy (5) a ideologické problémy (5). Tematika války — ať občanské, koloniální nebo jiné — se vůbec neobjevuje, stejně jako téma zločinu a materiálních statků či peněz, přírodních či sociálních katastrof. V tomto rozvržení tematiky se odráží zájem o problémy osobnosti a určitý odstup od širších sociálních spojitostí skupinového rázu. Téma lásky a erotiky je chápáno jako problematika získávání lásky druhé osoby (3 filmy), jako postupné odumírání lásky (3 filmy), zatímco otázka nevěry, žárlivosti a cizoložství se ocitá spíše v druhém plánu (2 filmy). Chybí motivy ryzí sexuality a erotiky bez lásky, krvesmilství, homosexuality, panenství, znásilnění atp. Hlavní milostné situace jsou koncipovány jako láska mezi dvěma osobami, jež nemají žádný jiný milostný poměr (4 případy), dvakrát láska rozbíjí a rozrušuje lidské rodinné vztahy, jednou se v ději vyskytuje svatba z lásky. Ve třech filmech chybí milostné situace a téma lásky úplně.

Rodinný motiv se objevuje ve třech případech jako generační konflikt, jednou jako expozice nudy v manželství, zatímco

témata dospívání a mládí jsou vyjádřena ve třech případech jako revolta mladých. Ideologický motiv se projevuje jako hlavní téma filmu ve třech případech, jako víra v lidskost a humanitu, a ve dvou případech jako rozpor politického přesvědčení se skutečností. Ideologická témata náboženská, vlastenecká, lokálně patriotická, regionální, propagace nesnášenlivosti nebo jiné typy agresivní ideologie nejsou v tematice filmů vůbec zastoupeny, s výjimkou jednoho případu, kde útěk vězňů z transportu tvoří kulisu pro expozici jejich psychologických stavů. Rovněž téma získávání materiálních statků je mimo pozornost autorů a děje filmu. Jednou z nejzajímavějších skutečností je naprosté opomíjení skupinových vztahů a výlučná koncentrace pozornosti na individuální mezilidský vztah. V žádném z filmů nehraje skupina prvořadou roli, dokonce ani podružnou ne, konflikty uvnitř skupin tudíž neexistují, ani přátelské party nebo pracovní skupiny. Skupinou ovšem nerozumíme rodinu a vztahy dvojic.

Další motivy

Další důležité motivy, které třeba vzít v úvahu, jsou hodnotové postoje, které filmy zdůrazňují nebo popisují, jako vztah k přátelství, k spravedlnosti a nespravedlnosti, k násilí, k práci, k etickým a náboženským problémům, k otázkám provinění a trestu. Pouze v jednom filmu hraje přátelství důležitou roli a sehrává pozitivní úlohu, v pěti dalších hraje druhořadou roli a v dalších čtyřech se nevyskytuje vůbec. Rovněž násilí hraje ve filmech relativně malou úlohu a málo se vyskytuje. Pouze v jednom filmu hraje fyzické násilí důležitou roli v námětu a často se vyskytuje, ve dvou dalších filmech jsou epizodní rvačky, v ostatních filmech nehraje násilí důležitou (ani epizodní) roli. Pokud se násilí vůbec vyskytuje, je ukázáno jen letmo (nikoli ve velkém detailu) a jen v jednom případě je zobrazeno úmyslné, smrtelné násilí, a to ještě jen jako představa. Rovněž masové vraždění, válka, mučení, znásilnění, sexuální zločiny a krutosti se ve filmech nevyskytují. Výjimku činí film zobrazující štvanicí na dva uprchlé vězně koncentračního tábora, kde násilí vyplývá spíše z daných společenských vztahů než

ze záměrů lidí. Vztah autorů k ideálu spravedlnosti je vyjádřen ve většině filmů (7), přičemž ve třech případech se ideál neshoduje se zákonem, ve dvou se s ním shoduje a ve dvou k němu autor nezažívá vyhraněné stanovisko. Pracovní činnost je ve filmech zobrazována poměrně málo, širě jen dvakrát, a práce je chápána jako nutnost nebo cesta k sociálnímu úspěchu, přičemž práci se přisuzuje objektivně malý význam jako samozřejmé nezbytnosti. Tvořivý ráz práce ani funkce práce v kolektivu nejsou vyjadřovány. Koloniální problémy, rasové, náboženské, národnostní a etnické problémy nejsou ve filmech vůbec zobrazovány; výjimku tvoří persekuce dvou prchajících vězňů židovského původu.

II. Charakteristika hlavních postav

Většina filmů (7) pracuje s dvojicí stejně významných hlavních postav, přičemž touto dvojicí jsou třikrát žena a muž, třikrát dva muži, jednou dvě ženy. Jeden film zobrazuje jediného jasně cha-

rakterizovaného hrdinu, ve dvou dalších případech vystupují tři hlavní postavy. Celkem je podrobováno rozboru 21 hlavních postav, z toho 14 mužů a 7 žen. Všechny postavy jsou běloši. Charakterizovat náboženskou příslušnost postavy a povahu náboženské víry není možné, poněvadž tyto charakteristiky se ve filmech vůbec nevyskytují a nejsou předmětem zobrazení. Zaměstnání je u analyzovaných postav velmi rozmanité a téměř všechny postavy (17) jsou pojímány jako zaměstnané, pracující; ve dvou případech mají zaměstnání vedlejší. Všechny postavy jsou české nebo slovenské národnosti a jejich národnost se během filmu nemění. (Viz tab. 2.)

Sestavíme-li schéma základních hodnot, které se ve filmových rolích projevují, a seřadíme-li je podle častosti výskytu, pak dostáváme základní hodnotovou orientaci uvedenou v tabulce 3.

Z tohoto přehledu je patrné, že výraznou převahu mají ony hodnoty, které se bezprostředně týkají lidských vztahů,

Tabulka 2

Jméno postavy	Jméno herce	Název filmu	Poř. č.
Fajolo Bela	Marian Bielik Jana Beláková	<i>Slnko v sieti</i>	1. 2.
Petr Petrův otec	Ladislav Jakim Jan Vostrčil	<i>Černý Petr</i>	1. 2.
Slávek Ivana	Josef Abrahám Eva Límanová	<i>Křik</i>	1. 2.
Eva Věra	Eva Bosáková Věra Uzelacová	<i>O něčem jiném</i>	1. 2.
Herold	Karel Vašíček	<i>Postava k podpírání</i>	1.
První Druhý	Ladislav Jánský Antonín Kumbera	<i>Démanty noci</i>	1. 2.
Jarda Věra	Jan Kačer Jana Brejchová	<i>Každý den odvahu</i>	1. 2.
Michal Michalův otec Michalova matka	Jaromír Hanzlík Jiří Pleskot Jiřina Jirásková	<i>Bloudění</i>	1. 2. 3.
Bambas Petr	Karel Blažek Zdeněk Bezušek	<i>Intimní osvětlení</i>	1. 2.
Klíma Klára Záturecký	Jan Kačer Štěpánka Řeháková Josef Chvalina	<i>Nikdo se nebude smát</i>	1. 2. 3.

Hodnoty	Počet hlavních postav, u kterých tyto hodnoty jsou filmem zobrazovány
Sexuální a milostné cíle	17 ze souboru 21 postav
Poctivost, altruismus a láska k bližnímu	15
Prátelství, city, něha	13
Rodina a oddanost k domovu	12
Společenské hodnoty	11
Úcta k platným zákonům	9
Čest, sebeúcta, hrdost	9
Politické a sociální hodnoty	9
Sláva, pověst, prestiž	7
Peníze, materiální statky	6
Ctižádost, touha po moci	6
Komfort, blahobyt, pohoda	5
Vědecké hodnoty	2
Sebezáchova	2
Pomsta	2
Zlo, amorální cíle	0
Náboženské hodnoty	0
Umělecké hodnoty	0
Vlastenecké hodnoty	0

zatímco méně než polovina postav reprezentuje hodnoty kolektivního a sociálního řádu. Pozoruhodně nízké jsou počty osob, které jsou hodnotově orientovány na slávu, prestiž, materiální statky, moc, komfort, vědění. Konečně je příznačná i naprostá neexistence náboženských, uměleckých a vlasteneckých hodnot a amorálních cílů. Hodnoty jsou chápány dynamicky a vztah k nim se u jednotlivých postav často mění, v některých pří-

padech až k opaku původního stanoviska. Cíle, které postavy sledují, jsou jen výjimečně dosahovány a většinou je výsledkem usilování o původní cíl mnohoznačný a nejistý. Tak například ze sedmnácti postav, které usilují o milostné cíle, zastává devět postav nezměněné stanovisko, osm jich stanovisko mění. Pouze dvě postavy dosahují svého cíle, dvě cíle nedosáhnou a o zbývajících postavách nelze jednoznačně říci, zda cíle dosáhly či ne.

Skutečnost, role, věk a sociální postavení hlavních postav

Filmy zobrazují vymyšlené postavy. U dvou třetin postav se film snaží o věrohodnou rekonstrukci životních podmínek. Pouze jedna postava (sportovkyně) skutečně existovala a není tedy fiktivní. Málokdy jsou životní role postav jednoznačně charakterizovány ve smyslu tragiky či komiky. V pěti případech jsou např. postavy převážně tragické, ve třech případech převážně komické, s některými jímavými nebo tragickými momenty. V pěti případech nejsou postavy ani tragické, ani komické, v jednom případě je postava v roli oběti. V žádném filmu se neobjevuje role zlosyna. Všechny hlavní postavy jsou zpodobovány jako postavy v produktivním věku, tedy zastoupena není ani role starého člověka, ani dítěte. Převážná většina postav (16) jsou adolescenti (6) a lidé do třiceti let (10). Postavy dospívající jsou zpodobovány jako závislé na rodičích, nescběstačné. Postavy do třiceti let jsou zobrazovány jako soběstační lidé, kteří mají milostné zájmy nebo dospívají k sňatku. Všechny postavy jsou národnosti té země, kde byl film vyroben a kde se odehrává jeho děj, to jest jsou příslušníky ČSSR. Národnostní pozadí postav je bezkonfliktní a nevzbuzuje problémy. Všechny postavy (s výjimkou dvou) žijí ve společnosti založené na společenském vlastnictví výrobních prostředků, tedy nikoli v podmínkách soukromého vlastnictví nebo kastovní či beztržní společnosti. V sociálním postavení převládá příslušnost k středním vrstvám; 5 postav patří k vyšší střední vrstvě, 7 k střední vrstvě, 4 k nižší střední vrstvě, 3 patří k dělníkům a 2 postavy (vězni) nejsou blíže určeny. Během filmu nedochází k žádným změnám v sociálním zařazení postav, te-

dv ani k povýšení, ani k degradaci v rámci jedné třídy. Postavy tedy nepatří k společenské elitě, nejsou zpodobovány jako členové nějaké společensky preferované skupiny. Žádná z postav nezobrazuje zemědělce a jen tři postavy jsou výraznými příslušníky dělnické třídy. Kromě dvou případů z bohémského prostředí jsou postavy průměrnými představiteli své třídy nebo sociální skupiny. Sociální prostředí hlavních postav je životním prostředím průměrného občana, nikoli výlučným prostředím exkluzivního přepychu, ani podsvětí, prostředím věznic, nevěstinců atd.

Fyzické a duševní vlastnosti hlavních postav

Autoři filmů usilovali o blízkost filmů reality a z toho vyplývá i volba představitelů podle fyzického zjevu. Žádná z 21 hlavních postav nepatří mezi mimořádně atraktivní zjevy představující idál krásy, nejsou to tedy „filmové typy“. Ve třinácti případech je fyzický zjev postav průměrný, obyčejný, v pěti případech je zjev fotogenický, ani krásný ani ošklivý, a jen ve třech případech je fyzický zjev přitažlivý podle místních měřítek. Ani fyzické schopnosti postav nejsou mimořádné, postavy nevynikají v žádných tělesných výkonech nebo sportu, pouze jedna postava — profesionální sportovkyně — se této charakteristice vymyká. Ani oděv postav není nikde mimořádný a odpovídá úrovni společenské skupiny, s níž se postava stýká. V oděvu nenajdeme extrémní elegance ani nedbalosti, ve třech filmech vystupují postavy v plavkách, nikde v uniformě, přestrojení nebo v burleskním obleku. Ani fyzická ublížení na těle nehrají u postav téměř žádnou úlohu, jen ve dvou případech se vyskytují políček a dvě rvačky bez vážných následků. Postavy nemají žádné fyzické choroby nebo vady. Také vzdělání a kulturní úroveň postav se přibližuje průměru. V deseti případech lze předpokládat, že postavy mají středoškolské vzdělání (asi dvanáct let školní docházky), u šesti je to nejisté, čtyři jsou vysokoškoláci, z nich jedna je kulturní autoritou. Asi polovina postav projevuje smysl pro kulturní hodnoty. Pokud jde o jazykovou kulturu postav, lze říci, že postavy se vyjadřují hovorovou řečí, většinou lako-

nicky a rezervovaně (12), šest postav je hovorných, jen dvě jsou pohotové a vtipné, jedna se vyjadřuje s obtížemi. Tři postavy používají náhodně slangu, nikoli však vulgárních výrazů. Duševní vlastnosti postav jsou normální. Žádná z postav netrpí duševní chorobou, vadou nebo náchylností k takové chorobě, není duševně méněcenná nebo zaostalá, není alkoholikem, neprojevují se duševní poruchy ani abnormality, neurózy a psychózy, sadistické nebo masochistické sklony, sklon k násilí, despotii, pomstychtivost, krutost, sobeckost. Postavy jsou tedy pojaty jako průměrné, všední, běžné; projevují se sice u nich lidské slabosti, ale žádná jako podstatná abnormalita nebo duševní porucha. Pouze v jednom případě projevuje postava pod vlivem fyzického vyčerpání a úzkosti (vězeň na útěku) ve své představitivosti tendenci k agresivně násilnému chování. U postav se neprojevují výrazně sociální a osobní slabosti ani abnormality, jako lež, marnotratnost, vychloubanost, snobismus, lenost, roztržitost. Dá se říci, že postavy nemají ani vynikajících vlastností, jako energii, prozíravost, intelektuální schopnosti, pili, organizátorskou zdatnost. Některé z postav se projevují výrazně jako osobnosti energické (8), veselé (3), intelektuálně a umělecky nadané (5). Pouze u tří postav jsou výrazné rysy osobnosti propracovanější, pět postav nemá vůbec výrazné osobní rysy. Rys odvahy — nebo nedostatek odvahy vůbec — se projevuje u většiny postav (15) jako nedostatek morální odvahy (6), jako morální odvahy (5) a jako fyzická odvahy (4). Altruismus postav není většinou výrazně projevem, dva případy vyjadřují šlechtetnost a lásku k dětem, dva soucítí nad utrpením druhých postav, takže postavy se výrazně neprojevují jako lidsky ušlechtilé nebo citlivé. Pokud jde o psychologii osobnosti a morálku postav, zaujímají postavy buď pevný a neměnný postoj ke svým principům (6) nebo svůj postoj mění pod vlivem lásky a osobních zkušeností, přičemž změna je chápána jako rozšíření obzoru a zdokonalení charakteru postavy.

Zaměstnání a rodina

Téměř všechny analyzované postavy jsou v zaměstnaneckém poměru. Posta-

vami jsou studenti, dělníci, úředníci, vědecký pracovník, spisovatel, sportovkyně, žena v domácnosti, učitel a jiné. V pěti případech se činnost znázorněná ve filmu přímo shoduje se zaměstnáním, v devíti případech jen částečně, ve třech případech je postava zaměstnána, ale činnost se zaměstnání netýká, dva případy jsou nejasné. Žádná z postav není členem regulární armády, ani jiných ozbrojených útvarů. Až na jeden případ nedochází k podstatným změnám v zaměstnání postav, nedochází tedy k stávkám, propuštění nebo změně pracovního poměru, ani k povýšení nebo k jiné změně. Většinou (12 případů) není jasné, zda postava má v práci úspěch nebo ne, v pěti případech má postava svou práci ráda, v jednom případě má postava (profesionální sportovkyně) ve své práci výrazný úspěch, v jiném má výrazný odpor k práci, která ji neuspokojuje. Vztahy postavy v zaměstnání, vztahy k nadřízeným a podřízeným nejsou — až na dva případy — zpodobovány, a tudíž se ani nemění. Prostředí, v nichž se děj odehrává, jsou rozmanitá, avšak výrazně a časté prostředí je rodina (10 případů). Rodinní příslušníci se vyskytují ve filmech poměrně často jako vedlejší postavy (otec 6krát, matka 5krát, příbuzní 3krát, bratr 1krát, sestra 1krát, manželka 8krát, snoubenka 1krát, děti 5krát). Rodinné vztahy jsou líčeny převážně jako dobré, případně jako dobré i špatné, smíšené. Rodinné konflikty nejsou v převážné většině (15 případů) ve filmu zobrazovány. Pokud tomu tak přece je, je zdrojem konfliktu nevěra (3krát), pro niž však nedochází k rozchodu, případně konflikty generační (2krát). Rodinný stav postav je dán obvykle jejich mládím. Deset postav je ženatých, ostatní jsou svobodné. Změny v rodinném postavení se až na jeden případ nevyskytují, ani nejsou naznačeny na konci filmu jako možná změna rodinného postavení, to jest jako případný sňatek, rozchod atd. Z celé skupiny zkoumaných postav prokazuje osm postav nějaké přátelské vztahy. V osmi dalších případech nejsou sice přátelské vztahy ukázány, ale z filmu nevyplývá, že postava nemá žádné přátele. Ve dvou případech hraje přátelství v životě postavy důležitou roli, jen v jednom případě z děje vyplývá, že postava přítele nemá. Přátelské vztahy se

týkají obou pohlaví, nejde-li o sexuální vztah. U žádné postavy, s výjimkou jedné, není vyjádřen vztah postavy k celé nebo větší skupině lidí (jako pracovního kolektivu atd.), takže skupinové vztahy postavy a její případný vliv na skupiny nebo vliv skupiny na ni není zobrazen a vyjádřen.

Lásky postav

Poměrně vysoký počet postav (10) není určen ve vztahu k lásce. Ostatní postavy jsou zobrazovány jako lidé usilující o pravou lásku; v některých případech jde o sexuální vztah bez lásky, případně koketerii a flirt, což však jsou podružné dějové linie, které podstatně neovlivňují vztah k partnerovi. V žádném z filmů není vyjádřena láska jako vášeň, jejíž oběti se postava stává, ani zaslepenost láskou. Konflikty a překážky v lásce postav vyplývají ze vzájemného nedorozumění nebo psychologických zábran, nikoliv z překážek, které klade do cesty rodina, náboženství, národnost nebo jiné společenské skutečnosti. Úspěch a neúspěch v lásce není součástí zobrazovaného děje u dvanácti postav, ostatní postavy různým způsobem docilují úspěchu běžného typu, to znamená, že láska dochází svého naplnění, překonává překážky (3krát) nebo je obětována zájmem a ambicím (2krát). Existence lásky nevylučuje přechodná milostná dobrodružství (5 postav). Manželská nevěra se vyskytuje u šesti postav, je motivována různě. Sexuální chování postav se vyskytuje ve dvanácti případech, z toho u deseti je zobrazeno přímo (polibek, objetí). V jednom případě film naznačuje, že postava měla před uzavřením manželství sexuální zkušenosti, které předcházely konkrétní filmové akci. V jednom případě ztrácí panictví, ve dvou případech je naznačeno, že postava zůstala po celý děj filmu panicí. U žádné postavy není naznačeno homosexuální, lesbické, krvesmilné nebo jiné neobvyklé sexuální chování. K sexuálnímu jednání (nikoli k sexuálnímu aktu) dochází u deseti postav, přitom u sedmi s milovaným partnerem, ve třech případech jako dobrodružství bez jakékoli perspektivy. Sexuální akt není však filmem přímo zobrazen, pouze ve dvou případech je naznačen pomocí filmových vyjadřovacích prostředků a ve třech při-

padech jsou partneři ukázáni po sexuálním aktu. Žádný z filmů nezobrazuje postavu v situaci nebo pozici sexuálního aktu. V žádném z filmů není také nijak zdůrazněna nahota postavy. Jen v jednom případě je obnažená postava předmětem tajného pozorování postavou druhého polhavi.

Vztah k zákonům

Jednání postav zpravidla není motivováno ideálem spravedlnosti. Pouze tři postavy lze charakterizovat jako nositele ideálu spravedlnosti, ve dvou případech se ukazuje, že spravedlnost je na opačné straně než zákony. Střetnutí postav se zákonem je vzácné; třeba zaznamenat jako výjimečný případ dvou postav jednoho filmu, které v roli psanců prchají z nacistického koncentračního tábora. Jsou oběti zákonem trpěné nespravedlnosti nebo nezákonného systému, který je filmem odsuzován. U těchto dvou postav vystupují do popředí lidské hodnoty. Jen z existenční nutnosti se jedna z postav dopustí krádeže. Ostatní postavy se nedostávají do vztahu ani do konfliktu se zákonnými normami; není tu postav revolucionářů nebo postav mimo zákon. Obvyklé přestupky, jako krádeže, podvody, vraždy, zabití, sexuální přestupky a jiné se ve filmech neobjevují. Tím mizí i důležitý zdroj dramatické motivace a případná dialektika viny a trestu. Filmy rovněž nezobrazují hrdiny stojící mimo zákon, nebo postavy obětí, které nevinně trpí. Výjimkou jsou dvě zmíněné postavy vězňů na útěku. Všeobecně lze říci, že postavy respektují zákon a že se u nich nevyskytují protisociální tendence. Kontrast mezi lidskými vlastnostmi a protisociálními tendencemi není ve filmu zdůrazňován ani exponován. Také vztah postav k fyzickému násilí je zanedbatelný. Pouze tři postavy používají v sebeobraně menšího fyzického násilí, jedna postava ze zásadních důvodů násilí odmítá, zatímco zhoubné násilí se nevyskytuje vůbec. Vztah k penězům výrazně vyjádřen není, čtyřem postavám slouží peníze k zlepšení životního standardu.

Politická orientace

Žádná postava nemanifestuje své náboženské, ateistické, vlastenecké nebo protivlastenecké přesvědčení. Postavy ne-

dávají najevo ani vlasteneckou horlivost, šovinismus, agresivní nacionalismus nebo lokální patriotismus. Žádná postava nehraje roli vlastizrádce. U osmi postav je zobrazen společenský a politický postoj. Z toho u tří je jasně vyjádřeno, že se politickými problémy nezabývají, dvě bojují za základní humanistická práva člověka, dvě jsou aktivními členy politické organizace a reprezentují tradiční politické ideje. V jednom případě postava bojuje proti byrokracii, v jiném za základní humanistická práva člověka. Všeobecně lze o politickém postoji postav říci, že jsou převážně koncipovány pasivně, jako objekty dění, a politické problémy nejsou přímo exponovány jako důležité. Výjimku tvoří jeden film, v němž u politického funkcionáře, hlavní postavy filmu, se dostávají do konfliktu základní lidské hodnoty a osobní politické přesvědčení. Ačkoli postavy filmů ne-representují avantgardní politické ideje, smysl filmu zdůrazňuje politickou myšlenku základních humanistických práv člověka proti byrokratickým deformacím společenského zřízení. Postavy nebrání ani politické zájmy tříd nebo vrstev, které reprezentují, nebo tak činí jen výjimečně. V jednom případě postava bojuje za práva dělníků, v jiném za práva skupiny, kterou považuje za utlačovanou. Postavy tedy nebojují proti vládní moci ani proti privilegiím skupin. Dvě postavy jsou obětí ideologických předsudků. Etnické, rasové nebo nacionální předsudky se ve filmech neuplatňují.

Vyústění filmů a vedlejší postavy

Pokud jde o vyústění filmů, třeba zdůraznit, že ani jedna z jedenadvaceti postav nekončí tragicky, smrtí hrdiny nebo hrdinů, přestože v jednom z filmů jsou obě ústřední postavy vystaveny nebezpečí smrti, jemuž nakonec unikají. V jednom jediném případě je osud postavy nešťastný a nezasloužený a je podmíněn jak neúspěchem v lásce, tak neúspěchem společenským. Na druhé straně se setkáváme s nedostatkem happy-endu, jenž se vyskytuje jen ve dvou případech. Ve zbývajících osmnácti případech zůstává závěrečné řešení osudu otevřené a má mnohoznačný konec. V jednom případě se váže na morální úspěch, ale zároveň je provázeno neúspěchem v lásce. V jiném

případě postava své problémy vyřešila. Ani jeden film se nesnaží závěrem moralizovat, ale zaujímá nestranný, nehodnotící postoj, usilující o zpodobení objektivního faktu, nikoli o morální význam. Vedlejší postavy nejsou důležité. Sexuální chování, obnažení, provinění, motivace provinění a tresty udělované epizodním postavám se projevují ve filmech takto: V polovině filmů našeho výběru jsou vedlejší osoby sexuálně tangované. Ve čtyřech případech se objevují obnažené. Vedlejší postavy se provinují malými přestupky (2krát), násilím, válečnými zločiny a psychickým ubližováním (vždy pouze v jediném filmu). Motivace těchto provinění je v jednom případě zjevná a vztahuje se k politické ideologii. Není možné zjistit, zda provinění vedlejších postav budou potrestána. Žádná z epizodních postav není obětí nespravedlnosti a nestojí mimo zákon.

Závěry

Z předchozího rozboru vyplývá, že deset filmů mladé vlny české kinematografie má některé výrazné společné znaky, jež jsou v různých uměleckých obměnách vyjádřeny v osudech postav. Pokusíme-li se je stručně charakterizovat, pak lze říci, že sociálně psychologický rozbor filmů a postav prokazuje některé výrazné společné rysy, jež nepřímou ovlivňují i estetiku filmu a formy filmového vyjádření a jež jsou snad i základem úspěchu mladé vlny československé kinematografie posledních let.

1. Společným jmenovatelem deseti režisérů-debutantů je snaha o pravdivé vystižení současné společenské reality, o zpodobení člověka v Československu šedesátých let a jeho životních problémů. Tomuto cíli, jemuž odpovídá tendence k autenticitě filmových prostředků a zvýšení významu společenské angažovanosti ve smyslu humanistických hodnot, odpovídá i volba jednoduché techniky filmu, práce s neherci v reálu a tendence k uměleckému experimentu.

2. V daném prostředí vede antikonvenční a netradiční přístup ke kinematografii režiséry k záměrnému mísení dramatických forem a postupů, k protestu proti standardním a tradičním typům filmů, k záměrnému prolínání tragických a

komických dějových linií, kterým je společný jakýsi groteskní podtext. Tvůrcům je společný zájem o psychologickou látku, o autorské sebevyjádření, což se odráží i ve volbě děje, ve způsobu zpracování a vedení zápletky.

3. Filmy se odehrávají v době, kdy byly natáčeny (s jednou výjimkou) a v autentickém prostředí, přičemž je důležité, že film zachycuje co nejkratší časové období, že má v tomto smyslu spíše analytickou povahu a koncentruje se na přítomnost, na dané situace. Člověk je zpodobován v typickém prostředí středních vrstev, nejčastěji ve městě, nikoli v podmínkách továren a pracovního prostředí.

4. Důležitá tematika filmu preferuje problematiku spjatou s lidskou osobností (láska, rodina), zatímco lze konstatovat odstup od širších sociálních problémů. Ideologická témata, problematika zabezpečování materiálních statků, náboženství, otázky války a násilí, nejsou v kinematografii mladé vlny téměř vůbec zastoupeny.

5. Skupina mladých autorů také téměř zcela opomíjí skupinové vztahy, nepokouší se charakterizovat postavy v širokých interpersonálních dimenzích, vyhýbá se skupinovému vztahům i konfliktům, a výrazně dává přednost vztahům osobností, interpersonální komunikaci, primárním skupinám a vztahům dvojic. Také práci se připisuje poměrně malý význam a pracovní činnost člověka není chápána jako podstatná složka života, ale jako nezbytnost.

6. Pro hodnotovou orientaci filmů a hlavních postav filmů je rozhodující orientace na konkrétní lidské vztahy jako dominující hodnoty života, tedy na mezilidské vztahy (láska, přátelství, rodina), nikoli na hodnoty hmotné, slávu, prestiž, moc, ideologii atd. Tato hodnotová orientace vyplývá též z toho, že hrdiny filmů jsou výrazně mladí lidé.

7. Hrdina filmů mladé vlny je výrazně mladý člověk, nikoli člověk středních nebo vyšších věkových skupin. Jeho sociální profil je spojen se středními vrstvami a lze říci, že odpovídá průměrnému typu mladého člověka a občana Československa. Hrdina je průměrný člověk jak svými vnějšími fyzickými znaky, tak i svou psychologií, kulturní úrovní a potřebou

bami. Je to všední, neheroický, antiromantický, střizlivý a věcný typ, což se projevuje i v pojetí lásky a chápání mezilidských vztahů.

8. Cíle, které si hrdina vytyčuje, odpovídají této hodnotové orientaci. Hrdina však svých cílů většinou nedosahuje, nebo je problém dosažení cíle nebo řešení konfliktu ponecháno otevřené a mnohoznačné. Vyústění filmů se vyhýbá extrémům tragiky nebo happy-endu, je víceznačné a zaujímá objektivní postoj, pokud možno zbavený morálních a ideologických hodnocení.

9. Ve vztahu k společenským a právním normám se postavy projevují jako lidé žijící v souladu se zákonnými normami, lidé, kteří se s nimi nedostávají do konfliktu a nejsou hlasateli protisociálních tendencí. Politický postoj hlavních postav bývá vyjádřován jen výjimečně, avšak smysl filmu vyznívá většinou jako obrana základních lidských práv proti byrokratickým deformacím. Depolitizace postav má politický smysl. Pozoruhodná je

absence jakýchkoli ideových hodnot ideologického rázu, ať už je to vlastnictví, náboženská víra nebo politické přesvědčení.

10. Soubor těchto rysů tvorby mladých režisérů lze chápat mimo jiné v souvislosti s typem filmů a filmových hrdinů padesátých let, jejichž společenské vazby, skupinové zájmy a třídní determinace byly základní tematikou schematizující produkce těchto let. Lze tedy říci, že mladá vlna reaguje protestem na toto vidění filmového hrdiny a na představu člověka jako souboru společenských vztahů. Zdůraznění individuality lidské osobnosti vnáší sice do českého filmu nové myšlenky, avšak zároveň zužuje celkový způsob vidění společenských vazeb člověka. Připravuje snad cestu k syntetičtějšímu obrazu člověka, v němž by byla jeho osobnostní i společenská složka ve výraznější rovnováze. Angažovaný hrdina je vytlačován hrdinou, který je spíše objektem cizí manipulace.

Pojem „revoluce“ ve spojení s označením náhlých změn ve společnosti se objevuje poměrně pozdě; teprve 17. a 18. století se učí tohoto slova běžně používat pro označení sociálně politických proměn v Anglii a ve Francii.² S jeho obsahem se ovšem spojují nesteré představy, spjaté u jedněch s nadějí, u druhých s hrůzou a odporem. O racionální vymezení tohoto pojmu se pokouší teprve 19. století. Ale ani tehdy se ho nepoužívá jednoznačně.³ Ostatně i dnes se setkáváme nejméně s dvojím vymezením jeho obsahu. „Revoluce“ označuje jednou přestavbu sociálních a politických vztahů, která otvírá novou vývojovou fázi společenských dějin, a jindy má význam daleko užší.⁴ označuje přestavbu jen struktury politické.

Rozpaky vzrůstají zejména tehdy, když máme hodnotit náhlé sociální a politické přestavby společenské struktury, které proběhly ve staletích vzdálenějších. Zejména tam, kde se „revoluce“ stýká s „reformací“, to jest tam, kde byla postulo-

vána přestavba systému kulturních hodnot a vztahů v instituci kulturní (církvi), která pak přerostla v přestavbu sociální a politické struktury společnosti.⁵ Tak tomu bylo například i při hodnocení husitství, jeho aspektů sociálních a politických. Byly jisté rozpaky, byla-li to revoluce vůbec — a když ano, tak jaká? Pro Pecka například byl termín revoluce synonymem anarchie. Pozitivně, ne však ve shodném smyslu, mluvili o revoluci Masaryk, Nejedlý, Slavík, Konrad a jiní; Macek užívá širšího termínu „revoluční hnutí“. Je tedy třeba pojmové jednoty a vyjasnění. Co je to vlastně revoluce?

Revoluce⁶ je především násilný proces politický, při němž jde o přesun moci z jedné třídy na druhou, což se neobejde bez proměny mocenské základny systému.⁷ Třída, jejíž role zejména v ekonomice společnosti je stále závažnější a která má dosud status politicko-právního (občanského) outsidera, zmocní se násilnými prostředky mocenských institucí a stane

¹ Pražská města — ačkoli jejich správní jednotou byla poměrně krátká — tvořila v husitské revoluci skutečnou politickou jednotu, vytvářenou nejen společnou obranou a expanzí navenek, ale i společnými sociálními, politickými a ideologickými procesy (výjimku tvoří otevřeně nepřátelství na počátku let třicátých).

² Karl Griewank: *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff*, Weimar 1955, str. 1, a v předmluvě I. Hornové str. IX.

³ Srv. např. B. Engels, *Německá selská válka*, Svoboda 1950, str. 107: „Revoluce roku 1525 byla lokální věcí německou. Angličané, Francouzi, Češi. Maďaři měli již své selské války za sebou, když Němci prodělávali svá selská povstání.“ Na str. 102: „Velikolepý revoluční pokus německého lidu skončil potupnou porážkou.“ Na str. 105: „... úplná porážka revolučního hnutí“ a na str. 106: „Kdo může po obou německých revolucích z r. 1525 a 1848 a po jejich výsledcích...“ atd. (podtrhl K. H.).

⁴ Tak např. R. B. Mowat: *Revolution and Recovery*, 1934. Mezi sociálním a politickým charakterem změn v integrovaném společenském systému rozlišují H. D. Lasswell a Abraham Kaplan: *Power and Society*, London 1952, str. 273; podobně i starší práce L. P. Edwardse: *Natural History of Revolution*, Chicago 1927.

⁵ O středověké „revolučnosti“ srv. cit. dílo K. Griewanka, kap. I–IV, s hojnými pramennými údaji.

⁶ Od revoluce je třeba lišit jiné násilné procesy zasahující do politické struktury systému, jako např. povstání nebo státní převrat. *Povstání se*

opírá obvykle o jinou mocenskou základnu, než je dosavadní základna systému, avšak nepřináší koncept nového systému, nýbrž usiluje jen o opravení starého systému v jednotlivostech (zrušení některých nevhodných opatření, personální změny v autoritativních orgánech ap.). Nemívá také zpravidla k dispozici novou ideologii, jež by byla vyjádřením jak potřeb, tak perspektiv sil stojících za povstáním. Ve státním převratu naproti tomu nedochází k proměně mocenské základny systému, nýbrž jen k výměně nositelů moci. Státní převrat je tedy změnou autority prováděnou „shora“, povstání je reformou systému zdola.

⁷ Mocenskou základnu tvoří všechny síly různých sociálních a politických statusů (např. občane i neobčané), které jsou shodně orientovány perspektivami systému, jej podporují, s jeho hodnotovou hierarchií sladí své hodnocení, očekávání a výhledy. K mocenské základně revoluce musíme např. počítat i venkovský lid, který při výbuchu revoluce, resp. už v expozici pobýval v Praze a zúčastňoval se akcí „české obce“, nebo po výbuchu do Prahy přispěchal. Také tábořské bojovníky, kteří v r. 1420 pobývali v Praze, je třeba počítat v té době k mocenské základně. Venkovský lid ani tábořské bojovníky nelze však počítat k občanské základně pražského systému, neboť jim nebylo možno např. zastávat funkce v politické organizaci města (i když se někdy zúčastňovali jednání velké obce). Podobně pražský plebs (chudina) patří sice k mocenské základně, ale nikoli k základně občanské; z jeho řad nevycházejí nositelé moci, ti se rekrutují jen z občanů, tj. osob požívajících statusu měšťanství.

se základnou nového sociálního systému, jehož využije

- a) k zatlačení (ev. zničení) dosud preferovaných sociálních skupin,
- b) k uplatnění svých zájmů ekonomických, sociálních, politických i kulturních, tj. i k uplatnění svého hodnotového systému a nových perspektiv.

Revoluce, jak ukazuje pětistiletá evropská zkušenost, je vedena v zájmu především té sociální složky, která v rozvoji společnosti má progresivní roli ekonomickou, již neopovídá dosavadní distribuce moci a občanství (politicko-právní status a politická role ve struktuře systému).

Revoluce vzniká v prostoru, kde sociální vztahy a normy jsou nestabilní, a ve chvíli, kdy i politická organizace společnosti je v krizi, projevující se napětím v dosavadní mocenské základně, jejím ochromením nebo dokonce jejím rozpadem.

Revoluce je provázena obvykle dvěma jevy, které — zdá se — jsou obecné:

- a) vznikem nové ideologie,⁸
- b) vznikem nových institucí, resp. podstatnou modifikací starých institucí.

Revoluce ovšem není anarchie, jak tvrdívali její konzervativní odpůrci. Je to záměrný, ideově zdůvodněný proces, v němž ovšem dochází k střetání nejrůznějších sil, k zvratům a kolizím, jež se mohou jevit jako nesmyslné tomu, kdo nepochopil její smysl. Ve skutečnosti je to však programované úsilí sociálně závažných skupin,⁹ které chtějí překonat staré rozpory, eventuálně vytvořit nový sociální systém a nastolit nové hodnocení a výhledy. Toto úsilí prochází ovšem různými fázemi, jejichž problematika, dynamika i struktura se liší.

Husitská revoluce byla revolucí právě ve smyslu sociálně politickém. Vezme-li v úvahu změny, k nimž došlo v sociální struktuře (jako nejmarkantnější: města vytlačují prelátský stav z mocenských pozic a za podpory venkovského zemanstva a lidu stojí jako rovný part-

ner se šlechtou v nové mocenské základně zemského politického systému) i ve struktuře politické (za nejzávažnější třeba považovat suspenzi suverenity královské, autority „vyššího pověření“ ve smyslu feudálního pojetí vlády a její nahrazení suverenitou demokratickou, vzešlou z nové mocenské základny), pak o tomto tvrzení sotva může být pochyb.

Význam husitské revoluce byl hodnocen jak historiky, tak sociology a filosofy. Formou jejího průběhu se však dosud zabývalo jen nemnoho prací. A přece myslím, že pro pochopení obsahu revoluce znamená mnoho také *vývoj jejich forem*. Zejména sociologie by měla v tomto ohledu vysondovat historickou půdu a stanovit přesnější souřadnice, na nichž by byly zachycovány změny proběhnuvší v revoluci; nejen jejich kvalita, ale také frekvence změn v jednotlivých fázích revoluce, proměny struktur, funkcí, mocenských konstelací, sociálních posunů atd. Je třeba přihlídnout k vývoji revoluce jako celku, jako k *vyvíjejícímu se systému* určité organizace sil a tendencí. I když citové sympatie nás mohou vázat k určité skupině nebo k určitému postoji a programu, je třeba posoudit roli všech skupin, všech postojů a programů v revoluci se uplatňujících, a to s přísnou nestranností, abychom pochopili nejen charakter jejich sil, ale také její *rytmus a mechanismy*, jimiž se uskutečňovala.

Ponecháme-li stranou starší pojetí husitské revoluce, pak je nutno upozornit aspoň na několik autorů, kteří se nad husitstvím jako sociálním jevem zamýšleli nově.

Iniciativa v tomto ohledu náleží Janu Slavíkovi, který ve své studii *Husitská revoluce* (1934) se vyslovil mj. i k formám průběhu změn v revoluci a pokusil se o analýzu tohoto průběhu jako sociálního jevu obecné povahy.¹⁰ Slavík se pokusil o jisté srovnání naší revoluce s ostatními revolucemi evropskými, s úmyslem vyvodit jednotné schéma jejich průběhu. Třebaže jeho srovnávací po-

⁸ Ideologie: vědomí potřeb a perspektiv skupiny, jejich zdůvodnění, vyjadřované i symboly. Ideologie odráží jak kvalitu (složení) skupiny, tak její hodnotovou orientaci. Zde nás zajímají jen politické aspekty ideologie, tj. její funkce v procesu distribuce moci. O husitské ideologii srv. níže cit. dílo R. Kalivody, kde je i bohatý soupis literatury o předmětu.

⁹ Skupinou je míněno sdružení lidí integrovaných společnou hodnotovou orientací nebo společnou sociální akcí, kteří uznávají jistou autoritu, dirigující a regulující chování skupiny. Skupina v tomto smyslu se může strukturalizovat uvnitř třídy, může mít však podle povahy integrujícího faktoru i mezitřídní charakter.

¹⁰ Jan Slavík: *Husitská revoluce, studie historicko-sociologická*, Orbis 1934.

známky upozorňují na některé parametry husitského zápasu plodně, nelze se touto metodou vnější analogie spokojit, pokud bádání o všech revolucích nebude postaveno na stejných souřadnicích. Hlavní nedostatky jeho závěrů jsou pak podle mého názoru tyto:

1. Slavík hodnotí revoluci jen z hlediska jedné revoltující skupiny. Vidi v pádu radikálů konec revoluce a tímto zkrácením revolučního cyklu zkresluje i její výsledek: Revoluce totiž neztroškotala v rovině reakce, nýbrž prochází ještě po Lipanech dalšími fázemi a vyúsťuje v stabilizaci systému teprve v letech padesátých. Slavík má revoluci za neúspěšnou, nerozlišuje, že to může být pravda jen o některých jejích snahách a křídlech.

2. Pomíjí také specifikum trvalé existence dvou odlišných center revoluce v Čechách, na rozdíl od revoluce např. ve Francii nebo v Rusku, kde Paříž a Petrohrad mají pro vývoj revoluce význam dominantní. U nás nejde jen o přímočarý vývoj zápasu koncepcí a skupin v hlavním městě, ale současně přinejmenším také o vztah mezi Prahou a Tábořem, jenž problematiku naší revoluce násobí.

Také Kurt Konrad¹¹ se díval na husitskou revoluci jako na sociální jev obecnější povahy: Není první svého druhu a také není jedinou revolucí tohoto historického typu. Pro pochopení její hospodářské a společenské podstaty však pokládá za nezbytné zkoumat její historické předpoklady společenské i „řadu“, do které přísluší. I Konrad hodnotí revoluci převážně podle jejího radikálního křídla, avšak tím, že zdůrazňuje sociálně ekonomické i sociálně politické podmínky jejího vzniku a průběhu, vznáší i otázku reálných možností různých programů a skupin v revoluci: Nejen, která společensky závažná skupina chce, ale také která skupina fakticky může za daných historických podmínek sehrát roli společenského protagona. Konrad vyzdvihuje roli měst v české revoluci (kterou chápe jako předzvěst cyklu měšťáckých revolu-

cí a zároveň vyvrcholení předchozích protifeudálních bouří selsko-plebejských), ale protože městské revoluční síly pojímal jen v jejich radikální podobě, nemohl uspokojivě vysvětlit *politický* úspěch měst, zejména Prahy, v komplexním revolučním procesu.

Josef Macek koncipoval pojetí husitské revoluce jako zápas třídních zájmů jednotlivých skupin. Rozděloval funkce těchto skupin na hnací sílu (venkovský lid a městská chudina) a sílu organizátorskou (měšťanská opozice). Dělení této měšťanské opozice jen na radikální a konzervativní křídlo znemožňuje však pochopení dynamiky měšťanské linie, která má složitější strukturu. Spojování revolučního dynamismu a osudu revoluce s jedním jejím křídlem a přiznání sociální progresivity jen radikální složce revoluce ho vede k pojetí husitské revoluce jako v podstatě neúspěšné, zrazené měšťanstvem a ukončené tedy porážkou radikálního křídla u Lipan a návratem Zikmunda na český trůn. Spokojuje se tak v podstatě třífázovým modelem průběhu revoluce. Tyto fáze charakterizuje jako 1. období převahy chudiny (1419–1421), 2. období převahy měšťanské opozice (1421 až 1434), 3. Lipany a porážka husitského revolučního hnutí (1434–1437).¹² Mackovo pojetí husitství trpí především nedoceněním pozitivní role měšťanstva v sociálně politickém procesu revoluce, kterou jako sociální fenomén považuje (s jistými výhradami) v podstatě za selskou válku a předstupeň revoluce buržoazní.

Širší a členitější pojetí revoluce přináší práce Roberta Kalivody,¹³ který se první zamýšlí nad komplexním revolučním procesem a neváže jeho průběh jen k jednomu křídlu revoluční fronty. Už v *Husitské ideologii* (1961), kde je v duchu blízkém Konradovi proveden dosud nejdůkladnější rozbor husitství jako revoluce sociální, distancuje se od předchozího hodnocení a naopak ukazuje, že husitská revoluce je *vítězná*. Je to umožněno tím, že Kalivoda chápe revoluční proces plněji a nachází jeho dynamismus i v měšťanských skupinách, které se po

¹¹ Kurt Konrad: *Svoboda a zbraně*, Naše vojsko 1949; *Dějiny husitské revoluce*, Ústav dějin KSC 1964.

¹² Josef Macek: *Husitské revoluční hnutí*, 2. vyd., Rovnost 1952, s. 58.

¹³ Robert Kalivoda: *Husitská ideologie*, ČSAV 1961; *Die husitische Revolution und die Podiebrader Epoche*, „Cultus pacis“, Academia, Praha 1966, str. 167–178; *Hus, husovská a husitská tradice*, Novinářský sbor., r. X, 1965, č. 4, str. 472–482.

oslabení radikálů stávají hegemonem dalšího vývoje revoluce. Proto také nepovažuje revoluci za ukončenou ve chvíli, kdy zlikvidovala nebo aspoň citelně oslabilo své levé křídlo a uzavřela (nikoli ovšem ztrátový!) kompromis s dosavadními odpůrci revoluce, nýbrž sleduje její další boj na platformě seskupení poděbradského. Kalivoda tak obohacuje pojetí revolučního cyklu o další fázi, v níž dochází k změně mocenské konstelace a ke konečnému vítězství husitismu v podobě, jež za dané situace politické i sociálně ekonomické byla plně realizovatelná. Je to „symbióza“ „pražsko-sirotčí“ ve své polipanské metamorfóze poděbradsko-rokycanovské, která vytváří mocensko-politickou a ideologickou sílu, která cílevědomým a obratným postupem dovádí svou hegemonii k úplnému vítězství... V poděbradské formě zvítězil tak program husitské revoluce“ (text autorovy přednášky na konferenci Cultus pacis 1964, uveřejněný ve Filosofickém časopise 1965, č. 5, str. 389—390).

Nové podněty k zamyšlení nad obrazem i významem husitské revoluce dávají práce západoněmeckého historika Ferdinanda Seibta.¹⁴ Tradiční schémata a pojmy, přejímané generacemi historiků, podrobuje novému zkoumání a směřuje k poznání revolučních faktorů a forem v podobě nezcičené nánosem pozdějších kritérií. Analyzuje roli a postoje universitních intelektuálů a měšťanských nacionalistů, funkci jazyka a nacionalismu v myšlení, propagandě i seskupování sil, zejména však se snaží o postižení a vysvětlení charakteru svazků, jimiž byly v procesu revoluce poutány různé složky společnosti a revoluční fronty zvláště. Obec — *communitas* — je mu půdou, na níž je třeba hledat strukturu husitské společnosti a proces jejich proměn. Sleduje „obec“ v jednotlivých variantách společenských vazeb a to mu umožňuje pochopit revoluční proces nesentimentálně a pregnantně. Naznačuje tak cestu, která podle mého názoru povede k adekvátnějšímu postižení struktury a mechanismu revoluce jako procesu sociálně

politického. Seibt upozorňuje na jednostrannou pozornost, kterou naše poválečná historiografie věnuje levému křídlu a snaží se zhodnotit objektivně i roli ostatních složek revoluce, tedy i pražského měšťanstva. Seibtovo chápání problému slibuje přinést plnější a operabilnější model husitské společnosti a jejich proměn — v tom se jeho práce nejvíce přibližují historické sociologii.

*

Tento článek se nezabývá husitskou revolucí v jejím plném územním rozsahu a podobě — soustřeďuje se na revoluční cyklus jen v hranicích pražské městské aglomerace; zato však se pokouší zachytit je v plném časovém rozsahu. To jest až k stabilizaci proměn, které revoluce přinesla, k stabilizaci sociálně politického systému, o který v revoluci šlo.

Vymezení studie hranicemi politického systému pražských měst vychází jednak z přesvědčení, že cesta k výslednému modelu husitské revoluce jako jevu celozemského vede jen přes analýzu jejích složek; jednak ze skutečnosti, že dosud byla věnována pozornost jednotlivým křídům nebo verzím pražského revolučního dění zcela nerovnoměrně, což vedlo k zkreslení jejího průběhu.

Praha měla pro svou politickou pozici v zemi i pro svou sílu hospodářskou a kulturní rozhodný vliv na průběh revoluce v celé zemi. Spolu s Táborem byla dlouho nejmocnější její složkou, než se restituovala mocenská pozice aristokracie. Proto charakter i rytmus proměn, k nimž docházelo v Praze, měl význam pro politické a sociální dění v celé zemi.

Článek je v podstatě opřen o podrobnější studii o vývoji husitských skupin, jejich strukturách a postojích (tato studie bude otištěna v revui pro dějiny Karlovy university) a o rozbor struktur a funkcí politických institucí pražských v revolučním cyklu (kterou rovněž připravují k uveřejnění). Nelze tu na stránkách článku vymezených rozvádět všechny aspekty revolučního procesu. Doufám však, že i tento stručný nárys bude

¹⁴ Ferdinand Seibt: *Die Hussitenzeit als Kultur-epoche*, Hist. Zeitschrift, München 1962, Bd 195; *Die hussitische Revolution und die europäische Gesellschaft*, „Cultus pacis“, Academia 1966, str. 21 až 33; *Hussitica, zur Struktur einer Revolution*,

Böhlau Verlag, Köln-Graz 1965. *Communitas Primitiva — Zur Prager Hegemonie — politik in der hussitischen Revolution*, Hist. Jahrbuch 81. Jhg. 1962.

zajímat sociologické pracovníky a obrátí jejich pozornost také k problémům časově vzdálených jevů, k historické sociologii vůbec.

*

Husitská revoluce se exponuje zhruba už v prvním desetiletí 15. věku, ale jako jev sociálně politický se manifestuje až v roce 1413, kdy dochází k prvnímu ostrému, ideologicky i politicky zaměřenému zápasu o instituce městské správy, přičemž zápas má výrazný etnický podtěk.¹⁵ Tomuto datu je třeba dát při ohraňování revoluce přednost především proto, že se tím předchozí reformní hnutí dostává z hladiny nábožensko-psychologické do roviny sociálně politické, v níž zápas o politické instituce a jejich novou mocenskou základnu je jednou z hlavních podmínek závažných strukturálních změn příštích desetiletí.

A ze stejného důvodu budeme vidět ukončení revoluce teprve k datu, kde v podstatě končí jak zápas o hodnoty, jimiž revoluce byla mobilizována, tak o instituce, jimiž byla zajišťována, kdy se také na dlouhou dobu ustaluje struktura vztahů mezi sociálními skupinami a revoluce vytváří odrazovou historickou skutečnost, na níž následující generace nastolují už jinou problematiku. Závěr revoluce klademe proto teprve do počátku padesátých let, kdy se ustaluje politický i sociální obraz země, ideologie husitská se institucionalizuje v jednotné české církvi a první léta Jiříkovy správy hledají a nacházejí modus vivendi mezi skupinami dosud soupeřícími, to jest zejména mezi utrakvisty a katolíky všech stavů. Rozsah husitské revoluce pokrývá tedy zhruba asi čtyři desetiletí.

Revoluce je odpovědí na celý komplex problémů povahy sociálně ekonomické, sociálně politické, morální i ideologické, je pokusem o nalezení nového sociálního modelu, který by úspěšněji — vzhledem k úrovni ekonomiky, úrovni sociálních vztahů i kulturní vyspělosti — řešil chod a další rozvoj společnosti, který by uspokojivěji zajišťoval dosahování a distri-

buci zejména těch hodnot (materiálních, sociálních, kulturních), jež jsou společensky aktuální. Revoluce tedy zachvacuje život celé společnosti v okruhu svého akčního rádia. Nejen ti, kdož revoluci vyvolávají, programují, ale i ti, kdož jsou jí strženi, ať v souhlasu se svými postoji či zcela proti své vůli, jsou zasaženi změnami, které revoluce přivodí. Shodnost zájmů a postojů, shodné statusy a perspektivy napomáhají vytváření skupin, které se v revoluci vzhledem k nestejněmu charakteru i nestejně angažují, mají nestejně role. Tyto skupiny svádějí boj o hegemonii, o takovou výslednou podobu, která by té které skupině poskytovala maximální uspokojení. Těžiště revoluce kolísá tak v nestejně rovině, jak se vedení zmocňují různé skupiny, jak se mění mocenská základna i situace revoluce jako systému vzhledem k mimosystémovým faktorům. S tím vším korespondují i přesuny v aktualizaci hodnot; naléhavost jedné je časem setřena a jsou zatlačeny jinými. Nelze také přehlédnout význam nástupu nové generace, která si přináší hodnocení poněkud posunuté od hodnocení svých otců, kteří revoluci začínali. Revoluce tedy není a nemůže být výrazem aktivity jedné skupiny, ale je výrazem vztahů mezi všemi skupinami systému revolucí zasaženého, výrazem jejich vztahů k hodnotám a institucím integrujícím systém — a ovšem také výrazem probíhající interakce se všemi vnějšími faktory, s nimiž systém vchází do relevantního styku.

Nejdůležitějším ukazatelem průběhu revoluce je vývoj její mocenské základny. Z jejího složení sociálního, z charakteru a konstelace skupin, jež se v ní integrovaly společnou orientací hodnotovou, ale zejména společnou sociální akcí, lze vyčíst nejen *komu* revoluce v jednotlivých chvílích slouží, ale i *kam* směřuje, jaké projekce v jednotlivých fázích převažují. Vedle toho je ovšem důležitý i stav (funkce a struktura) institucí, zejména mocenských. Dále je třeba brát v úvahu i ideologický výraz tohoto pohybu, zejmé-

¹⁵ Jde o střetnutí českého a německého patriciátu na politickém poli v r. 1413, z něhož vyšel vítězně patriciát český. V září toho roku byla na radnici staroměstské dosazena králem poslední rada s německou převahou. Brzy nato (v prosinci téhož roku) byla tato rada suspendována a na

její místo dosazena rada převážně česká, v níž bylo i několik řemeslníků. Převaha českého živlu v radě se pak udržela až do červencové exploze r. 1419; od té doby se politický nacionalismus uplatňoval plně.

na programy a postuláty sociální a politické i nábožensko-mravní, jak v jednotlivých fázích převažovaly.

Sledujeme-li pohyb revoluce podle těchto ukazatelů, pak shledáváme, že revoluce prošla několika nesterpně dlouhými fázemi, svým charakterem odlišnými. Předělem mezi nimi jsou události nebo procesy, které způsobily podstatný zvrat buď v konstelaci moci, v charakteru institucí nebo skupin, v podstatné proměně vládního subjektu nebo struktury sociálních vztahů. Z údajů získaných podle těchto ukazatelů můžeme pak sestavit *šestifázový model pohybu revoluce*. Považuji za účelné podat nejdříve pro rámcovou orientaci stručnou charakteristiku jednotlivých fází, než obrátíme pozornost k jednotlivým komponentům, z nichž model vyrůstá.

1. *Expozice* (1413—1419): Mezi skupinami národnostně a ideově odlišnými dochází v Praze k zápasu o hegemonii sociální, politickou i kulturní. Na jeho konci je pokus vládnoucích činitelů o potlačení hnutí usilujícího o reformu;¹⁶ tento pokus je neúspěšný, nahromadí jen výbušné síly a tak v létě 1419 dochází k explozi, která zbaví dosavadní mocenskou základnu vlády a dá jí do rukou seskupení husitského, převážně českého, tzv. „české obce“, která vytváří novou mocenskou základnu. Tento přesun má nejen etnický charakter (německo-český), ale i charakter sociální (mocenská základna patriciátu je rozšířena o ostatní měšťanstvo, ba i o obyvatelstvo měšťanského statusu nepožívací). Události po explozi fakticky suspendují královskou suverenitu ve městě a přenášejí ji na obyvatelstvo města. Současně útok na církevní instituce, jež jsou zbaveny statusu politického činitele, přináší materiální uspokojení všem vrstvám revoltující fronty: šlechtě a měštům se dostává církevních majetků, ze zrušení věčných platů, a na nichž se značně podílela i církev, má prospěch značná část městského obyvatelstva. Ze společenské struktury dosavadního systému byl vyřazen prelátský stav —

na uvolněné místo vstupuje měšťanská kurie královských měst, vedená Prahou. Kalich se stává obecným symbolem hnutí, pražské artikule základním jeho programem.

2. *Amplituda* (1419—1422): Nastává rozkmit revolučních sil. Změna vládního subjektu přináší i přestavbu vládních institucí ve městě; to se projevuje jednak otevřením velké obce i neměšťanům, ale zejména vzestupem významu tohoto shromáždění, jež se stává hlavní politickou institucí revolučních sil ve městě. Přitom dochází k vnitřní diferenciaci v táboře revolucionářů (v „české obci“) a k nesterpné interpretaci základního programu, postaveného ještě v expoziční fázi (pražské artikule). Nesterpné akcentování různých jeho aspektů vede nejen k teologickým rozepřím, ale i k odlišným koncepcím sociálním a politickým, což se projevuje tvorbou různých akčních skupin, z nichž nejaktivnější se chová skupina radikální, která dospívá až k požadavku úplného rozchodu s některými závažnými institucemi (církví a královskou vládou). Tím postaví programovou maximu revoluce, pro kterou však nebude s to získat celou mocenskou základnu. Pokus o stržení revoluce na bázi radikální povede k mocenskému boji proti měšťanským složkám „české obce“, k boji hegemonu revoluce proti jedné části mocenské základny revoluce, k nastolení vlády radikálů. Fáze rozkmitu je současně charakterizována zvýšenou propagandou, prudkým šířením vlivu, územní i ideologickou expanzí Pražanů v zemi; uvnitř pak zvýšenou sociální mobilitou a laicizací náboženství.

Z tohoto rozkmitu revolučních sil, které se srazí na konci r. 1421 a na počátku r. 1422, vyjde nakonec vítězně měšťanské křídlo revoluční fronty.

3. *První stabilizační pokus* (1422—1427): Měšťanská část revoluční fronty, která lpí více na některých tradičních vztazích, institucích a funkci dosavadního obecního mechanismu, se zmocňuje vlády (odstranění Želivského, vyřazení radikálů a snížení významu i zúžení složení velké

¹⁶ Pokus o potlačení husitského hnutí nastává v 1. polovině roku 1419, kdy král činí rozhodnutí, jímž se dostává formující se mocenské základně revoluce i její ideologii nevýhodné pozice v systému (z formy nátlaku se změnou králova stanoviska stává kontra-systémový faktor!). Nesoulad

mezi skutečnou silou této kontra-systémové základny a jejím nevýhodným statusem je pak překonán explozí, v níž se kontra-systémová základna („česká obec“) stane mocenskou základnou nového, revolučního systému.

obce) a pokouší se legalizovat revoluční změny, zejména posuny majetkové, změny v politické a sociální struktuře, vítězství husitské ideologie. Děje se tak jednak pokusem o nastolení nové zemské autority (má ji zástupně reprezentovat Korybut), která by garantovala dosažené změny, jednak pokusem o dohodu s politickými i náboženskými odpůrci (koncilem, císařem). V hledání tohoto stabilizačního kompromisu se neradikální křídlo mocenské základny rozkládá na maximalisty a minimalisty (volím tyto termíny místo dosud běžného dělení na „mírné“ a „konzervativce“, protože kladu důraz spíše na odlišnost jejich politických a sociálních koncepcí než na odchylky jejich ideologie). Pokus o uzavření revoluce se nezdaří, maximalisté, jejichž mluvčím je Rokycana, se odhodlají k dalšímu mocenskému utvrzení revoluce, sbližují se s radikály — zejména mimopražskými — a přejímají jejich koncepci „expanzivní obrany“ (převrat Rokycanův a pád Korybutův v dubnu 1427).

4. *Repulzace* (1427—1437) je po rozkmitu nejproměnlivější fáze revoluce, jakási druhá amplituda jejich sil. Ukazuje se, že předčasně uzavření sporu, kterého by mohlo být dosaženo jen principiálními ústupky, je většině nepřijatelné. Proto dochází k novému vzmachu, k „druhé revoluci“ — tentokrát proti minimalistickému křídlu vlastní mocenské základny. Tato fáze vychází z pozic maximalistů, kteří se zpočátku opírají o radikální složku. Upevňují své pozice uvnitř města (později toho využijí proti dočasnému radikálnímu spojenci), v celozemské mocenské konstelaci však ztrácejí ve prospěch polních vojsk (expanzivní éra Prokopova) a utrakvistické šlechty. Na Novém Městě se v této fázi upevňuje pozice radikálů vedených knězem Vlkem; novoměstští nacházejí spojence ve východočeském sirotčím svazu. Úspěšná expanze, již se pod tlakem venkovských vojsk účastní i Pražané, vynucuje ochotu vnějších odpůrců k smíru. To vede maximalisty k opuštění výchozí pozice, vytvářejí novou koalici — proti radikálům venkovským a novoměstským. Zájem sociální

vedou k zdůraznění naléhavosti politického uzavření revoluce. Profitu už je bezostyšně dána přednost před mravními a ideovými principy. Majorita mocenské základny pražské revoluce se rozhoduje pro potlačení radikální minority a pro likvidaci polních vojsk (útok na Nové Město a Lipany 1434). Připravuje se pak dojednání smíru se Zikmundem a koncilem (Jihlava 1436).¹⁷ Smlouvou se Zikmundem a kompaktáty je zajištěno vítězství měšťanského revolučního programu: sociální a politická pozice městského stavu ve státě je garantována v podobě, jež nastoluje vlastně konstituční stav; majetkové posuny a konfiskace ve prospěch měst jsou sankcionovány, rovněž zrušení věčných rent: práva hlavního města jsou rozšířena.

5. *Druhý stabilizační pokus* (1437 až 1448): Záměrně neužívám označení „restauration“, neboť restaurována byla jen královská vláda, nikoli sociální struktura, ani ideologie katolicismu.

Uspokojení z výsledku a zejména změna v konstelaci sil, která nastala s příchodem Zikmundova dvora do Prahy, vyvolává ovšem změnu postojů i mocenských seskupení. Stlak, který je novou situací vyvolán, definitivně rozvede maximalisty a minimalisty. Minimalisté se s pomocí konzervativního křídla šlechty zmocní vlády ve městě,¹⁸ maximalističtí vůdcové jsou odstraněni z mocenských pozic a perzekvováni, masa jejich přívrženců je konsternována, měšťanská velká obec a orgán starší obce, kde maximalisté mají základnu, jsou zbaveny spoluměšťanské a kontrolní funkce, nadvláda rady nad obcí neúměrně vzrůstá. Mocenská základna minimalistické vlády je pronikavě zúžena na část patriciátu.

Tento pokus o stabilizaci sociální struktury a organizaci politických vztahů v podobě, která se od předrevolučního stavu liší jen nepatrně, nemůže ovšem uspokojit většinu utrakvistické základny, v níž mají maximalisté početní převahu; pokus o restauraci politického a sociálního modelu obce v předrevoluční podobě je tedy natrvalo nevyhovující. Vláda menšiny je udržována jen mocenskými prostředky

¹⁷ Srv. R. Kalivoda: referát na poděbradské konferenci, přetištěno ve Filosof. časopisu, 1965, 5, str. 390.

¹⁸ Přechod k minoritní vládě minimalistů byl

vlastně politický převrat; šlo o zúžení mocenské základny (nikoli její výměny), o výměnu nositelů moci (vládního týmu) a o ideologický posun uvnitř téhož hodnotového systému (husitského).

(hlavně spojení Menharta z Hradce, nejvyššího purkrabího pražského). Neuspokojená většina hledá spojení ve straně poděbradské.

Toto období končí opět politickým převratem: Poděbrad dobývá v září 1448 Prahu a umožňuje maximalistické většině zmocnit se městských institucí. Nastává poslední fáze,

6. *vyústění revoluce* na pozicích maximalistů, reprezentujících střed revolučních sil, který tvoří většinovou část mocenské základny revoluce a do něhož vplynuly i zbytky radikálního proudu novoměstského. Moc je sice v rukou maximalistické elity patricijské, ale měšťanská obec jí poskytuje širokou podporu; obci je také znovu přiznáno právo kontroly nad výkonem vlády. Vítězství husitské ideologie, vzestup politického významu Prahy, posuny majetkové i v sociální pozici relevantní většinu obyvatelstva uspokojují, což spolu se stabilizací země pod správcovstvím Jiříkovým zajišťuje i společenskou stabilitu v Praze. Revoluci lze považovat za skončenou.

Ze slábnoucí intenzity a také ze zvolňujícího se rytmu změn ve společenské a institucionální struktuře Prahy lze vyvodit, že zdvih revoluce je největší na počátku, zejména v amplitudě, kde se v krátkém časovém rozpětí uskuteční největší proměny. Čím dále se vzdalujeme od exploze, tím delšího období si vyžádá uskutečnění závažných strukturálních změn. Amplituda je sotva tříletá — repulzace a II. stabilizační pokus zabírají už celá desetiletí.

Upozorňuji na význam druhého zdvihu revoluce. Hladina revoluce po mocném zdvihu v amplitudě poklesá v první stabilizační fázi; je třeba nového vzednutí sil, aby neskončila poráženeckým kompromisem. Tento druhý zdvih (na počátku repulzace) přeskupí mocenskou základnu a připraví bázi, na níž se teprve revoluce — po restaurační kolizi II. stabilizačního pokusu — vítězně prosadí obecnou legalizací změn, jež nastolila.

Mocenská základna revoluce, to jest

sil, které za programem revolučních přeměn stojí, je provádějí nebo aspoň podporují, byla nejširší na začátku procesu. V „české obci“¹⁹ se scházejí Husovi stoupenci všech stavů, různých společenských rolí i statusů, především ovšem příslušníci českého jazyka. Když „česká obec“ přestane být v důsledku výbuchu revoluce jen formou nátlaku (seskupením, jež je sice integrováno ideologií, společnou orientací, nikoli však organizací funkcí!) a stane se subjektem vlády (donucena tím přijmout pevnou organizaci funkcí, zvolí si model organizace pražské obce), nastává diferenciaci v orientaci a zájmech, která postupně oslabuje mocenskou základnu tím, že jedna skupina se snaží vymanévrovat z mocenských pozic druhou a zmocnit se tak převahy v politických institucích. Tento proces začíná již v letech 1420—21, kdy vzniká napětí mezi skupinou radikálů (Želivský) a ostatní českou obcí (Jakoubek). Po likvidaci svého vůdce jsou radikálové zatlačováni (na Novém Městě se znovu aktivizují zejména v letech 1427—34 a tvoří tam nejvlivnější část mocenské základny), v třicátých letech (po r. 1434) jsou pak zcela potlačeni, část jich nepochybně splývá s maximalistý.

K značnému oslabení mocenské základny došlo zejména v letech 1438—1448, kdy po restauraci královské autority je většina mocenské základny, maximalisté, ochromena a její vůdcové perzekvováni. Konečná podoba mocenské základny, jak se projevuje po r. 1448, kdy Poděbrad osvobozuje Prahu, je však opět širší, tvoří ji prakticky celá měšťanská obec — zatímco neměšťanské (plebejské) vrstvy jsou bez politického vlivu.

Sociálně se těžiště moci výbuchem revoluce přesunulo k vrstvám s nižším společenským statusem (od patriciátu k ostatnímu měšťanstvu na čas i k obyvatelstvu neměšťanskému); později se mocenské těžiště vrací opět k zámožnému měšťanstvu a zejména k zesílenému českému patriciátu. Na Novém Městě je tento pohyb méně výrazný jednak pro sociálně vyrovnanější strukturu města, jednak pro

¹⁹ „Česká obec“ vystupuje jako seskupení nejrozličnějších sociálních sil podporujících program náboženské reformy (i sociálně namířené proti církvi) a hodnotově orientovaných učením Husovým.

Nemá vlastní organizace (strukturu funkcí), vykonává však prostřednictvím svých vlivných stoupenců i masovými demonstracemi nátlak na politické a církevní instituce.

vedoucí roli radikální skupiny až do poloviny třicátých let. Zvýšená politická role středních měšťanských vrstev zůstává však (s výjimkou vlády minimalistů) trvalou skutečností.

Občanská základna, tj. ta část obyvatelstva, která požívá ve městě politických práv,²⁰ je ještě v expozici poměrně úzká: (nepatří do ní ani osedlí měšťané, pokud nevyhovují majetkovému cenzu), ale v rozkmitu se rychle rozšiřuje dokonce i o neosedlé (třebaže tito nebývají pověřováni funkcemi v obecních orgánech, např. v konšelské radě). Zato jsou v této době — a nadále — vyloučeni z politických práv nekališníci a Němci, s výjimkou nemnohých horlivých stoupenců kalicha mezi nimi. Po pádu demokratické velké obce se opět uplatňuje cenzus majetkový a právní (status měšťanství) a občanská základna, která je tedy jakousi privilegovanou částí mocenské základny, se opět postupně zužuje.

Vůdcové mocenské základny vycházejí nejdříve z řad kazatelů, značný vliv mají i vojenští hejtmani; od poloviny dvacátých let však nabývají ve vedení skupin převahy politikové měšťanství, kteří v třicátých letech jsou už rozhodující složkou vedení celé společnosti pražského politického systému.

Důležitým procesem v revoluci je *tvorba skupin sociální akce*. Za akční skupinu považují sdružení sil integrovaných společnou hodnotovou orientací nebo společnou sociální akcí, jednajících pod vedením uznané autority k uskutečnění společného záměru. Celkem lze vidět pět typů takových skupinových subjektů, které se vytvářejí (vystupují v akci) k naplnění specifikovaných záměrů.

1. *Česká obec jako skupina nátlaku*: volné seskupení obyvatelstva různého sociálního i politického statusu a role, shodně orientovaného záměrem uskutečnění nábožensko-sociální reformy. Před výbuchem revoluce (v expozici fázi) nemá vlastních orgánů kromě propagačních (reformní kazatelé), a její funkci je vykonávat nátlak na tradiční instituce politické a církevní. Je to otevřené sesku-

pení, které uskutečňuje své propagační a demonstrativní akce i s obyvatelstvem mimopražským.

2. *Česká obec jako subjekt vlády*: seskupení českého obyvatelstva husitského, které se po explozi organizačně formuje podle modelu politického systému pražské obce; tvoří mocenskou základnu husitských akcí ve městě i vládních opatření. Je to přechodná formace vystavená rozkmitu jednotlivých svých křídel, z nichž se v dalším vývoji formují samostatné skupiny se svou vlastní organizační rolí i vlastní programovou variantou.

3. *Skupina radikální*: pro svou značně chudou organizační rolí je formována autoritou kněze Želivského a společnou ideologickou verzí (ideologizovaná formace). Formuje se nejdříve jako subsystém politického systému pražské obce, jehož se později zmocňuje jako mechanismu nezbytného k realizaci svých záměrů. Vysoká emotivnost, kázeň a autoritativní vedení činí její schopnost akce maximálně účinnou.

4. *Zájmové skupiny měšťanstva*, které po rozpadu české obce tvoří sice ještě společný tábor, ale později se rozestupují podle svých zájmů sociálních a politických na dvě samostatné skupiny:

a) *maximalisty* — majoritní část pražských měšťanských sil, jimž jde o udržení maxima zisků nastolených revolucí jak v oblasti náboženské, tak zejména v oblasti sociálně politické;

b) *minimalisty* — minoritní seskupení měšťanstva, ochotného spokojit se s minimem výdobytků v oblasti náboženské i politické (kalich, mírná reforma politické vlády), aby nebyly ohroženy jeho profity sociální.

5. Konečně lze mluvit o vlastní *politické straně husitů*, jejímž kolektivním členem se stalo pražské maximalistické křídlo ve čtyřicátých letech (velvarovci v jednotě Poděbradově).

S výjimkou seskupení „české obce“ jako skupiny nátlaku neměla šlechta nikde relevantní účast; v poděbradské straně naopak byla vedoucí složkou. Skupiny pražské se však organizovaly většinou jako subsystémy pražské obce podle jejího

²⁰ "Citizens are those in a body politic who share in the allocation of power; subjects, those who do not." (Lasswell and Kaplan, op. cit. 217).

politického modelu, v němž šlechta neměla samostatné místo. Šlechtici obvykle individuálně plnili ve službách pražské obce funkce vojenské nebo diplomatické.

Charakter skupin se tedy mění: na počátku revoluce (v expozici a amplitudě) jsou to především seskupení ideologická (česká obec a do jisté míry i radikálové), později se vytvářejí skupiny zájmové na bázi zájmů sociálních a politických. Tato disperze zájmů z jednotného rámce integrující ideologie souvisí zřejmě se změnou preference hodnot: napřed převažují ve funkci skupinové integranty principy ideologické povahy (hodnoty transcendentní), potom však plní tuto funkci zájmy hmotné a sociální prosperity.²¹ Tomuto procesu přeskupování hodnot se patrně nevyhne žádná revoluce. Nejdříve se musí uplatnit principy nové ideologie, odčinit křivdy starého systému, musí být uplatněna nová morálka a saturování dosud odstrkovaní — potom však přijde na pořad dne zajištění stability a prosperity systému jako celku, to jest především prosperity těch, kteří v této fázi tvoří jeho mocenskou základnu.

*Instituce politické.*²² Revoluce smetá nejen dřívější nositele moci, spjaté se starým systémem, ale potřebuje ovládat i instituce, které by zajistily chod a rozvoj nového systému. To připadá především fázi rozkmitu, amplitudě. Hlavní novum, které nastolil pražský husitismus, jehož vedoucí silou byla v té chvíli složka radikální, byla demokratická velká obec; znamenala nejen personální, ale i funkční proměny v politickém systému města. Stala se hlavní politickou institucí dne a zajišťovala občanství na široké bázi. Skrze velkou obec v této radikálně demokratické podobě patřila revoluce opravdu všemu obyvatelstvu husitskému.

Tato instituce se však neudržela, její funkci převzaly opět orgány, které byly doménou měšťanských sil: starší obec a konšelská rada. Podoba starší obce je nám dnes nejasná. Nebyl to reprezentativní orgán, patřily však do něho všechny významné měšťanské osobnosti, které přicházely v úvahu pro výkon funkcí v radě, na soudě nebo v jiných úředních výkonech. Funkce starší obce byla jednak spoluvládní, jednak korektivní. Velká obec pozdějších fází jako plenum všeho (někdy jen zvaného) měšťanstva neměla toho významu politického jako za radikálů, kdy byla otevřena i neměšťanům.

V podstatě každá ze skupin, které se v revoluci zmocnily vlády v obci, si volila pro prosazování své politické vůle jinou instituční složku. Tak radikálové vytvořili svou nejdůležitější instituci v demokratické velké obci. Maximalisté se naproti tomu opírali o funkci zúžené měšťanské velké obce a zejména starší obci přiznávali velkou politickou váhu. Minimalisté vytvořili svůj (jediný) politický orgán z konšelské rady.

Bez zajímavosti není ani změna ve způsobu vyzdvihování nositelů moci (výkonných mocenských orgánů — zde hlavně konšelů v radě). Od *nominace* králem z kandidátů doporučených obcí se přešlo po explozi k *volbě*, nejdříve v širokém plénu velké obce, později v omezených shromážděních měšťanstva. Za vlády Želivského docházelo k vyzdvihování konšelů (i hejtmanů) fakticky nominací schvalovanou velkou obcí. Za vlády minimalistů — Pešika z Kunvaldu — se praktikovala *kooptace* do mocenského orgánu (rady). Po roce 1448 se znovu stává obecným územ *volba*; tento volební akt je často jen formální, ve skutečnosti rozhoduje o kandidatuře a tím i o zvolení úzká měšťanská elita.

²¹ Tento přechod od principu „osvobození“ k respektování nutnosti, vyvolané základními potřebami života, sledává H. Arendtová i v jiných revolucích: H. Arendt: *On Revolution*, New York, 1963, 53n.

²² Tj. zejména konšelská rada, tzv. starší obec (seniores) a velká obec jak v měšťanské (užší), tak v radikální (širší) podobě. Obě podoby velké obce mají ovšem více verzí, o nichž se zde nelze šířit — podrobnosti uvedu ve studii o institucích (například s účastí žen i kněží, s účastí bojovníků spojeneckých vojsk, s vyloučením žen apod.). Starší obec (seniores) byla jakási „horní“ komora, do níž byli zvaní někteří bývalí konšelé a jiné vlivné osobnosti; zde byly projednávány závažné obecní

záležitosti, ze starších byli přibíráni pomocníci konšelů pro výkon některých funkcí (soudních, finančních), starším se také konšelé odpovídali — starší obec tak měla spoluvládní i korektivní funkce, zajišťovala jistou kontinuitu městské politiky a hospodáření. O jmenování do tohoto „výboru“ rozhodovaly vedle osobní autority i váha majetku, sociální a politické pozice rodu, vztah k fideletům města — před revolucí i vztah ke dvoru apod. Po výbuchu sem patří i zvolení obce. O složení a vývoji politických institucí Prahy viz J. Čelakovský: *O vývoji středověkého zřízení radního*, ve *Sporníku příspěvků k dějinám hlavního města Prahy I — 2*; pozoruhodné je, že Seibt, který si podoby „obce“ všimá velmi důkladně, tohoto pramenu nevyužívá.

Za zmínku stojí i změna možnosti *sociální mobility*. Posun z nižších vrstev do vyšších byl umožněn zejména proměnami ve fázi rozkmitu, kdy došlo k oslabení sociálních překrad, k značným posunům majetkovým a kdy se dostalo *příležitosti* k zlepšení zejména sociálního prestiže i příslušníkům nižších vrstev (např. v boji, propagandě apod.). Zejména oslabení patricijské vrstvy odchodem německého patriciátu poskytovalo mnohým měšťanům příležitost k sociálnímu posunu. Později je tato možnost opět ztěžována, ve čtyřicátých a dalších letech je již jen řídkým zjevem.

Těžiště politické moci je po explozi na levém křídle revolučních sil. *Radikální skupina* tu má výraznou hegemonní roli, zpočátku podporována širokou „českou obcí“, později, když došlo k diferenciaci sil, brzděna pražskou měšťanskou obcí. Na začátku r. 1422 se v důsledku změny postoje husitských hejtmanů (také hejtmanů pražských vojsk) ocitá Želivský ve sporu s Jakoubkem v izolaci, jeho skupina je v té chvíli bez spojenců. Toho využívají jeho odpůrci a fyzicky ho likvidují. Radikální skupina zbavená vůdce je konsternována. Těžiště moci se přesouvá do *skupiny měšťanstva*, což je současně provázeno oslabením funkce radikální velké obce a posílením orgánů rady a starší obce. V letech 1422–1427 vzrůstá opět vliv šlechty stojící za Korybutem, který je reprezentantem (nikoli vládcem!) i měšťanské Prahy. To povzbuzuje také přívržence minimalistického programu. Hlavní silou v obci jsou však stoupenci maximalistické verze měšťanského programu, jímž jde především o to, aby byl legalizován posun moci a majetku z církevního komponentu na světský, a aby byla konstituována hegemonie pražského měšťanstva v politické struktuře země. *Maximalisté*, kterým se v dubnu 1427 podařilo zvrátit minimalistický pokus o nevýhodný kompromis, podržují své vedoucí postavení v politickém i ideovém životě města až do jihlavských jednání r. 1436. Kompaktáta a zápisy i prohlášení Zikmundova jsou nejvýraznějším vítězstvím této skupiny. Zatímco koncil žádal svo-

vodu volby každého přijímajícího, což by umožňovalo individuální agitaci mezi přívrženci kalicha a dávalo možnost konverze, zastávali Pražané náboženský status quo, jak se vytvořil odbojem, a chtěli ho mít zajištěný kolektivními garancemi: obcím mělo být zajištěno právo určovat vztah ke kalichu — jednotlivcům mělo být ponecháno právo odejít tam, kde byl vykonáván způsob jim příjemný. Zikmund s tím vyslovil souhlas. Dal souhlas i k tomu, aby podkomoří královský byl vždy z Pražanů pod obojí způsobou přijímajících, aby žádný cizozemec nebo pod jednou přijímající nesměl být konšelem ani úředníkem v Praze. Žádné zvláštní daně neměly být městům ukládány, platy kněžské na domech neměly být dále placeny, ba i sumy královské až do té doby zadržené neměly být na Pražanech vymáhány a odběhlí nebo vypovězení obyvatelé nesměli se do měst bez jejich souhlasu navrátit.²³ Zikmund tedy uznával status quo, jak se husitskou revolucí v zemi a ovšem i v Praze vytvořil, a to jak po stránce náboženské, tak po stránce sociálně politické. Boj Prahy byl touto smlouvou s králem fakticky zakončen vítězně.

Obnovení monarchické vlády měnilo ovšem mocenskou konstelaci v zemi, vrátilo zejména panstvu opět nejen prestiž, ale i úřady a moc, zatímco moc měst se rozpuštěním vojenských kontingentů a dřívější likvidací polních vojsk značně zužovala. Averse Zikmundova dvora k maximalistům, kteří celá léta vedli proti němu rozhodný boj, umožnila *minimalistům*, aby za podpory panských sil strhli moc ve městě do svých rukou. *Koalice minimalistů s Menhartem a Rožmberkem* disponuje mocenskými prostředky města plných deset let (1439–1448) a vyřazuje ostatní skupiny (radikály i maximalisty) z politického života Prahy téměř úplně. Funkce velké obce (měšťanské!) i starší obce je okleštěna, všechna moc se soustřeďuje v orgánu konšelské rady, přesněji v rukou několika nejvlivnějších mužů (hlavně bratří z Kunvaldu), kteří o složení rady rozhodují.

Tento posun *těžiště moci* do úrovně minimalistického křídla spolu se skuteč-

²³ Tomek: *Dějiny hl. m. Prahy*, IV, 714–715.

ností, že síla radikálů a polních vojsk byla u Lipan podlomena, a také s tím, že země uznala opět suverenitu krále, proti němuž po léta bojovala, vedlo většinu autorů k pojetí, že revoluce skončila v podstatě nevýhodně, situaci příznivou pro restaurační tendence. Další vývoj však ukázal, že toto vychýlení bylo jen dočasné a že českou (i pražskou) společnost nelze už stabilizovat na restaurační základně. R. Kalivoda ukázal na poděbradské konferenci v r. 1964, jakou roli tu sehrál přesun těžiště moci do rukou nového mocenského činitele — *poděbradské strany*. Poděbradská strana, jak zdůrazňuje, přerůstá v době po Lipanech z role hegemonu do role vítězného představitele husitství v království českém (Filosofický časopis 1965, 5, str. 388). A tato strana zkoriguje i vychýlení pražského politického systému. V září 1448 dobývá Jiří Praha a porážkou panskominimalistické koalice se přesune těžiště moci v Praze opět do rukou *měšťanských maximalistů*, kteří jsou součástí poděbradské strany. *Konsolidace vítězného husitství* — musím opět citovat zmíněnou Kalivodovu přednášku — *se uskutečňuje na bázi pravého středu, na bázi poděbradské*.

Pro pražské poměry bude přesnější říci, že *revoluční systém se konsoliduje na úrovni měšťanského maximalismu*, který — jak uvádím ve své studii o husitských skupinách zmíněné v úvodu tohoto článku — měl přece jen své politické specifikum proti celozemské straně poděbradské.

Poněkud odlišné se vyvíjejí — zejména ve čtvrté fázi — mocenské poměry na *Novém Městě*. Jiné složení sociální tu způsobuje odlišnou tvorbu skupin — hegemonie radikálů tu přetrvává, s jistým oslabením v letech 1422–26, až do roku 1434. V období repulzace po Rokycanově vládním převratu tu proto probíhá vývoj v mocenské oblasti jinak. Zatímco na Starém Městě pozorujeme brzy opět návrat konzervativních kněží a minimalistických politických veličin na veřejné kolbiště a v letech 1430–34 se dokonce shledáváme s formováním nového koaličního seskupení obou měšťanských skupin proti radikálům, na Novém Městě jsou minimalisté i nadále z politického i ideového života vyřazeni, politika města je určo-

vána důsledně protizikmundovským postojem radikální skupiny. To vede novoměstské k trvalému sblížení se Sirotky, s nimiž stojí v těsném spojení až do své porážky v roce 1434. Minimalisté tu nikdy pevně nezakotvili, jen poměrně velmi úzká vrstva novoměstského patriciátu byla ochotna sledovat jejich politiku, když po přijetí Zikmunda se ukázalo, že profity budou distribuovány především jim. Ale i v minimalistických radách tu nacházíme lidi, kteří neztrácejí politický vliv a postavení ani po roce 1448, což svědčí o tom, že jejich postoj je velmi blízký maximalistům.

Maximalisté novoměstští mají pozici ztíženu tím, že obě města stojí často proti sobě v zápasu o vzájemný vztah politický, právní i ve sporech povahy hospodářské. Radikálové právě v těchto sporech poskytují odlišnou variantu novoměstskou proti snahám staroměstských maximalistů, kteří usilují o všestranně výsadní postavení Starého Města. Novoměstští maximalisté v tomto střetávání obou měst nejsou s to podat zápalnou variantu programovou: tu mají v ruce radikálové. A tak na Novém Městě převažuje nejen radikální pojetí ideologické, ale udržuje se i samostatná správa kněžstva a zejména v zahraničně politické orientaci vystupuje novoměstská polarita nejzřetelněji. Zatímco staroměstští nejsou neochotni jednat se Zikmundem a s legáty koncilu, novoměstští jsou neústupní vůči Zikmundovi a nedůvěřiví ke koncilu. Proto také si hledají spojence v sirotčím svazu, jenž má v tomto ohledu podobný postoj.

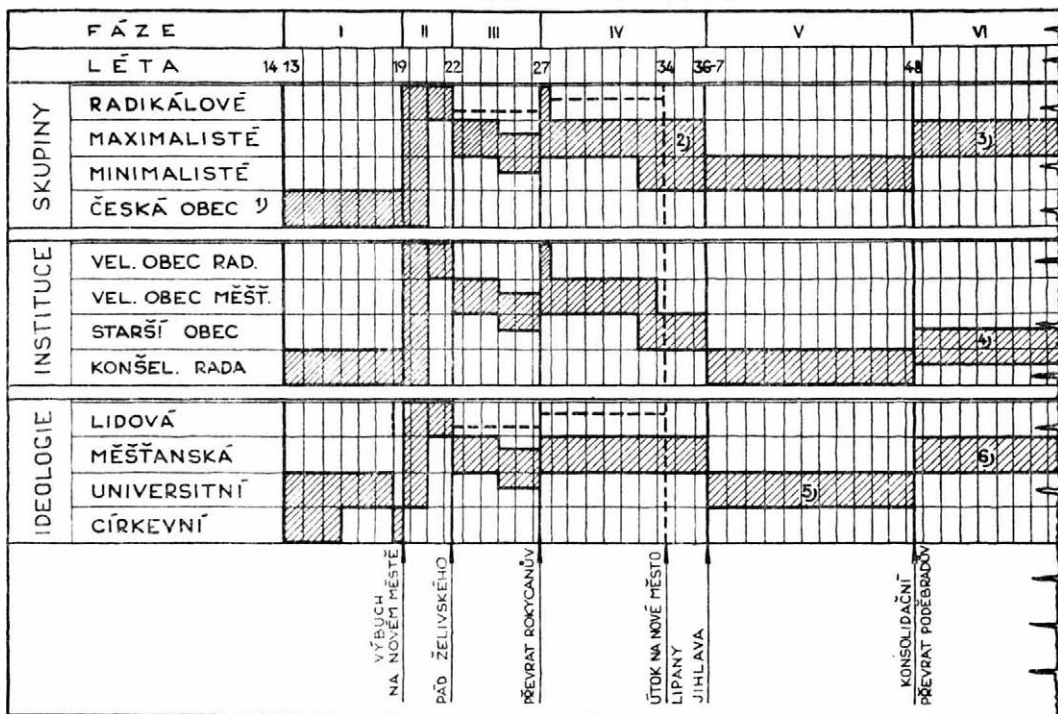
Zejména v období repulzace, bohatém na spory mezi oběma městy, neprobíhá na Novém Městě posun těžiště moci k maximalistům jako na Starém Městě, nýbrž upevňuje se tu pozice nově se aktivizujících radikálů. Teprve po roce 1434, kdy staroměstští se mocenskými prostředky zmocňují Nového Města a dosazují tam správu podle své vůle, etabluje se i zde maximalistické měšťanstvo ve vedoucí roli a stává se ve spojení s maximalisty staroměstskými vedoucí složkou novoměstské revoluční varianty, která v dalších osudech opět splývá s pohybem, jak jsme jej viděli na Starém Městě.

Průběh mocenského uplatnění jednot-

Graf 1

(Barevná plocha značí nejvlivnější skupinu, instituci nebo ideologii v dané fázi revoluce; přerušovaná čára ukazuje odchýlný vývoj Nového Města ve třetí a čtvrté fázi.)

MOCENSKÉ UPLATNĚNÍ SLOŽEK

Poznámky k tabulce:

1. Situování české obce na dolním řádku skupin je dáno tím, že programové komponenty sociálních skupin nejsou ještě vyděleny a koexistují v dočasné koalici.

2. Koalice měšťanských skupin.

3. Vyústění revoluce na bázi maximalistů je třeba chápat v jejich spojení se stranou poděbradskou.

4. Vlastně vláda elity, která uplatňuje svou převahu jak ve starší obci, tak v konšelské radě.

5. Jako universitní je tu označena ideologie,

která neměla explicitní aspirace politické, byla ovšem blízká minimalistům, kterým minimum změn v policej a sociální struktuře města bylo programem, a tedy v jádře politická byla. Hlavní reprezentant: Příbram. (Srv. též Seibt: *Husitica*, str. 55).

6. Ideologie měšťanská: ta část mistrů a kazatelů, která spojila náboženskou reformu s programem proměn politických a sociálních, o něž usilovali maximalisté; charakterizována mj. zdůrazněným nacionalismem a respektem k zájmům státu. Hlavní reprezentant: Rokycana.

livých složek v šesti fázích pražské revoluce ukazuje graf 1.

Většina proměn, a to právě nejzávažnějších, proběhla ve fázi rozkladu. Pro výsledný záchyt revoluce, pro kvalitu jejího vyústění je pak nejvýznamnější repulzační fáze, hlavně proto, že modifikuje mocenskou základnu v podobě, která umožňuje vyrovnání revoltujícího systému s jeho okolím kompromisem v podstatě vítězným. Protože v článku není možno věnovat pozornost všem fázím revoluce, zastavme se alespoň u těchto dvou.

Rozklad (amplituda) je vůbec nejdramatičtější a na změny nejbohatší fáze re-

voluce. Dochází tu především k proměně politických institucí, které mají sloužit nové mocenské základně, formované už v expozici. Až dosud outsiderská velká obec se stává hlavní politickou institucí města a zmocňuje se funkcí, jež dosud byly doménou převážně patricijských měšťanů — rada se stane jejím podřízeným orgánem. Současně se ostře uplatňuje diskvalifikační cenzus vůči odpůrcům revoluce, především proti katolíkům — jsou vypovězeni z města, jejich majetky zabaveny. Němcům je omezeno občanské právo, a sice o právo dědické a také o účast ve veřejných funkcích. Uvol-

něná sociální struktura umožňuje zvýšenou sociální mobilitu; prořídil patriciát se doplňuje novými rodinami. Přenesením suverenity s krále na velkou obec dostává se měšťanům plného občanství politického; obyvatelstvu neměšťanskému pak aspoň práva účastnit se jednání velké obce a podílet se na jejím rozhodování (nevíme, že by neměšťané byli také pověřováni funkcemi např. v radě). Dochází k největšímu přesunu obyvatel (odchodem Němců a odpůrců kalicha) i k největším přesunům majetkovým (konfiskací statků ve městě i v okolí a částečnou jejich redistribucí).

Z dosavadní skupiny nátlaku, která v expozici vystupovala integrována společným étosem a jednotnou ideologií jako „česká obec“, stává se subjekt vlády — a s touto změnou dochází i k prudké diferenciaci v dosavadní jednotě revoluční základny. Ukazuje se, že sociální a ekonomické zájmy, sociálně politické statusy a vliv nestejných, popřípadě v nestejné intenzitě působících kulturních sil (ideí, stupně vzdělání apod.) způsobují i nejednotné chápání programu revoluce a její další funkce. Dochází k rozpadu mocenské základny na složky, jejichž vzdálenost od tradičního pojetí vztahů jak politických, tak sociálních, i perspektiv kulturně náboženských je nestejná (radikálové, minimalisté, maximalisté). Mezi těmito skupinami dochází k boji o ovládnutí revoluce, to jest zejména o ovládnutí mocenských a kulturních institucí: obce, vojska, správy církevní a university. Rozpory mezi jednotlivými akčními skupinami vedou nakonec k tomu, že k dosavadním diskvalifikačním měřítkům se připojuje i skupinový cenzus, čímž z původní široké mocenské základny jsou vytlačováni přívrženci některých směrů. Základnu městské vlády tak tvoří na sklonku roku 1421 jen část obyvatelstva podporující skupinu radikální, kdežto ostatní skupiny vytvářejí uvnitř mocenské základny revoluce jakousi vnitřní opozici. V této chvíli rozhoduje chování jiného mocenského činitele, vojska, respektive jeho hejtmanů. To oslabuje pozici Želivského a umožňuje opozici jeho likvidaci a potlačení radikalismu vůbec. Skutečnost, že vojenští hejtmani se rekrutovali převážně z řad šlechty a měšťanské opozice, sehrála závažnou roli, která zbrzdila so-

ciální i politický rozkmit a ochudila revoluci o její nejdynamičtější složku; po jejím potlačení už se revoluce nikdy nevrací ke svému krajnímu programovému limitu. (Srov. odchylku novoměstskou v repulzaci.)

Proměny, které nastávají později ve vývoji skupin, institucí i ideologie, nejsou již zdaleka tak pronikavé, jako změny v rozkmitu. Lze také říci, že v rozkmitu je étos revoltujícího obyvatelstva nejsilnější, a proto jeho heroismus v boji s nepřáteli nejvýraznější. To umožňuje nejen úspěšnou obranu, ale i expanzi revoluce uvnitř země.

Repulzace odmítá nejdříve pravou krajnost (nevítězný kompromis s vnějšími nepřáteli), později levou krajnost (pokračovat v útočném boji až k bezpodmínečné kapitulaci nepřátel) a umožňuje nejsilnější složce mocenské základny uzavřít vítězný kompromis s koncilem i s císařem.

Minimalistické měšťanstvo ve spolupráci s Korybutem a částí šlechty naléhalo na rychlé uzavření revoluce. Revoluční systém však nebylo možno ještě donutit ke kompromisu, který by se rovnal kapitulaci. Jeho nedávné úspěchy vojenské, majetkové zábery, rozšíření politické nadvlády nad celou řadou měst a městeců, jakož i respekt, který si vynutily jeho symboly, dávaly mu dostatek prostředků i sebevědomí k vedení dalšího boje. Kompromisní křídlo je smeteno. Rokycana (opět kazatel jako druhdy Želivský — ideologické aspekty procesu byly ještě velmi živé!) dává signál velké obci k útoku, korybutovci jsou zlomeni, konzervativní ideologové vykázáni. Možnost předčasného uzavření revoluce, jejíž struktura není ještě plně vyzrálá, je odmítnuta — proto repulzace.

Tento převrat probíhá především v politické a ideologické oblasti, sociální struktura jím není výrazně dotčena.

Mocenská základna vystupuje zprvu v značné šíři. Převrat v dubnu 1427 sdružuje chudinu, měšťany, šlechtu. Ale ne na dlouho. Zájmy sociální, staré averze a obavy rychle oživují. Vystoupení velké obce v dubnové akci bylo jen bojové — jako politická instituce se už znovu neetabluje. Radikální složka je na Starém Městě z dalšího politického dění rychle eliminována, na Novém Městě si svou po-

zici udržuje, ale nikoli na bázi radikálně demokratické velké obce, nýbrž na bázi měšťanské obce — což ovšem modifikuje její podobu. Měšťanstvo, nejsilnější složka mocenské základny revoluce, hlídá si v obou městech ostražitě své sociální a politické preference.

Problematika revoluce se zatím změnila. Vnější nepřátelé byli odraženi, vnitřní odpůrci potlačeni. Systém musí nyní naléhavě zajistit plodný chod své ekonomiky, ochromené válkami a bloádou, a musí nalézt i optimální variantu modelu sociálních a politických vztahů, najít pro ně vhodné formy realizace. Musí však také najít uspokojivý modus viven-di s kontrastními silami, které by vnitřní mechanismus revoltujícího systému narušovaly. Proto „dogmatika principů“, jak ji reprezentovala především kněžská a universitní složka, musí ustoupit realitě sociální, ekonomické a mocenské, protézované městskými politiky.

Repulzace se tak ustaluje na pozici třídy, jež se ukázala mocensky, ideově i ekonomicky nejsilnější a nejpřipravenější dovést revoluci k vítěznému zakončení v daných podmínkách sociálně ekonomických a sociálně politických (a dodejme i: kulturních); ustaluje se na pozici měšťanstva. Jeho skupiny ztrácejí charakter útvarů ideologizovaných a seskupují se spíše na základě programů politických. Náboženští ideologové postupují vedení boje politickým vůdcům měšťanským (Velvarovi, Smolařovi, bratřím od stříbrné hvězdy — bratřím z Kunvaldu aj.). Svědčí o tom výmluvně zejména postoj Rokycanův, který závažná rozhodnutí o dalším vedení bojů a jednání ponechává laickým politikům...

Silná pozice radikálů na Novém Městě a pokračující aktivita polních vojsk je ovšem měšťanskými skupinami nesena s nelibostí. Repulzační fáze se stává rámcem další konfrontace: obě měšťanské skupiny se spojují (bez ohledu na ideologické a sociální rozdíly!) s vnějšími spojenci a mocensky lámou sílu radikálů a polních vojsk. Odmitnutí radikální verze revoluce je tím definitivně dotvrzeno. Měšťanským skupinám, které vystupují

v závěru repulzační fáze ve svorné jednotě, je umožněno přijmout královské i církevní garance změn, které revoluce — a v tom je tragický paradox všech revolucí: za rozhodující účasti poraženého levého křídla — nastolila jako novou sociální skutečnost.

Domnívám se, že model šestifázového procesu upřesňuje dosavadní názory o pohybu hladiny změn v husitské revoluci, jak proběhla v politickém systému pražských měst. Většinou se dosud používalo v podstatě třífázového schématu, jímž byl zachycen výbuch revoluce, její zdvih k radikální maximě a potom pokles až k tragickému konfliktu u Lipan. Další vývoj se pak už nepovažoval za součást revoluce.

Jistě neprávem, neboť teprve po Lipanech je sveden rozhodující boj o výslednou podobu revoluce, o strukturu a ovládnutí její politické organizace, i o konečnou odpověď na otázky, jež byly kladeny v oblasti ideologické.²⁴ Teprve po Lipanech se ještě tvrdě zápasí o to, která část mocenské základny se zmocní výhod z revoluce plynoucích. Nelze podceňovat význam dvojího měšťanského programu. Respekt k tomuto odlišení nám umožní přesněji zhodnotit i pozitivní roli měšťanstva, zejména jeho politicky protažonní části — maximalistů.

A tvrzení o pokračování revoluce i po Lipanech lze rozšířit i na revoluční systém celozemský. Teprve padesátá léta přinášejí zklidnění. — a současně nastolují novou problematiku, jejíž politický a ekonomický aspekt je ve střetnutí měst a šlechty a jejímž ideovým výrazem je hledání nové náboženskomravní intenzity, jak se objevuje mezi stoupenci Chelčického.

Vedle měst a šlechty se znovu objevuje třetí politický činitel — král. A půjde i o to, jaká konstelace se z těchto sil vytvoří.

Je jistě ještě mnoho dalších aspektů revoluce, které by si zasloužily pozornosti — a to jak v její politické, tak v ekonomické, sociální i kulturní verzi. Nemohl jsem se v tomto článku zmínit o všech; omezil jsem se na sledování nej-

²⁴ Po pádu Prahy v roce 1448 sjednali příbramovci s Rokycanou úmluvu v koleji Karlově o kompaktech, řádech bohoslužebných a o přejímání dítek, jež znamenala faktické splnění obou verzí (srv. R. Urbánek: *Věk poděbradský* II, 304).

významnějších změn v *politické struktuře* pražského systému, a učinil jsem to ve stručnosti, kterou vnucuje rozsah článku. Nemohl jsem tedy uvádět ilustrativní údaje a hojnější odkazy na odbornou literaturu, zejména historickou. Doufám však, že vzhledem k významu husitské revoluce v našem národním a státním životě,

i vzhledem k tomu, že z jejího průběhu můžeme ve srovnání s pozdějšími evropskými revolucemi²⁵ vyvozovat obecnější závěry o revolučním modelu v celé novověké Evropě —, také naše sociologie obrátí pozornost k této tematice a bude se soustavněji zabývat i ostatními aspekty husitské společnosti.

²⁵ — s výhradou, že studium o nich bude postaveno na stejných souřadnicích.

František Šorm: Věda v socialistické společnosti

Academia, Praha 1967.

V posledních dvou až třech desetiletích došlo ve všech vyspělých zemích k pronikavým změnám v celkovém společenském postavení a hlavně ve společenské funkci vědy. Věda a výzkum, které ještě v prvních třech desetiletích tohoto století kolem sebe soustřeďovaly i v největších zemích jen několik málo tisíc lidí, kteří navíc byli pracovně zatkaní na vysokých školách, v pedagogické anebo i výrobní činnosti, se staly prakticky nejrychleji rostoucím společenským odvětvím. Rychlost růstu vědecké a výzkumné základny předčila v uvedeném období tempo růstu převážné většiny výrobních odvětví. Paralelně s tímto růstem se zvětšoval sociálně ekonomický a kulturní význam vědy, došlo k dalekosáhlé expanzi vědeckých metod a poznatků do takřka všech oblastí společenského života. Proto také rozhodování o všech závažných krocích společenského a politického života, rozhodování o otázkách technické a ekonomické povahy, o otázkách životního prostředí a celé řadě dalších závažných okolností, které determinují život i perspektivy současné civilizace, není dnes možné a myslitelné bez těch výsledků, dat, objevů a poznatků, které produkuje moderní věda.

Tyto proměny v rozsahu a ve společenské funkci vědecké aktivity bývají také někdy charakterizovány jako vznik a vytvoření tzv. velké vědy — na rozdíl od tzv. malé vědy z minulých období. Rozdíl mezi tzv. malou vědou a velkou vědou je patrný z několika srovnání: Jestliže v polovině dvacátých let dosahovaly náklady na vědu a výzkum ve velkých průmyslových zemích sotva 0,1% národního důchodu, dnes v nejvyspělejších zemích tyto náklady překročily 3%. Vznik velké vědy také znamenal, že nejen exponenciálně vzrůstaly všechny ukazatele rozsahu vědecké činnosti (počet lidí angažovaných ve vědě a výzkumu, počet a rozsah vědeckých publikací, náklady, investice, podíl výměny objevů, patentů, licencí apod. v bilancích mezinárodních ekonomických vztahů aj.), ale také vznikla potřeba jednotné řízené vědecké a výzkumné základny.

Československo přistupovalo k výstavbě takové jednotné řízené vědecké a výzkumné základny poměrně brzy a za relativně příznivých podmínek. Skutečnost, že již od první poloviny padesátých let byla budována promyšlená soustava badatelského výzkumu — především v podobě Československé akade-

mie věd — vytvořila pro naši zemi jistý předstih před mnoha vyspělými zeměmi a postavila československou vědu na jedno z významných míst ve světě. V naší zemi je dnes angažováno ve vědě a výzkumu přes 130 000 osob (vědeckí pracovníci, technici, administrativní a pomocný personál), což je téměř 1% veškeré populace. To také ukazuje, že věda a výzkum se staly důležitým odvětvím společenské činnosti, na jehož výsledcích jsou v stále větší míře závislá ostatní odvětví společenské činnosti.

Půl druhé desítky let není v dějinách vědy příliš dlouhé období. Avšak období, které nás dělí od založení Československé akademie věd, je svým způsobem obdobím převratným. V tomto období byly také shrnuty důležité poznatky a zkušenosti o změnách ve společenské funkci vědy, o řízení vědecké základny, o plánování vědy aj. Dostává-li nyní naše veřejnost zobrazení těchto poznatků a zkušeností z pera Františka Šorma, dostává tak pohled na moderní vědu a její souvislosti od osobnosti nanejvýš povolané. Akademik Šorm jako tvůrčí vědec a přední postava české chemické školy stál současně u zrodu organizované soustavy československého badatelského výzkumu. Jeho pohled na vědu se však neomezuje jen na dlouholeté osobní zkušenosti předního organizátora naší soustavy badatelského výzkumu, ale zahrnuje určitou promyšlenou koncepci výstavby vědecké základny ve vyspělých zemích, které sice rozsahem svého obyvatelstva a ekonomických prostředků se nemohou měřit s velmocemi, které však mohou významně přispět k rozvoji světové vědy.

Kniha je rozdělena na pět kapitol. První kapitola podává výčet hlavních rysů společenské funkce vědy. Ukazuje, že věda není samodůlehné poznání pro poznání, ale spojení dvou nerozlučných stránek: poznání přírody a společnosti na jedné straně a využívání získaných poznatků pro pokrok lidstva na straně druhé. S tím souvisí také jednota dvou rozhodujících funkcí: poznávací funkce, jejímž smyslem je stále přesnější a objektivnější obraz světa, a aplikační funkce, která se orientuje na transformaci poznatků v praktická opatření. Z dalších podnětných myšlenek této kapitoly je nutno vyzvednout myšlenku o pronikání vědy do všech oblastí společenského života a do vědomí nejširších vrstev společnosti. Autor však současně varuje před nekritickým přeháněním možností současné vědy, před fetišizací vědy, před představou vědy jako jakéhosi všeléku na všechny obtíže a těžkosti. Tato střídavá slova je třeba pokládat za zvláště důležitá

a aktuální v současné době, neboť absolutizace moci současné vědy může být stejně škodlivá a pochybná, jako podceňování vědy a vědců, s nímž jsme se někdy v minulosti setkávali. Účelné využívání výsledků vědy — včetně výsledků společenských věd — vyžaduje ovšem prohloubení našich znalostí o možných a optimálních formách společenské angažovanosti vědců. Akademik Šorm v této souvislosti upozorňuje na to, že v dalším vývoji naší společnosti budeme muset těmto otázkám věnovat velikou pozornost.

Druhá kapitola je věnována některým otázkám řízení vědy. Setkáváme se zde se stručným shrnutím myšlenek o třídění výzkumných úkolů, s nimiž František Šorm vystoupil již před lety. Zde je třeba připomenout, že zásluhou akademika Šorma byla v naší zemi prosazena zásada o účelné dělbě práce a dělbě základních výzkumných úkolů, a to proti některým prakticistickým tendencím. Autor vůbec věnuje velkou pozornost specifičnosti vědecké tvůrčí práce a kritizuje například snahy některých plánovačů vyloučit při plánování vědy moment překvapivosti nebo vyloučit to, co nelze přesně předvídat. Poměrně obsáhlá část druhé kapitoly se týká efektivnosti vědecké práce, která je podmíněna celým komplexem různých činitelů: vhodnou volbou úkolů a rozložením sil, soustavou a účinnou kontrolou, odbornou a ideovou úrovní, technickým vybavením a v neposlední řadě také určitou sociální a pracovní atmosférou, vztahy mezi lidmi, pracovním režimem aj.

Zvláštní pozornost věnuje autor problémům uplatňování výsledků vědy v praxi. Nedostatečnou úroveň aplikací nelze přičíst jednoduše na vrub vědy a vědců. Jde zde o komplikovanou síť zpětných vazeb, v nichž zejména nedostatečná vývojová základna, která tvoří spojovací článek mezi výzkumem a výrobou, ztěžuje uplatnění i těch nejlepších výsledků výzkumu. Bylo by ovšem iluzorní se domnívat, že lze celou činnost výuky opřít o vlastní výzkumnou základnu. Uvážíme-li, že československá průmyslová výroba představuje asi 70 % světového sortimentu a že kapacita naší výzkumné základny tvoří méně než 1 % světové výzkumné kapacity, je jasné, že výroba se musí opírat o světové pokroky vědy a techniky a o mezinárodní dělbu práce. Na druhé straně však mezám vývoje o výsledky výzkumu a vědomí, že většina výzkumných výsledků z těch či oněch důvodů není s to nalézt uplatnění ve vlastní zemi, může vážně poškodit tvůrčí elán, iniciativu a morálku vědecké práce.

Třetí kapitola knihy je věnována otázkám mezinárodní dělby práce. Akademik Šorm shrnuje některé pozitivní zkušenosti (které se například týkají spolupráce se SSSR v oblasti fyziky), ukazuje však současně na řadu obtíží a dosud otevřených otázek.

V další kapitole jsou zobecněny nejdůležitější zkušenosti z výstavby Československé akademie věd. Tato kapitola shrnuje základní zásady, o něž se opírá struktura i vnitřní uspořádání ČSAV. Tento přehled se však

neomezuje jen na minulost a současnost, ale podává také některé důležité výhledy na další vývoj ČSAV. Upozorňuje na zvýšenou potřebu pečlivého výběru tematiky, soustředění sil a prostředků pro nejdůležitější úkoly a potřebu soustředění roztržštěných pracovišť do větších celků.

Důležitou součástí tohoto výhledu je problém dalších vztahů ČSAV a vysokých škol. Akademik Šorm otevřeně konstatuje, že s dosavadním vývojem tohoto vztahu naprosto nemůžeme být spokojeni. Je sice pravda, že asi 30 % všech vědeckých pracovníků ČSAV se podílí také na výuce na vysokých školách, že téměř 50 % členů vědeckých kolegií je z vysokých škol, avšak zůstávají zde některé nedořešené otázky, například otázky mobility vědeckých a pedagogických pracovníků, otázky výběru mladých talentů mezi studenty a jiné.

Pátá a závěrečná kapitola se zamýšlí nad současným stavem a perspektivami československého badatelského výzkumu. Další vývoj pracovišť ČSAV bude muset klást mnohem větší důraz na kvalitu, originalitu a tvůrčí fantazii. Dosud nám dobře nefunguje obměna vědeckých pracovníků, trvá nechuť řady pracovišť aplikovaného výzkumu zlepšovat svou neuspokojivou kvalifikační strukturu. Nemůžeme být také spokojeni s materiálním a technickým vybavením většiny pracovišť. Plně také nejsou dořešeny vnější vztahy ČSAV, tj. vztahy k aplikovanému výzkumu a vývoji, k vysokým školám apod.

Velice sympatickým rysem celé Šormovy studie je její stručná a výstižná dílka, která se vyhýbá mnohomluvnosti a opakování, zbytečným slovním schématům a verbálním konstrukcím, které tak často zatěžují některé práce ve společenských vědách. Výstižnost a přitom jistá úspěšnost, snaha o přesné vyjadřování, která je ostatně typická pro jazyk opravdu hodnotné přírodovědy — toto vše působí v tematice, která má převážně společenskovědní charakter, velice svěže a zajímavě.

Ladislav Tondl

Sociologie vědy

Předmět sociologie vědy nebyl dosud přesně vymezen. Svědčí o tom celá řada publikací, jež se touto relativně samostatnou sociologickou disciplínou na Západě zabývá. Není ostatně cílem vědy podávat jednoznačné definice, od nichž stejně dříve či později ustupuje. Sociologie vědy se teprve konstituuje a zřejmě nejméně ze všeho jí zatím vadí ona akademická potřeba přesného vymezení jejího předmětu. Vzájemné vazby a souvislosti vědy a společnosti jsou dnes natolik složité a mnohostranné, že zřejmě jen vzájemnou spoluprací nejrůznějších konkrétně empirických a koncepčně teoretických přístupů bude možné vytvořit disciplínu, která si bude zasloužovat toto jméno.

Podobných pokusů na tomto poli je celá řada. Hovoří se o metavědě, či vědě o vědě,

lze pozorovat cílý ruch na úseku dějin a metodologie vědy atd. Co se však týká vlastní „sociologie vědy“, tak jak je dosud — především na Západě — chápána, je často konstatován ne právě utěšený stav na tomto úseku a nerozpracovanost hlavních okruhů jejich problémů. (Viz např. hodnocení v reprezentativním sborníku *Sociology Today, Problems and Prospects*, ed. by R. K. Merton, L. Broom, L. S. Cotrell jr., New York 1962). Ve srovnání s takovými disciplinami jako je sociologie rodiny, sociální stratifikace, sociální a formální organizace malých skupin aj. pracuje v oblasti sociologie vědy relativně malý počet lidí; počet publikací také není úměrný významu problematiky.

V této souvislosti bývá často diskutována otázka o vztahu sociologie vědy, sociologie vědění a sociologie poznání. Tzv. sociologie vědění a sociologie poznání je v podstatě jedno a totéž a v naší terminologii je zřejmě výhodnější užívat termínu sociologie poznání, a to jak z věcných důvodů, tak i proto, že nebude docházet ke směřování sociologie vědění a sociologie vědy, což jsou různé věci. Podle Mannheimu hledá sociologie poznání analýzu vztahů mezi poznáním a existencí, zkoumaných z historického hlediska. V současné sociologii poznání lze pozorovat dvě tendence — ideologickou a gnoseologickou. Mannheim, který patřil k zakladatelům této disciplíny, se ovšem vlastní sociologií vědy — tak jak je dnes chápána — nezabýval, ale zkoumal obecně podmíněnost ideologie a poznání bytím („sepětí s bytím“, relacionismus). Podle jeho názoru objasnění těchto vztahů patří k základním úkolům sociologie poznání. (Z novější literatury viz např. práci W. Stárka: *The Sociology of Knowledge*, London 1958.)

Sociologie vědy šla jinou cestou. I když se původně jednalo také o široké teoretické koncepte vědy a její úlohy ve společnosti, zahrnující i určité aspekty sociologie poznání, přešla postupně ke zkoumání sociální podmíněnosti vědy jako určité sociální instituce a nejen jako určitého gnoseologického systému.

Z toho plyne, že dnes je sociologie vědy disciplínou relativně nezávislou, ale přitom nutně spolupracující i se sociologií poznání.

Od prvních empirických pozorování až po současné práce věnované problematice sociologie vědy lze pozorovat jistý pokrok. Zatím však jde většinou o dílčí témata zabývající se často jen okrajovými problémy, nebo naopak problematikou zaměřenou poněkud více filosoficky než sociologicky.

Mezi významnější práce 30.—40. let patří např. některé publikace W. Ogburna, B. Sterna a S. Gilfillana o důležité úloze techniky v sociálních změnách, o sociální podmíněnosti vědeckých objevů a vynálezů, o sociálních důsledcích těchto objevů, některé teoretické postřehy Sorokina (o podstatě vědy a vědeckých objevů, o jejich vztahu k ji-

ným sociálním faktorům apod.), Parsonse a Mertona, kteří v této otázce navazují na M. Webera a částečně i na K. Mannheimu (např. T. Parsons: *The Social System*, 1951, kap. 8). Poslední práce z této oblasti jsou věnovány mj. problematice komunikací mezi vědci a jejich vlivů na produktivnost vědy, vlivu sociálního původu vědců na jejich práci, problematice velkých vědeckých organizací a institucí, hybným motivům vědců aj. Svým zaměřením sem patří i některé práce z oblasti dějin vědy (S. Lilley, H. Butterfield, C. Mees aj.).

Výrazem jistě nespokojenosti s dosavadním stavem i projevem snahy stimulovat výzkum na tomto úseku bádání je recenzovaný sborník.¹ Je to vlastně první antologie v sociologii vědy, která obsahuje 38 výzkumných zpráv, historických analýz a více či méně filosofických esejí o různých stránkách daného tématu, z nichž mnohé jsou převzaty z již dříve publikovaných prací.

Kniha si klade dva cíle. Na jedné straně má jít o jistý instruktážní materiál o vědě jako sociálním jevu, o společenské zodpovědnosti vědy apod., určený jak studujícím vysokých škol bez ohledu na jejich odborné zaměření, tak nejširší veřejnosti zájmagící se o tuto problematiku. Plní tedy i funkci jisté obecné příručky pro nejrůznější vrstvy čtenářů. Odtud její značný rozsah, snažící se pokrýt nejrůznější zájmy a oblasti.

Na druhé straně je cílem této knihy přispět k dalšímu rozvoji sociologie vědy jako speciální oblasti studia mimořádné teoretické i praktické důležitosti. Konstatuje se nedostatek přehledných prací i celkového zájmu o tuto disciplínu. Kniha má proto stimulovat nejen vlastní výzkum, ale i rozšíření dosavadní nedostatečné výuky tohoto předmětu a jednotlivé studie mají být jakýmsi modelem práce na uvedeném úseku. Konstatuje se nutnost těsné spolupráce různých historických a sociálně vědních disciplín a na příkladech se ukazuje vhodnost jednotlivých metod a přístupů ke studiu zvoleného objektu (statistická analýza, pozorování, průzkum veřejného mínění apod.), neboť metodologický výzkum je zde stejně důležitý, jako správná koncepce a teorie.

Celá kniha je rozdělena do šesti částí, z nichž každá je krátce uvedena redaktoři. První část s názvem *Sociální povaha vědy a úloha vědy* se skládá z Parsonsovy kapitoly o vědě z knihy *The Social System* a Mertonových esejí o vztahu vědy a sociálního řádu. Parsonsův zájem vychází z nejobecnějších teoretických předpokladů a pohledů na sociologii jako celek. Ukazuje, proč věda určitého druhu musí existovat v každé společnosti, proč nemůže být žádná společenská činnost úspěšná bez určitého komplexu racionálních i empirických poznatků dobývaných vědou v jednotlivých oblastech poznání. Dále podává charakteristiku vědeckých idejí a postupů a ukazuje, jak se

¹ *The Sociology of Science*, Ed. by B. Barber and W. Hirsch, New York, Free Press of Glencoe 1962, 662 s.

tato charakteristika v různých společnostech. Např. úloha systematizace a generalizace je v moderní vědě podstatně jiná, než tomu bylo ve vědě teprve vznikající. Parsons se dále snaží specifikovat sociální podmíněnost tohoto jevu. Specializovaná sociální úloha vědce je produktem relativně nedávného vývoje moderní společnosti. Parsons ukazuje, že svou sociální úlohu hrál vědec ve společnosti vždy, že se však ve vývoji vědy a společnosti podstatně měnila a rostla. Stručně pak popisuje normy a ostatní znaky západní kulturní tradice, která byla velkou podporou vývoje moderní vědy. Zabývá se rovněž významem organizačního zajištění sociální funkce vědy, zvláště úlohou universit, profesionalizací vědy a vlivem vědeckých objevů na změny sociálních, ekonomických, kulturních, politických a náboženských zájmů.

Merton, který se zabývá obecně sociologickým problémem zdrojů podpory i nepřátelského poměru k vědě v moderní společnosti, činí tak na příkladu úpadku vědy v nacistickém Německu. Ukazuje, že jistý negativní názor na vědu mají i určité vrstvy moderní společnosti ve všech zemích, i když v různé míře, a že kromě ideologických faktorů zde hrají důležitou úlohu i vlastní sociální příčiny. Na závěr upozorňuje na nebezpečí politicky zaměřeného utajování vědeckých objevů v současné americké vědě.

Jedenáct statí druhé části knihy, která se zabývá recipročními vztahy mezi vědou a společností, má demonstrovat různorodost vzájemného ovlivňování těchto dvou oblastí jevů. Autoři se zabývají touto problematikou na základě analýzy různých historických období, aby bylo možné ukázat základní typy vztahů mezi vědou a společností podle místních a časových podmínek, i to, že celý historický vývoj vědy byl společensky podmíněn. Zároveň je tak demonstrována různorodost výzkumných metod, z nichž každá je užitečná pro speciální účely analýzy. První dva výtahy, oba od Mertona, jsou dnes již klasickými příklady v sociologii vědy (poprvé publikovány před třiceti lety). Zabývají se sociologicko-historickou problematikou anglické vědy 17. století. První je ukázkou vlivu určitého komplexu náboženských idejí a hodnot, který Merton nazývá „Puritan ethos“, na vývoj anglické vědy. Odmítá myšlenku, že věda a náboženství spolu zcela nezbytně musí bojovat a snaží se dokázat, že věda a náboženství západní společnosti se naopak navzájem podporovaly, i když ovšem zůstaly v některých směrech neslučitelné. Zaujímá stanovisko k diskusím, které se vedly o jeho starších pracích na toto téma, a ve druhém článku zkoumá vliv náboženství na růst vědy a společnosti. Domnívá se, že sociálně ekonomické faktory přispívaly k růstu vědy vždy zároveň s puritánskou morálkou. Snaha ukázat na jistý vliv náboženských idejí na vědu nemůže však vést k popírání vlivu (zřejmě rozhodujícího) ostatních, zvláště ekonomických faktorů. Merton dále rozebírá vlivy působící na výběr různých „čistých“ a „aplikovaných“ vědeckých pro-

blémů, jimiž se zabývala Královská společnost v 17. století, a vyvozuje z toho jisté obecné sociologické závěry, které podle jeho názoru platí dodnes.

Článek Gillispého o vědě ve francouzské revoluci je ve skutečnosti výtahem z jeho větší práce o tomto problému. Zdůrazňuje rozporný postoj k vědě během revoluce, který měl za následek i různé, kladné i záporné, reakce. Zvláště zdůrazňuje význam vybudování celé řady nových vědeckých škol a výzkumných ústavů.

Shryockova stať se zabývá sociálními zdroji amerického indiferentního postoje vůči základním vědám. Vychází z analýzy poměrů v 19. století, ale jeho analýza má zřejmě význam pro pochopení určitých tendencí v americké vědě dodnes platných. Jistým nedostatkem těchto historických studií je, že zde chybí srovnávací přístup. Totéž platí o dvou dalších pracích: články Joravského a Labedze jsou věnovány sovětské vědě. Je třeba konstatovat, že na rozdíl od dřívějších prací, které byly často jen snůškou ideologických a žurnalistických invektiv, snaží se tyto články o objektivnější pohled na sovětskou vědu, i když (zvláště druhý článek) se nevyhnuly jistému zjednodušení. První z nich se zabývá úlohou sovětských vědců ve vývoji společnosti, druhý otázkou svobody sovětské vědy. Oba články ukazují vzájemnou skloubenost vědy a společnosti za socialismu v sadu komplexních vztahů, které dokazují, ještě lépe než spurníky a rakety, proč věda v Sovětském svazu není mrtvá, a vyvrací názory, které zastávaly některé vědecké kruhy na Západě ještě před deseti lety.

Vzhledem ke komplexním a recipročním vztahům mezi vědou a společností nemůže být přesnost, s jakou bývají dělány předpovědi o vědeckých objevch nebo o sociálních důsledcích těchto objevů, příliš velká. Tato problematika je věnován článek Lilleyho, který na základě analýzy minulých předpovědí a rozborem zdrojů dosavadních úspěchů a chyb ukazuje na možnosti upřesnění našich předpovědí v této oblasti lidské aktivity. Analýzou veřejného mínění o vědě a vědcích, o způsobech a stupni zájmu, o znalosti podstaty vědy, tedy o jevech, které vědu též značně ovlivňují, se zabývá stať Witheyho. Rozbor provádí na základě amerických materiálů z výzkumů veřejného mínění. Článek obsahuje řadu zajímavých okolností, které výzkum odhalil, a zároveň poukazuje na význam zkoumání veřejného mínění i v této zdánlivě velmi speciální otázce.

Další dva články od Goodriche, Knappa a j. představují výsledky řady studií o sociálním původu amerických vědců. Sociální faktory, které podporují „produkcí vědců“ v moderní společnosti, jsou velmi důležité. Autoři poukazují na řadu z nich: sociální postavení a zaměstnání rodičů, ekonomické zdroje, vědecký program a „dobré vycvičení“, ale i náboženství, sociální atmosféra apod. Studie též ukazují, jak se vliv těchto faktorů mění během po-

měrně krátkého historického období. Poslední článek této části knihy, *Hollandova studie o původu negraduovaných amerických vědců*, se opírá o výzkum vysokoškolských studentů a podmínek rozvoje jejich vědeckého zájmu (vliv charakteru školy, výběr uchazečů aj.). Je zajímavé, že Holland byl k vypracování své studie přiveden praktickými zájmy o plnění úkolů vědeckého programu. Jde mu totiž mimo jiné o rozdělení stipendií těm školám, které jsou schopny a ochotny se začlenit do intenzivnější výchovy vědců.

Šest článků třetí části sborníku se zabývá problematikou, kterou bychom mohli nazvat „sociální psychologií vědy“. Týká se představ vědců o jejich vlastní práci, představ společnosti a jednotlivých společenských skupin (studentů, politiků, spisovatelů) o vědě a vědci. Mezi autory je zastoupen antropolog, sociální psycholog, psychiatr a další. Kubie se např. zabývá problematikou vědcovy osobnosti z psychoanalytického hlediska, představ vědců o vlastní práci, jejich konfliktů a kariéry, atd. Představám o vědě a vědci v současné americké „science fiction“ je věnována Hirschova stať. Dva články Meadowé, Métraux a Beardslee. O'Dowda se zabývají rozborem a zdroji názorů na vědce u amerických vysokoškoláků a středoškoláků. Je konstatována malá přitažlivost této profese a některé negativní představy o ní. Hallsova studie je věnována rozboru představ, které mají američtí politikové o vědci. Zajímavé by bylo provést srovnávací analýzu názorů, které mají naopak vědci o současných amerických politikách.

Osm článků v části čtvrté pojednává o významu organizace a koordinace vědecké práce a komunikaci mezi vědci. Rozbírají se různé aspekty a zdůrazňuje se vzrůstající důležitost řešení této problematiky. Ve srovnávací studii prof. Davida je ukázáno, jak některé organizační změny v kanadské a americké vědě 19. století podmiňovaly řadu lékařských objevů na rozdíl od některých evropských zemí, kde byly tyto změny opomenuty. Německo a Amerika rychleji rozpoznaly potřebu specializovaných věd a proto i rychleji produkovaly výsledky vědecké práce, podmíněné rozsáhlou škálou organizace výuky. Uvedený článek dobře ukazuje důležitost historických dat pro sociologii vědy. Stein diskutuje o organizačních souvislostech vědecké tvorby. Jako psycholog se však zabývá i psychologickou stránkou vědecké tvořivosti. Sheppardův článek je přehledem organizačních a osobních problémů, které jsou typické pro průmyslovou laboratoř jako nové sociální prostředí vědeckého výzkumu. Pelz studoval některé organizační a sociologické faktory, které podmiňují výzkum ve vládních laboratořích. Srovnávací studii o vládních lékařských výzkumných laboratořích v SSSR a USA je práce Kaplanova, který se zvláště zajímá o úlohu, již může sehrát tzv. „výzkumný administrátor“, který, přestože není za práci vědců přímo odpovědný, může ji

podstatně ovlivňovat. Další články jsou věnovány plánovanému a neplánovanému styku vědců, vztahům mezi americkými univerzitami a federálním výzkumem, apod.

Pátá část knihy je nazvána *Sociální proces vědeckého objevu*. Šest článků této části se zamýšlí nad tímto problémem z různých sociálních aspektů a pomocí různých metod, včetně psychologických. Mertonův článek se zabývá problémem priority vědeckého objevu, spojeného často s různými emocionálními, morálními a samozřejmě i materiálními zájmy. Merton ukazuje, že různé diskuse o tomto předmětu vyvěrají přímo z norem vědy samotné, kde jedním z důležitých prvků je originalita. Častý výskyt simultánních objevů ve vědě je jednou z nejsložitějších stránek sporů o priority. Existuje více než 250 příkladů na sobě nezávislých objevů; každý příklad zahrnuje 2–15 i více vědců, často z různých zemí. Jev na sobě nezávislých znásobených objevů je častý, protože v každé dané situaci struktura vědeckých idejí obsahuje všechny důležité komponenty pro nový objev a řada vědců nezávisle na sobě může provést jejich jistou syntézu, nutnou pro daný objev. Objevením principu zachování energie jako příkladem znásobeného objevu (neméně než dvanácti lidmi ve dvou desetiletích před r. 1850) se zabývá Kuhn. Price se zabývá tzv. exponenciální křivkou vědy: akumulace vědeckých idejí je jednou z důležitých determinantů dalšího pokroku vědy. Další stať se zabývá prvkem „šťastné náhody“ ve vědecké práci, tím, co bývá někdy nazýváno „serendipity“ (schopnost nalézt ztracené předměty podle pohádky o princích ze Serendipu z Ceylonu). Zbývající dva články analyzují sociální podmínky vzniku tzv. rezistence vědců k vědeckým objevům svých kolegů a některé sociální zdroje „velikých objevů“. Poukazuje se na skutečnost, že např. Nobelova cena má své omezení jako indikátor „velikosti“ ve vědě.

Šestá, poslední část se zabývá sociální odpovědností vědy. S rozvojem vědy se zesiloval její přímý i nepřímý vliv na nejrůznější oblasti společenského života a v souvislosti s tím se kladla stále naléhavěji i otázka její sociální odpovědnosti. Tato část knihy je jejím vyvrcholením, neboť navazuje i na výše uvedené problémy, se zvláštním důrazem na etické a politické problémy sociální funkce vědy. Autoři sice neuvádějí všechny aspekty problému sociální odpovědnosti vědy, poskytují však alespoň některé základní postřehy. Vedle staršího Weberova článku o vědě jakožto povolání, který se zabývá obecně hodnotou vědy a jejím vztahem k ostatním společenským hodnotám, dovádí Parsons tuto analýzu dále a zabývá se obecně vztahem sociální vědy a etiky. Sayre provádí analýzu vztahů mezi vědci a americkou vládnoucí politikou. Ukazuje, jak po druhé světové válce, kdy americká vláda začala ve větší míře používat služeb vědců, zvláště v oblastech, o kterých vědci věděli, že je znají lépe a důkladněji než vláda, vyvstala některá dilemata pro obě

strany, ktorá dosud nebola uspokojivě řešena. Sayre navrhuje jistě řešení, která jsou však zřejmě jen určitou iluzí o autonomii vědy a zájmu státu. Podobnou problematikou se zabývá i Schillův článek reagující na některé důsledky McCarthyho éry, kdy vědci v podstatě postoupili svou sociální odpovědnost vládě. Autor analyzuje zdroje konfliktů mezi potřebou autonomie vědy a domnělou potřebou utajení jejich výsledků. V posledním článku Nagel analyzuje zdroje útoků na vědce v současné době a vyzdvihuje odpovědnost moderního člověka za důsledky veškeré jeho činnosti, včetně vědy.

Domníváme se, že tento sborník dobře ilustruje současný stav západní (hlavně americké) sociologie vědy. Je sice dobrým úvodem do problematiky, hlavně pro studenty a širší veřejnost, obsahuje i cennou bibliografii, ale z hlediska celkového přístupu dokazuje, že mu chybí určitá jednotná koncepce, že ani veliké množství problémů v knize obsažené nepokrývá některé základní otázky této vědy, ale spíše svědčí o roztržitém zájmu a problematice. (Přitom je pochopitelné, že v řadě prací je problém spíše jen nadhozen než řešen, že jsou zde i určité rozpory v hodnocení — např. vysoké hodnocení universit Parsonsem a výsledky průzkumů o nezájmu studentů, vysoké hodnocení vlivu puritánství na rozvoj vědy v 17. století a zároveň konstatování indifferencie k vědám v těchto zemích v 19. století, atd.).

Tento stav má jistě své příčiny a řada prací v oblasti sociologie vědy se nad nimi také zamýšlí. Bývá uváděna malá podpora oficiálních míst, nezáměr studentů, ale i učitelů o tuto důležitou součást moderní sociologie, nutnost těsnějšího sepětí speciálních věd a sociologie, nežáměr specialistů o sociologii a neinformovanost sociologů ve vědách, apod.

Vzniká však otázka, není-li jedním ze zdrojů jisté stagnace na tomto úseku nejen nedostatek lidí, ale i určitá pracovní koncepce. Je například zajímavé, že někteří autoři (např. B. Barber — viz *Sociology Today*, New York 1962) považují za jednoho ze zakladatelů sociologie vědy, i když s jistými výhradami, Marxe, a marxistický přístup (zvláště zkoumání závislosti vývoje vědy na ekonomických faktorech) realizovaný již ve 30. letech považují za jeden z plodných zdrojů vývoje sociologie vědy. Zvláště sborník statí sovětských delegátů na mezinárodním kongresu dějin vědy a techniky v Londýně 1931 (*Nauka na rasputje*, angl. vydání *Science at the Crossroads*, London 1931), americký marxistický časopis *Science and Society* aj. měly značný vliv na mnohé zvláště anglické badatele, kteří publikovali řadu cenných prací o vztazích vědy a společnosti z hledisek blízkých marxistickému stanovisku. Například L. H. Hobbes: *Science for the Citizen*, 1938; J. Ber-

nal: *The Social Functions of Science*, 1939; J. Haldane: *Daedalus or Science and the Future*, 1924; J. G. Crowther: *The Social Relations of Science*, 1941 aj.). Přesto je tento cenný zdroj v současné západní sociologii vědy v podstatě ignorován. Domníváme se, že navázání na tyto zprůhrané kontakty a převzetí iniciativy v koncepčních otázkách není dnes, po jistém překonání důsledků dogmatismu, problémem, který by nová, konstituující se marxistická sociologie nemohla řešit i na úseku vědy. Svědčí o tom i některé první práce, které se u nás objevují.

František Čížek

Schaffov „Marxismus a lidské individuum“

Na sklonku minulého roku dostal sa do rúk našich čitateľov slovenský preklad knihy Adama Schaffa *Marxismus a ľudské individuum*¹. Po knihe *Filozofia človeka*, ktorá sa u nás objavila už skôr, je to druhé dielo, v ktorom sa známy poľský filozof zamýšľa nad hlavnými princípmi marxistickej filozofickej antropológie.

Z viacerých výrokov autora je zrejmé, že pôvodne chcel napísať porovnávaciu štúdiu o koncepcii jednotlivca v marxizme, personalizme a existencializme. Od svojho zámeru však musel ustúpiť, lebo mu chýbal materiál pre marxistické stanovisko. A tak je Schaffova kniha vlastne výrazom úsilia zaplniť túto nepríjemnú medzeru, pokusom o systematický výklad toho, čo by sme mohli nazvať marxistickou koncepciou ľudského individua.

Treba poznamenať, že k realizácii svojho zámeru ne zvolil si autor práve najschodnejšiu cestu. Keby sa niekto nazdával, že mu Schaffova kniha poskytne akési kompendium rutinovane utriedených a komentárom pospájaných textov z Marxovej literárnej pozostalosti, už letmé oboznámenie sa s knihou ho vyvedie z omylu. Pravdaže, nájdeme v nej i toto, no nie iba toto. Popri snahe podať autentický obraz podstatných stránok Marxovej filozofie človeka sa autor programovo zameriava na konfrontáciu Marxovej „futurológie“ s realitou XX. storočia, najmä na konfrontáciu Marxovej vize komunizmu s jestvujúcimi socialistickými spoločnosťami, ktoré medzitým vznikli.

Bez toho, aby sa zriekol základných marxistických predpokladov ponímania sveta a človeka v ňom, prichádza Schaff v tomto druhom rozmere svojej analýzy k určitým záverom netradičnej a nestereotypnej povahy, ktoré vyvolali značný rozruch v Poľsku a istotne sa stanú podnetom úvah a diskusií aj u nás.

Úvodnú časť knihy, opatrenú priliehavým titulom *Nové odhalenie starých obsahov marxizmu* (str. 7–56), začína Schaff výrokom Marxovho životopiscu M. Rubela, že „napriek reputácii, ktorú Marx má, a mož-

¹ Adam Schaff: *Marxismus a ľudské individuum*, Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1966.

no práve pre ňu, treba, aby bol rehabilitovaný". Dôvod je veľmi jednoduchý, takrečeno všeobecne platný: každé obdobie píše históriu znova. Jednak preto, že ľudia poznajú nové, doteraz neznáme fakty, jednak preto, že po novom vidia staré fakty.

K oným faktom, ktoré nútia „čítať Marxa po novom“, patrí pomerne nedávne (vzhľadom na dejiny marxizmu) vydanie niektorých neznámych textov z ranného obdobia Marxovej tvorby (v r. 1927 *Ku kritike Heglovej filozofie práva*, v r. 1932 *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844 a Nemecká ideológia*). To znamená, že celá plejáda vynikajúcich Marxových nasledovníkov (Kautský, Luxemburgová, Plechanov, Lenin, Gramsci), ktorí sa pričínili o kodifikáciu určitého pohľadu na marxizmus, nepoznali marxizmus úplne, a — ako poznamenáva Schaff — túto medzeru nemohli nahradiť ani najväčším géniom.

Zarážajúci je však fakt pomerne oneskorenej snahy pozdnejšej generácie marxistov vziať tieto nové texty na vedomie so všetkými z toho vyplývajúcimi dôsledkami. Schaff to vysvetľuje štyrmi príčinami: 1. obtiažnosť textov a neoboznámenosť s mladohegelianskym milieum, v ktorom vznikli; 2. obranný reflex medzitým vykrýšľovanej a petrifikovanej formy marxizmu voči zdaniľovo cudzím prvkom; 3. zmrazenie rozvoja marxizmu a jeho zosurovenie a zmechanizovanie v stalinskom období; 4. absencia dostatočne silného vonkajšieho impulzu, ktorý by posunul problematiku ľudského individua a humanizmu do centra pozornosti a ktorý sa objavil až po nahromadení skúseností z fašizmu, vojny a tzv. obdobia kultu osobnosti. V druhom a treťom bode je zároveň skrytý dôvod, prečo sa pri „rehabilitovaní“ Marxa chopili iniciatívy marxológovia z nemarxistických a revizionistických filozofických škôl a prúdov.

Ako je to s potrebou „vidieť po novom“ staré fakty? Pri analýze tejto otázky vychádza Schaff z konštatovania, že problematika filozofie človeka vzrastá v obdobiach, keď sa otriasa stabilizované spoločenské zriadenie a keď sa spolu s ním rúca aj spoločenský systém hodnôt. Marxova ranná tvorba, ako napokon tvorba celého humanistického prádu jeho doby (Feuerbach, Hess, Bauer, Stirner, Kierkegaard), sa nepochybne rozvíjala na takejto nepokojnej, otriasajúcej sa spoločenskej pôde. Ale či naša epocha, hoci na inom vývinovom stupni, nie je charakterizovaná analogickou, ba ešte konfliktovnejšou a protirečivejšou situáciou? Analógia je príliš zrejmalá, aby mohla vrhnúť tieň pochybností na aktuálnosť problémov, ktoré vo svojej dobe nastoľoval a riešil mladý Marx.

Na tomto stupni analýzy sa Schaff celkom logicky dostáva k otázke, aký je vzťah medzi mladým a zreлым Marxom. Sú dva rôzne marxizmy, alebo jeden? Schaff obráťuje stanovisko, že Marxova tvorba predstavuje organický celok, ktorý nemožno deliť na rozličné, ale ani na navzájom izolované a už vôbec nie na ideovo protikladné

časti. Ranné obdobie v Marxovej tvorbe pokladá za geneticky späté s neskoršími obdobiami, pričom za organizujúcu os celého systému marxizmu považuje jednotu základného problému, ktorým je problém oslobodenia človeka.

Z toho vyplývajú dva dôležité heuristické postuláty: 1. Tvorbu mladého Marxa treba pokladať za médium pri interpretácii a osvetľovaní humanistického obsahu špecializovaných častí jeho neskoršej tvorby. 2. Názory mladého Marxa treba skúmať vo svetle jeho neskorších názorov, lebo iba v nich sa objavujú dôsledky určitých zámerov z ranného obdobia.

Schaff upozorňuje na to, že sa nezriedka objavujú rozpaky, či sa prúd humanizmu a filozofickej antropológie v Marxovej tvorbe v určitej chvíli neprerušil. Je to motivované skutočnosťou, že problematika človeka v pozdnejšej Marxovej tvorbe nevystupuje už v takej podobe, ako predtým. O jednotlivcovi Marx hovorí stále menej, alebo aspoň inakšie. V jeho pozdnejšej tvorbe možno pozorovať zreteľný odklon k analýze ekonomickej základne buržoáznej spoločnosti a k analýze masových spoločenských pohybov. Znamená to však, že sa Marx zriekol princípov svojej filozofickej antropológie? Schaff konzekventne podčiarkuje, že tento prechod od antropológie k ekonomii a sociológii spolu s akceptovaním komunizmu bol logickým dôsledkom a prehĺbením pôvodných Marxových antropológických záujmov, nie ich negáciou.

Zanedbávanie filozofickej antropológie v pozdnejšom vývine marxizmu muselo nutne mať dočasný ráz. Len čo robotnícke hnutie prešlo od búrania starého života ku každodennému socializmu, problematika ľudského individua doslova „vybuchla“. V prinavratení pravej hodnoty problému jednotlivca v marxistickom systéme akcentuje Schaff jednak prakticko-výchovný, jednak teoretický moment. V súvislosti s prvým momentom poznamenáva, že nám nemôže byť ľahostajné, či sa v praxi a vo výchove uplatňuje humanistická vízia marxizmu, ktorá do popredia stavia otázku ľudského individua a jeho šťastia ako najvyššie dobro a cieľ činnosti, alebo vízia, ktorá tento prvok odsúva nabok, či dokonca dobro celku stavia proti veci jednotlivca. V súvislosti s druhým momentom správne upozorňuje, že bez problému ľudského individua vytratil by sa z marxistickej gnoezológie subjektívny prvok, zo sociológie psychologický prvok a z politiky individuálny prvok, čo by viedlo k mechanistickej simplifikácii týchto oblastí.

K pozitívnemu výkladu Marxovho antropológického stanoviska pristupuje Schaff v serii kapitol, ktoré nasledujú po tomto rozsiahlom, no nesporne potrebnom úvodnom expozé.

Prvá kapitola (str. 57—116) nesie názov *Marristická koncepcia ľudského individua* a jej hlavným poslaním je rozbor bazálnych zložiek Marxovho ponímania ontologického statusu individua. Hoci si autor uvedomuje,

že sú možné aj iné prístupy k výkladu antropologického systému, pokladá za najvhodnejšie začať touto otázkou, lebo súhrn názorov usporadúva sa v takom prípade ako deduktívny systém.

Prvou zložkou je ponímanie človeka ako exempláru biologického druhu. V tomto bode naväzuje Marx na Feurbachovu antropocentrickú antropológiu, ktorá v svojej dobe bola radikálnou negáciou teocentizmu. Neustrnie však na úrovni Feurbachovej analýzy, ale originálnym spôsobom ju prekonáva.

Dôležitým krokom k tomu je zdôraznenie spoločenského začlenenia jednotlivca, definovanie človeka ako súhrnu spoločenských vzťahov. Je to druhá zložka Marxovej koncepcie individua, ktorá sa však nekryje s banálnym Aristotelovým tvrdením, že človek je zoon politikon, že je od svojho zrodu odkázaný na spoločnosť. Tvrdí sa tu čosi omnoho ďalekosiahlejšie: človek je produktom spoločnosti, jej dielom, výtvorom, je v určitom zvláštnom zmysle funkciou spoločenských vzťahov. Ak sú spoločenské vzťahy triednymi vzťahmi, tak jednotlivec bude výtvorom týchto vzťahov. Do úvahy však prichádzajú aj vrstvy, profesionálne skupiny a podobne, čo závisí od štruktúry spoločnosti a úlohy, ktorú v nej hrá dané rozdelenie v určitom období a v určitých podmienkach. Spoločenské vzťahy formujú ľudské individuum prostredníctvom spoločenského vedomia. Pokiaľ ide o postoje, názory, hodnotenia atď., všetko to, čím sa človek stáva v ontogenéze, je úplne spoločensky podmienené spôsobom, ktorý je mimo každej kontroly jednotlivca. Preto možno ontogenézu človeka, ktorá je funkciou celku spoločenských vzťahov daného obdobia, charakterizovať ako tento celok.

Chápanie človeka ako súčasť prírody i jeho chápanie ako funkcie spoločenských vzťahov vtisná sa do rámca každej antropocentrickej a autonómnej koncepcie, ktorá vychádza z ľudského sveta a zotrúva v ňom. Originalita Marxovho riešenia sa dovŕšuje tam, kde si kladie otázku vzniku a rozvoja spoločenského človeka. Odpoveď na túto otázku nachádza v oblasti ľudskej práce a vôbec praxe, ktorú chápe ako jednotu kreácie a autokreácie. To je tretia základná zložka marxovskej koncepcie ľudského individua, umožňujúca riešiť problém ontologického statusu jednotlivca spôsobom, ktorý sa radikálne líši od konkurenčných antropológií personalizmu a existencializmu.

Z nepopierateľnej skutočnosti, že marxizmus disponuje vlastnou koncepciou individua, vyplýva možnosť marxistického prístupu k mnohým ďalším odvodeným problémom, napr. k problému osobnosti. No hoci teória osobnosti nie je v rozpore s marxistickými ontologickými predpokladmi, tento problém je v marxizme očividne zanedbávaný.

Druhá kapitola Schaffovej knihy (str. 115 až 152) je venovaná otázke jednotlivca a

jeho výtvorov so špeciálnym zreteľom na problém alienácie. Schaffova analýza Marxovej koncepcie alienácie vyvolala v poľskom prostredí prudkú polemiku. V diskusi o knihe, ktorú zorganizovala redakcia časopisu Nowe drogi, zgrupovali sa postoje k nej okolo dvoch pólov. Časť účastníkov diskusie bola naklonená súhlasiť s tým, že Schaffova interpretácia pojmu je v súlade s Marxovým chápaním a metódou marxizmu (Żółkiewski, Jarosławski, Martel), zatiaľ čo druhá časť Schaffovi vytýkala, že pojem alienácie chápe príliš široko, že ho stotožňuje s každým zlom v spoločnosti (Werblan, Wiatr, Baczko). Tento polarizujúci efekt Schaffovej interpretácie odcudzenia je pochopiteľný, lebo implikuje postoje a závery v celom rade dôležitých konkrétnych sociologických analýz.

Problém alienácie — zdôrazňuje autor — sa týka vzťahu jednotlivca k spoločnosti, ako aj rozličných výtvorov človeka ako spoločenského človeka. Človek prejavuje svoje Ja v objektivizovanej, resp. reifikovanej podobe. Objektivizácia a reifikácia ľudskej činnosti je základom bytia ľudí, a preto aj fundamentálnou antropologickou kategóriou. Objektivizácia a reifikácia vedú k alienácii iba za určitých podmienok: keď výtvory človeka nadobúdajú autonómne bytie, keď si človeka podriaďujú, keď robia z človeka privesok sveta vecí. Preto je alienácia zároveň autoalienáciou človeka.

Odcudzenie sa prejavuje v rozmanitých podobách v závislosti na formách ľudskej činnosti. Rozbor tohto javu začal Marx v oblasti náboženstva, no nezastavil sa pri tom. Svoju analýzu rozšíril na ďalšie oblasti spoločenskej aktivity ľudí — politiku a štát, ekonomickú sféru, inštitúciu rodiny atď. —, pričom s problémom alienácie sa uňho stretávame rovnako v mladom, ako zrelom veku.

Marx si predovšetkým položil otázku genézy odcudzenia, prirodzene, genézy odcudzenia v kapitalistickej spoločnosti. Základ všetkých foriem alienácie videl v ekonomickej sfére. Z toho mu vyplynulo, že alienácia ako spoločenský jav sa automaticky zruší likvidáciou súkromého vlastníctva výrobných prostriedkov. Dnes, keď celý rad spoločností nastúpil cestu socializmu, možno prikrčiť ku konfrontácii Marxovej predikcie so skutočnosťou. To znamená, že k otázke genézy alienácie za kapitalizmu pribúda problém alienácie v socializme. Schaffom nastolená otázka vyzerá takto: „Nemôže mať alienácia aj iný zdroj, ako je súkromé vlastníctvo?“

Pri posudzovaní tejto otázky rozlišuje Schaff medzi tým, ako vyzerá problém v spoločnosti, ktorá buduje socializmus, a medzi tým, čo možno na základe všeobecných skúseností z oblasti alienácie v socialistickej spoločnosti vyvodzovať o komunistickej spoločnosti.

Pokiaľ ide o prvú časť otázky, zastáva Schaff jednoznačné stanovisko: vo všetkých formách socialistickej spoločnosti, ktoré doteraz poznáme, stretávame sa s rozličnými

formami alienácie. Z toho vyplýva, že neexistuje automatizmus, ktorý by zároveň s likvidáciou súkromného vlastníctva viedol k likvidácii alinácie. Existencia tohto javu za socializmus nie je v rozpore ani s teoretickými predpokladmi marxizmu (socializmus ako prechodné obdobie, konzervativizmus spoločenského vedomia), ani s dejiným faktom, že socializmus nezvífazil na celom svete a že nezvífazil v krajinách s vyspelým kapitalistickým hospodárstvom a s tradíciou buržoázneho demokratizmu.

Čo možno na základe dnešných skúseností povedať o osudoch alienácie za komunizmu? Schaff si uvedomuje obtiažnosť otázky, no neuhýba pred ňou, ale formuluje určité stanovisko, ktoré vybočuje z rámca vžitých stereotypov. Začína otázkou štátu a konštatuje, že problém odcudzenia štátu zostáva naďalej, a to v oblasti, ktorá bola mimo podozrenie tvorcov marxizmu. Ide o štát ako aparát administrácie, ako aparát pre riadenie vecí. Tento problém sa ešte ostrejšie črtá v súvislosti so sociálnou diferenciáciou spoločnosti, ktorú treba v zmenej podobe predpokladať aj po zrušení tried. Spomedzi rôznych možných delení a ich kritérií dostáva sa do popredia delenie z hľadiska výkonu určitej moci. Je jasné, že ak sa štát ako rozsiahly a komplikovaný aparát musí zachovať pre spravovanie spoločenského života, tak musí existovať aj skupina alebo vrstva ľudí, ktorí budú vykonávať funkciu spravovania. Či toto nevytvára ďalšie nebezpečenstvo alienácie? Ďalej je tu oblasť práce (zrelý Marx nepodliehal výplodom fantázie o „konci práce“ a jej nahradení „slobodnou činnosťou“) a obrovský komplex problémov, ktoré súvisia s deľbou práce a špecializáciou. Pokiaľ ide o inštitúciu rodiny, Schaff upozorňuje, že na rozdiel od porevolučného obdobia tento problém teraz utíchol a mohlo by sa zdať, že socialistická spoločnosť akceptovala buržoáznu rodinu s celým jej inventárom. Rovnako nedotknutá podľa autora prešla z kapitalistického zriadenia do socializmu aj alienácia národa a národných citov, ktorá vedie k nacionalizmu, dokonca k rasizmu.

Pretože odcudzený človek je človekom s obmedzenými vývojovými možnosťami, treba proti alienáciám viesť boje. To znamená, že treba tiež vedieť, kde a aká alienácia existuje a hrozí, a nehlásať s dogmatickou vierou, že za socializmu alienácia nie je možná ex definitione.

V tretej kapitole (str. 153–180) nastoľuje Schaff problematiku individua a dejín spod zorného uhlu slobody konania. V probléme „jednotlivca a dejiny“, s ktorým sa musí vyrovnáť každý antropologický a historiozofický systém, vidí iba iné vyjadrenie problému „jednotlivca a spoločnosť“. Marxizmus odmieta personalistickú a existenciaлистickú metafyziku koncepcie autonómneho individuálneho bytia, no uznáva fyzickú zvláštnosť a neopakovateľnosť psychofyzickej štruktúry individua, čo ju robí svojráznym mikrokozmom.

Problém slobody možno chápať metafy-

zicky (čo je to sloboda?), alebo operacionalisticky (ako ju dosiahnuť?). Hoci nemožno podceňiť potrebu vymedzenia podstaty slobody, z hľadiska vzťahu jednotlivca a dejín je dôležitejšie vedieť, ako ľudia volia medzi rôznymi možnosťami činnosti. Sloboda jednotlivca v operacionalistickom chápaní sa totiž redukuje na takúto možnosť voľby. Človek je slobodný natoľko a v takej miere, nakoľko vo svojom konaní môže postupovať tak, alebo onak. Keď človeka zbavujeme možnosti voľby, zbavujeme ho slobody, alebo mu ju obmedzujeme.

Možnosti slobodnej voľby alternatív v konaní sú nesmierne významnou podmienkou progresu najmä v oblasti duchovnej tvorby. Pritom dochádza k zrejmemu konfliktu medzi čisto kultúrnym aspektom otázky (úplná sloboda diskusie vytvára optimálne podmienky pre rozvoj vedy a umenia) a širším spoločenským aspektom otázky (škodlivosť realizácie hesla absolútnej slobody). Tento konflikt je vlastný každej spoločnosti a nikde sa nerieši v prospech absolútnej slobody. Pre marxistov-politikov by sa však malo stať zásadou neobmedzovať nikdy slobodu viac, ako je to absolútne nutné a nikdy nezamieňať riadenie kultúrnych otázok s právom rozhodovať zhora o vedeckých a umeleckých sporoch, kým pre tvorcov zasa samozrejmosťou vedomie súvislosti medzi kultúrou a politikou spolu s vedomím plnej mravnej zodpovednosti za vlastnú prácu (dosiahnutie objektívnej pravdy).

Marxistický humanizmus je názov štvrtej kapitoly (str. 181–196). Pod humanizmom rozumie Schaff taký systém reflexie človeka, ktorý tým, že človeka pokladá za najvyššie dobro, usiluje sa v praxi zabezpečiť najlepšie podmienky pre ľudské šťastie.

Do tejto širokej definície sa zmestia rozličné smery humanizmu líšiace sa spôsobom interpretácie individua, spoločnosti, ľudského šťastia a k nemu vedúcich ciest. Marxistickému humanizmu prisudzuje autor niekoľko špecifických znakov: 1. Je radikálny (teoretická dôslednosť a organické spojenie s praxou); 2. je reálny (negácia špiritualistického východiska); 3. je dôsledne autonómny (človek ako jednota kreácie a auto-kreácie); 4. je bojovný (nehlása iba zásady, ale vyvodzuje z nich praktické závery); 5. je optimistický (opiera sa o presvedčenie, že človek má prakticky neobmedzené možnosti pretvárania sveta a tým aj seba samého).

Schaff uzatvára svoju knihu kapitolou *Komunizmus a ľudské individuum* (str. 197 až 264). V súlade s Marxovou intenciou definuje komunizmus ako humanizmus v praxi. Vzápätí si kladie otázku, aká je aktuálna hodnota Marxovej a Engelsovej vízie komunizmu. Odmieta doslovné a dogmatické akceptovanie tejto vízie, lebo je to v rozpore s požiadavkou empirizmu i s obvyčajným zdravým rozumom. Jediné správny postup vidí v tom, že sa Marxove a Engelsove názory na komunizmus registrujú ako historický fakt, pričom sa berú do úvahy podmienky, na ktoré Marx viazal realizáciu svojej vízie, hodnotí sa správnosť Marxo-

vých názorov v daných podmienkach, prípadne sa empiricky skúmajú zmeny týchto podmienok a ich praktické dôsledky pre súčasnú spoločnosť.

Marx nepredvídal situáciu, v ktorej sa dnes socializmus skutočne realizuje. Napríklad nikdy sa nezriekol myšlienky, že „komunizmus je empiricky možný len ako čin vládnucich národov uskutočnený naraz a súčasne“ (Nemecká ideológia). Je evidentné, že sa dôsledky tejto zmeny v leninských analýzach imperializmu nedocenili ani vo vzťahu k vízií komunizmu, ani vo vzťahu k otázke človeka za komunizmu. Pravda, nemožno upustiť od postulátu sformovania nového komunistickeho človeka, no možno a treba korigovať predstavy o tom, ako túto požiadavku uskutočniť.

K realizácii tejto požiadavky sa upína celý ďalší sled Schaffových úvah. Autor predovšetkým opakuje známe konštatovania z kapitoly o jednotlivcovi a jeho výtvoroch, že totiž socialistickú revolúciou alienácia nekončí, ale v najrozličnejších podobách trvá aj po víťazstve. V tejto situácii za jediné rozumné východisko pokladá návrat k Marxovmu poukázaniu, že komunizmus nie je dokončený a apriórne načrtnutý stav, ale proces boja proti tomu, čo podlieha kritike z hľadiska určitého systému hodnôt. To znamená, že otázka dnes tkvie vo výchove nového človeka. Pritom nejde len o prekonanie škodlivých postojov, ktoré sú charakteristické pre model človeka kapitalistickej spoločnosti, ale súčasne o utváranie postojov, ktorými sa musí vyznačovať nový model človeka.

Popredné miesto medzi postojmi a schopnosťami, ktoré treba formovať, zaujímajú angažovanosť a aktivita v spoločenských záležitostiach. To, čo sa v tejto oblasti v socialistických krajinách odohráva, pôsobí snáď najpovzbudzujúcejšie. No aj tu zaznievajú disonancie, ktoré narušajú celkovú harmóniu. Brzdiacich faktorov je niekoľko. Predovšetkým je to skutočnosť, že dnešné socialistické krajiny nemajú za sebou buržoáznodemokratickú tradíciu s príslušnými inštitúciami, čo je veľmi významné z hľadiska postojov a návykov ľudí. Ďalší brzdiaci činiteľ súvisí s chybami, ku ktorým došlo v období stalinizmu.

Na neposlednom mieste je aj otázka nacionalizmu v socialistických spoločnostiach. Ak staršie generácie marxistov usudzovali, že národnostná otázka i otázka štátnych hraníc prestane hrať v socializmom svete významnejšiu úlohu, život ukázal, že skutočnosť sa rozchádza s predpokladmi. A nie sú to len reziduá minulosti, ale aj aktuálne stimulované pocity a postoje. Determinanty tohto javu treba hľadať v rozdelení súčasného sveta, v rozdielnosti vývinového stupňa jednotlivých socialistických krajín (a mohli by sme dodať: v rozdielnosti vývinového stupňa jednotlivých národných celkov v národnostne heterogénnych socialistických štátoch), v tom, že terajšie socialistické krajiny boli tradične arénou národnostných bojov a nacionalistických antagonizmov. Jasný

postoj v tejto otázke musí byť súčasťou zápasu o výchovu nového človeka komunistickej éry.

Z rekapitulácie teoretických analýz, ktoré Schaff vložil do svojej knihy, možno usúdiť, že nejde o tuctový exemplár marxistickej publicistiky. V prvom rade treba hodnotiť odvahu autora zriekať sa konvenčných záverov všade tam, kde sa konvenčia dostala do zrejmeho rozporu s empiriou. Ďalším kladom knihy je úsilie autora odtabuizovať určité problémy, ktoré už dlhší čas ako by „viseli vo vzduchu“.

Prirodzene, s jednotlivými Schaffovými vývodmi a závermi možno polemizovať, dokonca nesúhlasiť. Možno od autora žiadať, aby ten či onen postoj vyjadril detailnejšie a precíznejšie. To však nič nemení na skutočnosti, že ide o knihu, ktorá provokuje k riešeniu problémov, nad ktorými sa nemôže ľahostajne preniesť žiaden marxista, lebo sú životne dôležité pre vec socializmu.

Jestvuje rafinovaný a pritom veľmi účinný spôsob, ako ulamovať hroty kníh takéhoto druhu: presunúť ťažisko diskusie z ontologickej oblasti do oblasti sémantiky. Namiesto toho, aby sa skúmala totalita protirečení socializmu, otvára sa diskusia o tom, či je adekvátne zahrnúť to alebo ono konkrétne protirečenie pod určitý pojem, napríklad pod pojem alienácie. Hoci nepodečňujem sématickú stránku analýzy, nazdávam sa, že Schaffovi sa podaťilo vysloviť mnoho podnetných vecí o našej spoločenskej situácii a tendenciách jej vývinu pomocou klasického Marxovho pojmového aparátu. Nezávisle na tom, či ďalšie skúmanie Marxových textov potvrdí alebo vyvráti názor o jeho neadekvátnom použití v Schaffovej knihe.

Róbert Roško

Pokus o „metametodológiu“ v empirickej sociológii

Poľská sociológia sústavne venuje veľkú pozornosť metodologickým otázkam sociológie. Práce a štúdie S. Nowaka, Lutynského a Gostkowského sú známe aj našej sociologickej verejnosti. Koncom roku 1966 vyšla ďalšia práca z tejto oblasti: *Analizy i próby technik badawczych w socjologii — I.* (Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966). Je to zborník prác pod redakciou Z. Gostkowského, vedúceho oddelenia metód a technik empirických výskumov v sociológii. Toto oddelenie vzniklo v roku 1964 v Instytucie Filozofii i Socjologii PAN.

V úvode tejto práce profesor Jan Szczepański napísal: „Rozvoj štatistických techník a používanie reprezentatívnej metódy v sociológii najmä pri výskume postojov, názorov a snáh vyžiadali si nové sformulovanie starého problému. Starý spor medzi psychologizmom a sociologizmom o možnostiach objektívneho skúmania subjektívnych aspektov spoločenskej skutočnosti objavil sa vo svetle názorov a teórií sociológie poznania v novom svetle“. (Strana 5—6).

Tento spor sa objavuje aj u nás v rôznych rovinách i v rôznych formách, a to tak, ako sa rozširujú empirické sociologické výskumy. Okrem toho sociológovia si stále hlbšie uvedomujú, že formalizácia empirickej sociológie, uplatňovanie štatistických a matematických metód, poznatkov kybernetiky, umocňuje ešte viac problém objektivít získanej spoločenskej informácie.

V Poľsku tento problém v roku 1963 otvorene nastolil A. Schaff, na základe čoho vznikla veľmi čulá diskusia, v ktorej si vymieňali názory sociológovia i nesociológovia. Táto práca, ako to píše profesor Szczepański, je pokračovaním tejto diskusie na vyššej úrovni.

Gostkowski vo svojej úvodnej štúdii zdôvodňuje potrebu empirických výskumov používania výskumných techník a procedúr v sociológii a súčasne analyzuje niektoré s tým súvisiace teoretické problémy.

Autor vychádza vo svojej úvahe z toho, že každý bádateľ, ktorý sa neuspokojí s už nazhromaždenými údajmi o spoločenskom jave a sám chce tieto údaje získať, narazí na celý rad problémov, ktoré musí riešiť nielen v meritórnej časti výskumu, ale i v jeho časti mimomeritórnej. Mimomeritórna časť súvisí predovšetkým s problematikou výberu respondentov, voľby výskumnej techniky, charakteru výskumnej situácie, voľby indikátorov a podobne. Rôzne vedné disciplíny majú takéto poznatky zhrnúť v pomocných vedách. V sociológii by tiež išlo o takýto vstupný systém poznatkov, ktorý teraz chýba a nahradzuje ho často intuícia bádateľa, alebo náhodne získané poznatky. Tieto potom v mnohých prípadoch ovplyvňujú charakter a úroveň získaných informácií, a tým i charakter a úroveň výskumu. Autor preto nabáda k tomu, aby sa empirickým výskumom získavali poznatky aj z tejto oblasti.

Gostkowski argumentuje ešte aj tým, že procedúry a techniky sociologického výskumu sa v socialistických krajinách dlhé obdobie nerozpracovávali a mechanické preberanie hotových techník je v rozpore s ich validitou.

Okrem týchto argumentov by sme ešte na základe našich doterajších skúseností mohli uviesť ďalšie, a to najmä efektívnosť a optimalizáciu výskumnej procedúry. Doteraz je u nás taká prax, že každý bádateľ túto prácu v prípravnej fáze výskumu robí sám, a to dosť pracne a nákladne.

Autor vychádza z tézy, že tieto poznatky vystupujú do popredia v dvoch fázach výskumu, ktoré sú vzájomne späté, a to vo fáze delimitácie tej časti spoločenskej skutočnosti, s ktorou vojdeme do bezprostredného kontaktu, ako i vo fáze konštruovania alebo adaptácie výskumnej techniky, prostredníctvom ktorej budeme získavať informácie. Na základe tohto teoretického východiska sú zhrnuté aj príspevky v zborníku do troch častí. Prvá sa zaoberá problémami, ktoré patria do delimitácie, druhá časť problémami spoločenskej situácie interviewu a

tretia časť problémami konštruovania nových výskumných techník.

Z tejto časti štúdie nie je celkom jasné, či tieto prvky redukčnej fázy procedúry by mali byť koncipované najvšeobecnejšie, alebo špecificky pre jednotlivé odvetvové sociológie. Domnievam sa, že je to možné najlepšie na úrovni odvetvových sociológií. U nás sa o to snažíme najmä v spolupráci sa štatistikou, demografiou a úsekovou ekonomikou. Ide o to, aby pre každú oblasť sociologického výskumu boli k dispozícii východiskové údaje, ktoré by slúžili tak meritórnej ako i mimomeritórnej časti výskumu. Odstránili by sa tak duplicity v získavaní údajov a súčasne by sa postupne mohla odstraňovať nadbytočnosť nespracovaných informácií.

Podstatná časť teoretickej úvahy je venovaná problematike vzájomného vzťahu spoločenských podmienok a výskumnej techniky, a to predovšetkým interviewu a ankety. Empirické údaje o tomto vzájomnom vzťahu je potrebné získať špeciálnymi empirickými výskumami. (V. Lamser v práci *Základy sociologického výskumu* ich nazýva metodologickými výskumami.) Sem by patrili problémy validizačných postupov, výskumné situácie, role respondenta a podobne. Na základe takýchto výskumov možno budovať „empirickú metodológiu“, „metametodológiu“ a „metametodiku“. Klasickou prácu z tejto oblasti je známa práca, ktorá vznikla pod vedením H. Hymana: *Interviewing in Social Research*.

Ako jeden zo základných problémov, ktoré autor z tejto problematiky vyzdvihuje v našich spoločensko-politických podmienkach, je spoločenská situácia pri rozhovore alebo ankete, rola odpovedajúceho a rola výskumníka. Autor odmieta pojem „umelá situácia“, ktorý je ťažko jednotne interpretovateľný. Autor poukazuje na špecifickosť tejto problematiky v americkej kultúre, porovnávajúc ju s poľskou problematikou. Na základe tohto porovnania prichádza k záveru, že v krajinách, kde rola výskumníka a respondenta nie je ešte vykrištalizovaná a známa, treba venovať zvláštnu pozornosť najvhodnejšiemu naaranžovaniu rol pre oboch partnerov rozhovoru alebo vyplňanej ankety.

S týmto súvisí i problém úprimnosti výpovede respondenta (to znamená, že obsah výpovede je zhodný s vnútorným psychickým stavom respondenta). Ako, kde a za akých okolností dochádza v určitom spoločenskom prostredí k „skresleniu“ (bias), je potrebné taktiež empiricky preskúmať, tak ako i preskúmať problematiku „privátnych“ a „oficiálnych“ výpovedí. S tým sa často potýkame i pri našich empirických výskumoch.

Táto časť zborníka je vlastne teoretickým a programovým náčrtom empirickej metodológie a metodiky. Vyžadovala by si snáď ešte doplnenie o niektoré gnozeologické otázky interakcie a interkomunikácie, ako i o problematiku exaktného riešenia voľby informačnej variety pri jednotlivých spoločens-

ských javoch. Ďalej sa nám natíska otázka, či okrem špecifických metodologických výskumov mohli by sa empiricky skúmať aj niektoré otázky pri empirických výskumoch zameraných na riešenie inej problematiky, kde by táto časť bola vedľajšou časťou výskumu a mohla by sa spracovávať v jednom centre, ktoré sa touto problematikou zaoberá ako hlavnou. Naše doterajšie pokusy ukazujú, že toto riešenie je možné.

Prvá časť zborníka, ktorej autormi sú A. Lisowski, E. Jesionowska a Z. Gostkowski, sa zaoberá problémami delimitácie. A. Lisowski publikuje výsledky výskumov o práci „spoločenských anketárov“ Redakcie štúdií a hodnotenia programu poľského rozhlasu a televízie. Štúdia je pre nás zaujímavá okrem iného aj z toho hľadiska, že sa u nás vytvorili ústavy výskumu verejnej mienky, ktoré budujú svoju sieť spolupracovníkov. Autor: analyzuje sociálnu štruktúru siete spolupracovníkov a jej vplyv na plnenie úloh výskumu.

Štúdia E. Jesionowskej nadväzuje na predchádzajúcu a je urobená na tom istom pracovisku. Autorka však analyzuje problém príčin tendencií v súbore „quota sample“, ktorý vyberali podľa direktív anketári. Všimá si vplyvu vzdelania anketárov na výber respondentov a charakter ich odpovedí. Stavia alternatívu, či vyberať anketárov s vyšším vzdelaním, ktorí vo väčšej miere dodržiať direktívy výberu respondentov, ale u ktorých je zvýšené nebezpečenstvo vsugerovania odpovedí, či robotníkov a roľníkov, ktorí síce horšie dodržiavajú direktívy výberu, ale je u nich menšie nebezpečenstvo vsugerovania odpovedí.

V druhej časti tejto štúdie sa autorka zaoberá problémom príčin odmietnutia rozhovoru respondentom. Napriek tomu, že počet týchto odmietnutí je nízky, anketári s vyšším vzdelaním uvádzajú častejšie ako hlavný dôvod odmietnutia nezáujem o tématiku výskumu, zatiaľ čo tri ďalšie skupiny motívov: znechutenie, strach a obava, resignácia z vypovedania mienky, sa pohybujú na rovnakej úrovni od 13⁰/₀—15⁰/₀.

Gostkowski sa v tejto časti zaoberá problematikou reprezentatívnosti súborov čitateľov týždenníkov, kupujúcich časopis v stánku. Autor podrobne popisuje najoptimálnejší postup pri tejto procedúre.

Najrozsiahlejšia druhá časť je venovaná analýze spoločenskej situácie rozhovoru. Tejto jednej z najnáročnejších výskumných techník sa právom venuje najväčšia pozornosť.

Obecnejší charakter majú štúdie M. Jastrzab a o vplyve pohlavia anketára na výsledky získané vo výskumoch a K. M. Słomczyńskiego o vplyve oficiálnej a privátnej situácie pri rozhovore na vypovede respondentov z radov inteligencie.

Problemátike, ktorou sa zaoberá M. Jastrzab, sa venovalo v doterajších výskumoch málo pozornosti, možno aj preto, že metodika výskumu je veľmi náročná, pretože musí zabezpečiť rovnaké skupiny respondentov pre mužov a ženy a konštruovať

indikátory, ktoré by umožňovali prejav respondenta optimálne pre obe pohlavia. Autor zvolil štyri kategórie indikátorov: kultúrnu situáciu, hodnotenie životnej situácie, vyjadrenie náboženských názorov, charakter informácie o meste v ktorom respondenti žili. Autor podrobne verifikuje každú jednotlivú oblasť a prichádza k obecným záverom. Vplyv pohlavia anketára na výsledky výskumov nie je podstatný. Rozdiely získaných odpovedí u mužov a žien sú malé. Muži však častejšie ako ženy získavajú lepší obraz o skúmanej osobe alebo jej situácii. Muži častejšie získavajú oficiálne odpovede a vypovede optimistickjšie, zatiaľ čo ženám sa skôr darí prelomiť bariéru zábran u respondenta a získať privátne odpovede aj pri otázkach, ktoré vyžadujú viacej dôvery a získavajú od respondentov aj väčší počet informácií. Všeobecne sa prejavuje tendencia ukázať sa v lepšom svetle výskumníkovi iného pohlavia.

Veľmi závažnou je problematika, ktorou sa zaoberá K. M. Słomczyński, a špeciálne v našich podmienkach má veľký význam. V rokoch kultu osobnosti sa ľudia zo skúseností poučili, že si treba dávať pozor, kde môžu vysloviť svoju privátnu mienku a kedy a kde treba vysloviť mienku oficiálnu. Pri obnovovaní sociologických výskumov často sa stretávame s recidivami tohto stavu. Naš výskum ukazuje, že najviac času pri získavaní respondenta pre rozhovor sa vynakladá na presvedčovanie zachovania anonymity, prekonávanie strachu z dôsledkov vypovede privátnej mienky, teda na prelomenie bariéry nedôvery, najmä v roľníckom prostredí. Słomczyński skúma túto problematiku u inteligencie. Základným cieľom bolo zistenie odlišností vypovedí v „umelej“ situácii a v rôznych reálnych životných situáciách. Paralelne s tým rieši problém úprimných a neúprimných vypovedí. K tomu autor vypracoval vhodnú metodiku a dôsledne premyslí stratégiu výskumu. Na základe výsledkov výskumu rozdeľuje autor skúmané osoby do troch kategórií: 1. osoby, ktoré dávajú vypovede úprimné, ale sa nezhodujúce s „privátnym“ názorom, 2. osoby, ktoré úmyselne klamali výskumníčku a teda hovorili neúprimne a 3. prípady, kde vypovede nemôžu byť hodnotené v kategóriách „úprimné“ a „neúprimné“, pretože respondentov problematika dotazníka vôbec nezaújala. Autor prichádza k záveru, že na charakter vypovede respondenta v závislosti od situácie vyplývajú štyri faktory: predstava o cieľoch výskumu a využití jeho výsledkov, pocit anonymity, postoj k výskumníkovi ako k predstaviteľovi inštitúcie, pod menom ktorej sa výskum realizuje, a vzťah respondenta k samotnej výskumnej technike.

M. Łutyńska rieši obdobný problém pri výskume úradníkov. Dochádza k záveru, že pri každom empirickom výskume pôsobí na výsledky určitá charakteristická mikroštruktúra, na ktorú pôsobia väčšie a širšie makroštruktúry. Veľkú úlohu pri výskume zohráva faktor osobnosti výskumníka.

A. Sztaudyngerová - Kaliszewiczová si vybrala problematiku, ktorá sa nám na prvý pohľad zdá vzdialenejšia od problematiky analýzy spoločenskej situácie rozhovoru — výskum vierohodnosti výpočtu pri sčítaní ľudu. (Charakter tohto sčítania má formu štandardizovaného rozhovoru a nie samosčítania ako u nás.) Autorka upozorňuje na to, že sa často vyskytuje názor, že údaje o faktoch sú pravdivé a možno ich ľahko verifikovať, zatiaľ čo údaje o názoroch sú problematické a verifikujú sa ťažko. Autorka vyvracia na viacerých príkladoch prvú časť predchádzajúceho tvrdenia a ukazuje, z akých príčin aj pri údajoch o faktoch dochádza veľmi často k skresleniu. K verifikácii údajov zo sčítania si vybrala mestečko s osem tisíc obyvateľmi. Porovnávala rok narodenia (5% nezhodnosti), počet detí (2,2%), vzdelanie (22,3%), počet izieb v dome (17,8%). Autorka analyzuje jednotlivé príčiny nezhodnosti a poukazuje, ako im treba pri sčítaní predchádzať.

Poslednou štúdiou v tejto časti je Gostkowskiého analýza „panelového efektu“ vo výskume volieb v roku 1961 v Poľsku a porovnávanie niektorých výsledkov s analogickými výsledkami pri voľbách v USA.

Tretia časť zborníka obsahuje dva príspevky o skúšaní nových výskumných techník. K. Brzozowska skúšala nahrávanie rozhovoru na magnetofón v prostredí malého mestečka. Autorka rieši problém v dvoch rovinách: vzťah respondenta k nahrávaniu rozhovoru a relácia medzi obsahom nahrávaného rozhovoru a záznamom výskumníka, ktorý sa robil paralelne s nakrúcaním. Tento pokus dáva možnosť skúmať tak meritórnu ako i metodickú stránku výskumu. Takýto spôsob sa ukazuje ako veľmi výhodný pre pilotáž a školenie anketárov.

Reagovanie respondentov na nahrávanie bolo však podmienené tým, že anketár v tomto prostredí bol už známy z predchádzajúcich výskumov a preto nahrávanie nenarazilo u respondentov na žiadne prekážky. Skutočnosť, že výskumník robil záznam o rozhovore, odvrátila pozornosť od nahrávania a respondent prispôboval výpoveď skôr technike záznamu ako technike nahrávania.

Autorka však zdôrazňuje, že išlo o špecifické prostredie a ťažko je usudzovať, ako by takýto experiment dopadol v prostredí, kde sa objaví výskumník prvý raz. Celý tento výskum je veľmi podnetný a možno odvodiť od neho ďalšie varianty.

K. M. Jumrychová popisuje techniku odpočúvania rozhlasovej relácie z magnetofónového záznamu spolu s respondentom a jeho správanie sa a verbálne reakcie na túto reláciu.

Sborník ako celok predstavuje práce, ktoré vlastne vznikli v predchádzajúcich rokoch na viacerých pracoviskách bez jednotnej koncepcie. To sa muselo prejavíť v metodologickom prístupe jednotlivých autorov i rôznej kvalite spracovania štúdií. Je to však prvý zväzok, obsahujúci práce, ktoré vznikli pred vznikom oddelenia metód a

technik... Vieme, že práca v tejto oblasti sa už dnes rozvinula oveľa širšie a dúfame, že druhý zväzok nedá na seba dlho čakať.

Táto práca je v socialistických krajinách skutočne priekopnícka, svojimi závermi veľmi potrebná pre našu rozvíjajúcu sa metodológiu. Bolo by však potrebné uvažovať o tom, či by nebolo možné pristúpiť aj v tejto oblasti k užšej vzájomnej spolupráci metodológov socialistických krajín. Seminár UNESCO v roku 1966 vo Varšave o metodológii v sociológii dal veľa podnetov v tejto oblasti. Teraz by šlo o ich konkrétne rozpracovanie a realizovanie.

Ján Pašiak

Paul F. Lazarsfeld, Neil W. Henry (Eds.): **Readings in Mathematical Social Sciences (Čtení o matematických společenských vědách)**, Chicago; Science Research Associates 1966, str. 371.

O stále väčší pozornosti, ktorá se upírá k používaniu matematického aparátu ve společenských vědách, svědčí jednak řada knih a časopiseckých článků, jednak řada různých konferencí a seminářů věnovaných tomuto tématu, a dokonce i název, který se objevil pro tuto oblast aplikací matematiky: „Mathematical Social Sciences“, a speciálně pro aplikace matematiky v jednotlivých vědních oborech: „Mathematical Psychology“, „Mathematical Sociology“. Hledání českých ekvivalentů k těmto termínům může působit rozpaky. Název „aplikace matematiky v sociologii“ je trochu dlouhý a neoperativní, a doslovný překlad „matematická sociologie“ by mohl svést čtenáře k domněnce, že jde o samostatnou sociologickou disciplínu, což by ovšem bylo přinejmenším nepřesné. Přikloňme se zde k druhé možnosti, hlavně pro její stručnost. Název „matematická sociologie“ však musí být správně pochopen. Tato oblast lidského bádání, která nechce a ani nemůže být samoučelná, soustřeďuje úsilí sociologů a matematiků o využití širokého matematického aparátu jako metodologické zbraně při terénním výzkumu i při budování sociologické teorie; a tu jde nejen o tradiční postupy matematické statistiky, bez kterých si již dnes sociologické metody nedovedeme dobře představit, ale o matematickou vůbec. Speciálněst matematického aparátu ji snad trochu vzdaluje a osamostatňuje, avšak jde jen o jev přechodný, způsobený zatím ní nezvyklostí a nezaběhnutostí aplikací matematiky v sociologii.

Jednou z akcí pro přípravu pracovníků v tomto oboru je pravidelně se opakující seminář UNESCO o aplikaci matematiky ve společenských vědách. Duchovním otcem těchto seminářů a jejich pravidelným vědeckým ředitelem je jeden z hlavních představitelů matematické sociologie Paul F. Lazarsfeld. Na základě zkušeností z prvních tří seminářů sestavil se svým kolegou, matematikem Neilem W. Henrym (oba jsou z Bureau of Applied Social Research, Co-

lumbia University, USA), kolekci článků z různých publikací, která má podat přehled o různých možnostech aplikací a též o různých matematických technikách použitých v jednotlivých modelech.

Je zřejmé, že žádný sborník nemůže podchytit problematiku aplikací matematiky ve společenských vědách v plné šíři. A nemůže plně ukázat všechny možnosti. Proto se redaktori sborníku omezují jen na některé oblasti společenské problematiky, na sociální psychologii, sociologii, politickou vědu a antropologii.

Kniha je rozdělena na čtyři části:

- I. Introduction (Úvod)
- II. Problems of Measurement (Problémy měření)
- III. The Mathematical Study of Small Homogeneous Groups (Matematické zkoumání malých homogenních skupin)
- IV. The Study of More Complex Aggregates (Zkoumání složitějších agregátů)
- V. Models Analyzing Processes (Modely pro analýzu procesů).

První část obsahuje pouze úvodní stať P. F. Lazarsfelda a N. W. Henryho *Mathematics and Social Sciences*, která obsahuje tmelící komentář k jednotlivým textům a zabývá se obecnými otázkami aplikace matematiky ve společenských vědách.

V druhé části mají všechny články společný rys spočívající v tom, že asociace mezi jednotlivými zkoumanými veličinami jsou vysvětlovány pomocí rozložení základního souboru na takové podsoubory, mezi nimiž se už žádná asociace nevyskytuje. Tato myšlenka vede k různým modelům popsaným v pracích F. M. Lorda (*The Relation of Test Score to the Trait Underlying the Test*), W. A. Gibsona (*Three Multivariate Models: Factor Analysis, Latent Structure Analysis and Latent Profile Analysis*), P. F. Lazarsfelda (*Latent Structure Analysis and the Test Theory*), G. Rasche (*An Individualistic Approach to Item Analysis*).

V třetí části je společným jmenovatelem jednotlivých příspěvků popis struktury a chování v malých homogenních skupinách. Jsou tu zařazeny základní práce dotýkající se problematiky. Jako první je dnes již téměř „klasický“ článek R. D. Luce a A. D. Perryho o maticové metodě pro analýzu skupinové struktury. Dále následuje příspěvek H. A. Simona a H. Guetzkova, v němž jsou pomocí aparátu rovnic matematicky formulována tvrzení Festingerova o chování malých skupin, jež byla získána z pokusu. Nová formulace vede k novým zajímavým výsledkům a možností bohatší interpretace. V práci J. G. Kemenyho a J. L. Snella je popsán model psychologického pokusu Aschova a předvedeno řešení tohoto modelu. Velmi důležitý je J. S. Colemanův článek *Reward Structures and the Allocation of Effort*, ve kterém je odvozeno rozložení členů skupiny podle alternativního znaku, jímž je volební postoj, přičemž se už uvažuje o vzájemném ovlivňování členů. Model vývoje mínění

v kolektivu, který vede na Markovský řešitel, je obsahem článku G. Krewerase, který uzavírá třetí část.

Do čtvrté části jsou zahrnuty studie komplexnějších celků. V prvním příspěvku, který napsal H. C. White (*Models of Kinship Systems with Prescribed Marriage*) a který je výňatkem z autorovy knihy, je popsána maticová metoda, jež je jakýmsi zobecněním metod používaných v sociometrii. J. Marshall v další stati se zabývá problémy organizace a rozhodování v ní, J. G. March problémy vztahu mezi hlasy a zastoupením politických stran v USA a v Anglii. Se základními pojmy teorie her se může čtenář seznámit v M. Shubikově *Games Decisions and Industrial Organization*, kde jsou shrnuty i některé možnosti aplikace této teorie. Čtvrtá část je zakončena Guilbaudovou prací o problému agregace individuálních voleb v kolektivním rozhodování. Poslední oddíl knihy, *Modely pro analýzu procesů*, zahajuje L. A. Goodman článkem o výsledcích omezení porodnosti na složení obyvatelstva podle pohlaví. Popis „Stayer-Mover Model“, pravděpodobnostního modelu pro problémy mobility, je v článku J. Blumena, M. Kogana a P. J. McCarthyho. Tento model je velmi důležitý, neboť je použitelný na různé společenské situace. Známí odborníci v oboru stochastických modelů teorie učení, R. R. Bush a F. Mosteller, srovnávají ve své stati osm různých modelů této teorie: lineární dvouoperátorový model, model, Huliův, Huliův s individuálními rozdíly, Markovský, Restleho, Krechevského a dva modely Thurstonovy. Posledním článkem páté části i celé knihy je příspěvek B. Mandelbrodta o teorii informace, o psycholinguistice a o teorii slovních frekvencí.

Aplikační prostor v knize zahrnutý je tedy obrovský. Je zřejmé, že takovýto sborník musí dělat dojem jisté neuspokojenosti a nesystematičnosti. Na druhé straně však je tímto způsobem možno podat na výběru nejlepších publikací přehled o možnostech a technikách aplikací. Téměř každé téma by mohlo být námětem pro samostatnou monografii, a také již mnohdy bylo. Příspěvky ve sborníku jsou nejen časopisecké články, ale i části již publikovaných knih. Redaktori proto za každou částí uvádějí kromě referencí jednotlivých článků krátký seznam stručně anotované nejdůležitější literatury, která se váže k probíraným tématům.

Na konci knihy je několik odkazů na nejdůležitější knihy vyšlé v oblasti aplikací matematiky ve společenských vědách.

Články jsou zřejmě vybírány s několika záměry, jimiž jsou mj. přístupnost pro matematiky, původnost a autoritativnost, snaha ukázat matematiku v co největší variabilitě použití i aparátu: jako aplikační nástroj pro terénní výzkum i pro budování teorie.

Sborník je zamýšlen pro absolventy studia společenských věd, kteří se chtějí touto problematikou zabývat, a předpokládá matematické znalosti spočívající zhruba ve

znalosti základů počtu pravděpodobnosti, některých matematicko-statistických postupů, základů diferenciálního počtu a pochopení maticového počtu. Některé obtížnější vztahy a postupy jsou u jednotlivých textů vysvětlovány krátkými „editors' notes“, takže čtení matematického textu nedělá velké potíže.

Tato práce obou redaktorů (a stejně tak i další obdobný sborník, který připravují) nepochybně splní nejen svůj prvořadý záměr být pomůckou pro semináře UNESCO, ale jistě bude mít dosah daleko širšího okruhu čtenářstva.

Jan Řehák

Sociálně politické rysy dnešní mladé generace ČSSR a některé příčiny protispoločenských jevů v této oblasti

V říjnu 1965 byla ve Sborníku Studijní a analytické skupiny ministra vnitra — „Studie — informace — komentáře“ č. 6, roč. II. — uveřejněna studie nazvaná *Sociálně politické rysy dnešní mladé generace ČSSR a některé příčiny protispoločenských jevů v této oblasti*. Jejím autorem je kolektiv pracovníků Studijní a analytické skupiny.

Diskuse o mládeži jsou dnes u nás velmi aktuální. Mluvit o mládeži, pronášet o ní více či méně kategorické soudy, zkrátka vyjádřit své názory na „problém mládeže“, je dnes módou, patří to takřka k povinností československého občana. Vyjadřují se téměř všichni, a — jak bývá pravidlem — bohužel více ti, kteří přicházejí s mládeží do styku spíše náhodně, než ti, kteří ji opravdu znají. Výsledkem je, že jsou za problémy často vydávány pseudoproblémy a skutečné problémy jsou překrývány a odsouvány stranou.

Tuto skutečnost a nebezpečí z ní vyplývající si zřejmě uvědomují pracovníci Studijní a analytické skupiny ministra vnitra. Ve své studii věnují pozornost jednomu z nejzávažnějších problémů — kriminalitě a antisociálnímu jednání mládeže. U těchto jevů lze nejen u nás, ale i ve všech průmyslově vyspělých zemích zaznamenat určitou vzestupnou tendenci. Autoři celou svou práci ukazují, že zastavit růst trestné činnosti a protispoločenského jednání mladých lidí není a nemůže být jen záležitostí veřejné bezpečnosti nebo pracovníků soudu a prokuratury; znamená to řešit celý velmi složitý komplex příčin, který daleko přesahuje rámec působnosti těchto institucí.

Vzhledem k tomu, že tato publikace vyšla v poměrně malém nákladu a je pravděpodobně mnohým sociologům zabývajícím se mládeží málo známá, domnívám se, že bude vhodné informovat o ní podrobněji.

Studii lze rozdělit na dvě části — první je obecně teoretická, druhá obsahuje rozbor některých konkrétních faktorů, které v trestné činnosti a antisociálním jednání mládeže hrají nejvýznamnější úlohu.

V první části se autoři zabývají sociálně politickými rysy mladé generace, psychikou mladé generace socialistické epochy a

některými zvláštními rysy mladé generace 60. let.

Problém mladé generace se stává aktuálním a společensky významným tématem od sklonku 50. let. Do jeho úspěšného řešení však dosud zasahuje řada negativních činitelů. Mezi ně patří nejen nesprávné chápání a hodnocení vlivu měnících se společenských podmínek na formování rysů mladé generace a s tím související neobjektivní, často víceméně intuitivní soudy o mládeži, úlohu zde hraje i fakt nejednotnosti terminologie v této oblasti. Závažným problémem je samotné vymezení pojmu „mládež“, které je závislé na pojetí fyzického, duševního a společenského dospívání. Obtížnost vymezení je o to větší, že mládež není homogenní kategorií. Autoři se snaží najít definici mládeže, která by maximálně postihla obsah i rozsah tohoto pojmu. Definují mládež jako samostatnou věkovou sociální skupinu „... mezi věkovou skupinou dětí a věkovou skupinou dospělých“, která je „... charakterizována přípravou pro život, výchovou v nejširším i užším slova smyslu, začleňováním do určitého společenství a v něm do určité společenské vrstvy či skupiny, hledáním svého místa v daných ekonomicko-sociálních vztazích a posléze stabilizací určitého ekonomicko-sociálního a kulturního postavení v těchto vztazích. Mládež je diferencována třídně (v třídních společnostech), vrstevně, skupinově (např. profesionálně), etnicky, teritoriálně, kulturně mikrosociologicky (např. podle sociálně kulturních typů rodiny apod.)“ (str. 5).

Specifikaci a diferenciaci mládeže pokládají za základní obecně teoretické východisko pro jakékoliv zkoumání mládeže. K jejím psychosociálním vlastnostem je třeba přistupovat jako ke korelátům jejího společenského postavení a místa ve společenském systému hodnot. Daná historická etapa vždy modifikuje ony psychické rysy mládí, které potenciálně vyplývají z procesu dospívání. Společným znakem veškeré mládeže je pak dynamičnost a agresivita.

Socialistická společnost je potenciálně schopna uspokojovat objektivní a subjektivní zájmy mladé generace, v současné době však nemůže eliminovat negativní vliv jednostranné dělby práce a v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí stále se zvyšující specializace pracovních úkonů, jež brání všestrannému rozvoji osobnosti a způsobují, že člověku unikají intelektuální cíle výrobního procesu. Dynamičnost a agresivita mládí, malá životní zkušenost a z ní vyplývající tendence k jednostrannému usuzování se mění u značné části mládeže ve skepsi, deziluzi a bezcílnou životní nudu, když pozná, že je dána určitá, pro mnohé jednotlivce nepřekročitelná mez možností jejich uplatnění ve společnosti. Smyslem života se pak pro ně stává uspokojování okamžitých individuálních zájmů a potřeb, které za určité situace může vést až k antisociálnímu jednání. Negativně působí na psychiku mladého člověka i trvajících nebezpečí války. Rozpornost vlivu průmyslové civilizace na

mládež se projevuje v jejím celkovém nazírání na život a společnost, v nazírání postřádajícím jednotlost.

Současnou mládež dělí autoři na tři základní generační skupiny, jež se od sebe odlišují svým sociologickým charakterem. Do nejstarší věkové skupiny, kterou již více-méně k mládeži nepočítají, ale která má na mládež vliv, zahrnují ročníky narozené v 30. letech. Tato skupina prožila mnoho politických i ekonomických kontrastů a byla nejvíce zasažena pozitivními i negativními událostmi let 1948–53. Je považována za generaci politickou.

Střední generační skupinu tvoří ročníky narozené ve II. světové válce. Ve své většině je politicky nevyhraněná, projevuje se u ní tendence neangažovat se na společenských problémech. Je nejtíže poznamenána nepříznivými důsledky kultu.

Do nejmladší generační skupiny patří ročníky poválečné. Je to opět generace politická, ale v kritickém smyslu. Narodila se do tohoto společenského řádu a formuje se pod vlivem současných změn a posunu hodnot. Socialismus je tedy pro ni samozřejmou skutečností, objektivně kritizovatelnou z nových pozic. Zvláště výrazně ohrází atmosféru stále se vyhraňujícího rozdílu mezi generacemi starších. Vtiskuje základní charakter celé mládeži.

Ideový profil dnešní mladé generace je velmi složitý, působí na něj nejen chyby a nedostatky při budování socialismu, ale i „světová vlna“ apolitčnosti a skepse. Zde je také třeba hledat kořeny určitého relativismu hodnot i určité ideologické a politické skepse, objevující se u části mladé generace. Jedním ze zvláštních rysů mladé generace 60. let je skutečnost, „... že její vztah k politice není totožný se vztahem ke společnosti“ (str. 15).

Autoři zdůrazňují nutnost reálného přístupu k mládeži, nutnost objektivního zkoumání jejích životních podmínek i všech vlivů, které na ni působí. Tuto zásadu je třeba dodržovat i při zkoumání kriminality. I v této oblasti však byla v minulosti porušována. Byly to teorie o kontrarevolučnosti kriminality, o samočinném poklesu kriminality v souvislosti s úspěchy budování socialismu, teorie o přežitcích kapitalismu jako hlavní příčině kriminality a dnes ještě doznívající koncepce tzv. zpřesněných teorií přežitků, které problém kriminality mládeže zjednodušovaly. Vliv přežitků kapitalismu na morálku mladého pokolení a tím i na jeho společenskou činnost je podstatně menší, než je tomu u starší generace. „Formování morálky mládeže se děje v podmínkách daného společenského řádu... Socialistické společenské poměry tvoří tedy ve svém celku hlavní, primární determinaci, která vytváří a formuje též individuální vědomí mladistvých. V procesu této sociální determinace vnějšími společenskými podmínkami... se však také naopak aktivně formuje psychický profil, postoj mladistvého k těmto společenským podmínkám“ (str. 16–17).

Každá generace prochází vlastním speci-

fickým vývojem, v němž získává své typické generační rysy. Tyto specifické rysy spolu s dalšími, které má daná mladá generace společné se staršími generacemi, a rysy, které ji s nimi spojují, musí být základem jejího hodnocení a řešení jejích problémů.

Z těchto pozic pak dále autoři rozebírají jednotlivé konkrétní problémy kriminality a antisociálního jednání mládeže.

Prvním komplexem důležitých problémů je rodina a rodinná výchova. V souvislosti se společenskými změnami a s rozvojem průmyslové velkovýroby mění rodina svůj charakter. Zespoločenštění výrobních prostředků, likvidace kapitalistické malovýroby atd. působí nejen na ekonomickou funkci rodiny, ale vytváří zároveň předpoklady pro novou soustavu hodnot, jež jsou náplní rodinného života. Změny ve struktuře rodiny — omezení počtu členů rodiny většinou na rodiče a děti, snížení počtu dětí v rodině — vedou k zesílení intimity rodinných vztahů, k zmenšení dětského kolektivu v rodině. Přechod od patriarchální rodiny, od absolutní otcovské autority k rovnoprávnému vztahu rodičů znamená demokratizaci rodinného života. Všechny tyto skutečnosti spolu s přeměnou rodiny z výrobního společenství ve společenství převážně spotřební se promítají v rodinné výchově.

Rodinná výchova se svým specifickým individuálním působením na dítě neztrácí v socialistické společnosti na významu; známé formy společenské výchovy ji nemohou nahradit. Autoři odmítají jako nesprávné ty názory, které požadují, aby výchovu dětí převzala společnost. Za nejoptimálnější pro vývoj dětské osobnosti považují rodinnou výchovu podle věku doplňovanou kolektivní výchovou v dětských zařízeních s krátkodobým provozem.

Změny, kterými dnešní rodina prochází, především fakt demokratizace rodinného života, skutečnost, že rodinná výchova se stává záležitostí obou rodičů, přesun od otcovské autority k autoritě přirozené, kladou větší nároky na rodiče, a to nejen na jejich osobní vlastnosti, ale i na jejich znalosti. Jen harmonicky se rozvíjející, kulturně vyspělá rodina může u lidského jedince vypěstovat pevné citové vztahy a mravní normy, na nichž lze budovat uvědomělý společenský postoj člověka. Měřikem výchovného působení však není čas strávený s dětmi, záleží především na kvalitě tohoto působení, tj. na jeho promyšlenosti, intenzitě a cílevědomosti. Z tohoto hlediska se jeví jako jeden z aktuálních problémů výchova vychovatelů, tj. masové rozšíření základních poznatků pedagogiky a psychologie.

Nedostatky rodinné výchovy jsou téměř pravidelně významnými příčinami delikvence mládeže. Negativně působí především rozvrácenost nebo narušenost rodiny, alkoholismus a duševní onemocnění rodičů, vliv rodičů s charakterem kriminálně závažných osob, ale působí zde silně i nemorální jednání v rodinách navenek konsolidovaných. Příčinou chyb ve výchově je i vulgární materialistické pojetí pojmu výchovné péče,

kteří v poslední době roste. Nepřiměřeně materiální prostředky působí často výrazně negativně na systém hodnot dítěte, posilují neskromnost, sobectví a citovou prázdnotu.

Velmi závažným výchovným problémem je pak rozpor mezi výchovným působením rodiny a školy, neboť v sobě nese nebezpečí relativizace hodnot.

Škola má vedle rodiny největší vliv na formování osobnosti člověka. Zápornými momenty jejího působení a působení kolektivní výchovy vůbec je nedostatek kvalifikovaných pedagogů, přílišná feminizace této oblasti, formalismus a přeorganizovanost ve výchově dětí. Negativně zde zasáhly i nedostatky a chyby v řízení školství. Projevuje se rovněž nedostatečný vliv učitele na výchovu, jehož příčiny tkví především v mnohosti vlivů zasahujících do výchovy, v nízkém společenském prestiži učitelského povolání, v zastaralosti existující koncepcí výchovného procesu a v neujasněném poměru školy a rodiny. Souvislost s antisociálním jednáním má i systém příkazů a zákazů, který vede na jedné straně k pasivitě, na druhé straně pak — a to hlavně u starších dětí — k odporu. Významnou úlohu zde hrají také malé znalosti učitele o žákovi a celkový vztah učitele k němu. Na učiteli do značné míry záleží, zda dítěti, které postrádá citovou výchovu v rodině, ji nahradí škola. Bez citové výchovy v rodině a ve škole odchází pak dítě do života s negativistickým poměrem k společenským hodnotám.

Fakta ukazují, že existuje korelace mezi trestnou činností mládeže a stupněm dosaženého vzdělání. Velký podíl mají mladiství, kteří vykazovali nebo vykazují průměrný, spíše podprůměrný prospěch, špatnou školní docházku, neukončené školní vzdělání nebo nejsou vyučeni. Průměrně každý pátý pachatel do 18 let nemá dokončené základní školní vzdělání.

Ukončení povinné školní docházky je důležitým životním mezníkem, neboť je spojeno s volbou povolání. Mladý člověk přechází buď na další studium, nebo se zařazuje do pracovního procesu. Jako významný konsolidující činitel pro formování osobnosti působí možnost zvolit si povolání ve shodě se svými zájmy a schopnostmi. V opačném případě může tento činitel přispět ke vzniku antisociálního jednání.

V době přechodu od povinné školní docházky k přípravě na budoucí povolání se mladý člověk začíná rychle vymaňovat z vlivu rodiny. Těžiště výchovného působení se přesouvá na pracovní prostředí a na prostředí, v němž tráví svůj volný čas. Skutečnost, že se učí a pracující mládež podílí průměrně 70–75 % na počtu pachatelů od 15 do 18 let a 40–45 % na celkovém počtu pachatelů do 18 let svědčí o tom, že výchovný vliv pracovního prostředí je spíše negativní než pozitivní. Netaktní a často nesprávné jednání v průběhu učňovské doby a při zařazování mladého člověka do pracovního procesu, malá odpovědnost vedoucích, často nedobrý osobní příklad dospělých, malý zájem o mladého člověka, o jeho

pracovní docházku, o využití pracovního času, o jeho další odborný růst, silně deformují jeho psychiku. Nejmarkantnější se tyto negativní vlivy projevují u pomocných sil, kde ještě znásobují škodlivé vlivy předcházející, takže pomocné síly mají vysoký podíl na negativních projevech mládeže.

Malá sociální kontrola ze strany pracovního prostředí umožňuje mladým lidem nejen špatně plnit pracovní povinnosti, ale i snadno získat volný čas, jehož využívání většinou rovněž neovlivňuje. Značná část mládeže tráví většinu volného času pasivně; tato pasivita přechází u mnohých až v nudu. Pouze menší počet mladých lidí využívá volného času aktivně jako členové zájmových organizací.

U řady mladých lidí se v období dospívání projevuje snaha zdržovat se ve velkých anonymních skupinách, kde se nemusí namáhat s vytvářením osobitých lidských kontaktů, ale kde se mohou pouze bavit. Přitažlivé jsou více méně volné skupiny, které se často vyznačují nápadným a vzpurným chováním, jež však nemá žádného zvláštního odůvodnění. U těchto skupin mládeže, jež tráví volný čas většinou nečinně, je možno zjistit dvojí citové situace, a to nezměrně dlouhou chvíli „...s chudobou prožitků, vedoucí až k tuposti, která náhle propuká v hystericky naladěnou a afekty přeplněnou atmosféru“ (str. 54). Tyto skupiny, vytvářející se především ve velkých městech, jsou základnou pro tvoření part. „Partou se stává skupina mladistvých, která se už vyznačuje určitou sounáležitostí. Její členové se musí scházet delší čas a s určitou pravidelností. Parta společně prožívá značnou část svého volného času a svou touhu po činnosti projevuje v určitých provokacích k okolnímu prostředí. Provokace se zesilují a přecházejí ke kriminální trestné činnosti“ (str. 54). V partách je páchána asi polovina trestné činnosti mládeže.

Mládež v partách hledá náhradu za nedostatky citové výchovy v rodině, ve škole i na pracovišti. Parta je pro mladého člověka náhradní skupinou, v níž nalézá uznání, které nenašel u dospělých. Z nejistoty a pocitů méněcennosti mladého člověka pramení snaha být co nejrychleji dospělým a rovnoprávným. Krizové momenty dospívání zesiluje ještě akcelerace fyzického dospívání a její nevyváženost psychickým vývojem. Tato skutečnost zvyšuje dynamiku tohoto období a vede k extrémům, které mohou nabýt formy kriminálního jednání. Negativní provokací a jednáním je možno rychleji dosáhnout imponujících efektů, tj. pozornosti a uznání, než lze dosáhnout pozitivní činností. Nebezpečnost part tkví mj. v tom, že z pocitu takového náhražkového uspokojení vzniká snaha po stále extrémnějších efektech.

Převážná část kriminální aktivity členů part nespočívá motivačně na hmotném zisku, jejím základem jsou spíše psychické cíle. Důkazem toho je skutečnost, že je dávana přednost činům dostatečně nápadným, tj. především násilným trestným činům, které

obsahují nebezpečí a mohou určitým způsobem dokázat moc a převahu členů party. Sugestivní atmosféra party působí na jedince silným tlakem a vyvolává celý řetěz reakcí, které by pravděpodobně jednotliví mladiství sami nespáchali. Silně v tomto směru působí také autorita vůdce, který formuluje cíle party a který je většinou morálně narušenou osobou.

Snaha zabránit trestné činnosti part vyššími tresty za spáchané činy má spíše opačný účinek. Vyšší trest může odradit od činu jednotlivou osobu, v partě naopak většínou vede k její větší soudržnosti. „Převážnou část mladistvých nelze... označit za úplně amorální, nýbrž spíše za osoby, které uznávají morální faktory zúžené“ (str. 55). V partách představuje řada mravních hodnot, jako například čestnost, dodržení slova atd., často ve své extrémní formě, základní normy chování. Je proto třeba postupovat proti partě spíše cestou vyloučení silných a nepolepšitelných jedinců z jejího středu a dále pak využívat okolnosti, že mladí se nebrání autoritě. Hlavní roli však má preventivní výchovná činnost, kterou lze provádět mj. prostřednictvím klubů mládeže nebo ambulantní péči mimo stálou místnost. Svou úlohu zde mají orgány ČSM i NV.

Řešení konfliktních situací u mladého člověka trestnou činností a antisociálním jednáním netkví jen v negativních stránkách objektivní skutečnosti, která jej obklopuje, ale souvisí rovněž s příčinami subjektivními, které „... charakterizují osobnost určitého člověka v podmínkách, kdy se jeho zájmy střetávají se zájmy, které společnost chrání“ (str. 62). „Trestná činnost je vlastně »příznivou« konstelací objektivních a subjektivních příčin, které tvoří celou širokou a často velmi složitou kumulaci příčin a podnětů, počínaje těmi, které jsou vyvolávány nedostatky a pochybeními ve společenském působení na mladé lidi, až po ty, u kterých základní příčinou vzniku antisociálních projevů jsou již mechanismy psychopatologické“ (str. 62–63).

Zkoumání osobnosti pachatele je tedy právě tak důležité jako zkoumání objektivních podmínek jeho života. Žádá si je i růst vlivu patologických stavů somatických a hlavně faktorů psychopatologických na vznik antisociálního jednání. V dosavadním přístupu ke kriminalitě však nebyl na pachatelskou osobnost téměř brán zřetel. Přitom její poznání má význam nejen pro předcházení trestné činnosti, ale i pro stanovení individualizovaného trestu, pro organizování nejvhodnějšího režimu reedukace a pro resocializaci u osob, kterým již v antisociálním jednání nebylo možno zabránit. Důležité je i pro vytvoření příznivého ovzduší pro propuštění z výkonu trestu.

V letech 1963 a 1964 bylo z celkového počtu mladistvých pachatelů 40 % recidivistů, tj. těch, kterým byla prokázána opakovaná trestná činnost. Kromě závažného prostředí, v němž mladý člověk žije a do něhož se po skončení řízení nebo trestu vrací, kromě samotné osoby pachatele (málo

volních elementů, prvky návyku páčání trestné činnosti, citová chudoba aj.), je příčinou recidivy také „... nízká výchovná účinnost trestu, plynoucí především z nedostatečných možností diferencovaného přístupu k potrestaným a z doposavad platné právní úpravy, nedovolující vyslovit rozhodnutí o ochranné výchově po skončení krátkodobého trestu odnětí svobody“ (str. 78). Na recidivu, jako na celou trestnou činnost, působí i alkoholismus.

Alkohol sám o sobě není bezprostřední příčinou trestné činnosti, ale rozšiřuje okruh možných pachatelů tím, že ovlivňuje vznik konfliktních situací, neboť oslabuje zábrany protispolečenského jednání jednotlivce a často vytváří návykový syndrom, který způsobuje oslabení volních elementů v psychice a tím dlouhodobě disponuje k trestné činnosti. Vlivem alkoholu se dopouštějí mladiství nejčastěji násilných a mravnostních trestných činů.

Významným činitelem v trestné činnosti mládeže je alkoholismus rodičů a sourozenců, a to jednak tím, že vyvolává v rodině rozvraty a scény, které působí na dítě traumaticky, jednak tím, že vytvářejí u dětí sklon k nápodobě.

Do řady příčin recidivy mladistvých patří i případy mentální deficeience.

Všechny činitele působící na vznik trestné činnosti mládeže a na její opakování jsou rovněž významným zdrojem kriminality a recidivy dospělých. Z hlediska celospolečenských zájmů je tedy jejich komplexní zkoumání maximálně žádoucí.

*

Studie pracovníků Studijní a analytické skupiny ministra vnitra *Sociálně politické rysy dnešní mládeže generace ČSSR a některé příčiny protispolečenských jevů v této oblasti* nepatří rozhodně mezi základní vědecké práce o mládeži a její delikvenci. Takový cíl si autoři ani nekladou, snaží se pouze podat obraz o současném stavu bádání a poznání na tomto úseku. Studii pojímají víceméně jako první etapu, jež má především naznačit problémy, na něž je třeba se orientovat. Jako taková tato studie svůj úkol plní. Ukazuje nejen na problémy širšího obecného charakteru, ale odhaluje i konkrétní prakticko-organizační chyby a nedostatky, které brání úspěšně se vypořádat s kriminalitou a antisociálním jednáním mládeže i s dalšími negativními jevy, jež se u ní projevují. Skutečnost, že kriminalita mládeže má vzestupnou tendenci a že přitom nebyly a dosud ještě nejsou prováděny její komplexní seriózní výzkumy, že například ministerstvo školství a kultury nemůže dát odpověď na otázky, jaká je souvislost mezi fakty prospěchu, chování a fakty porušování kázně ve škole a na veřejnosti, na otázky, jaký vliv má absence ve vyučování, na otázky, jak je nakládáno s případy vyžadujícími zvláštní péči, jak je reagováno na veškerou trestnou činnost na školách se zvláštním zřetelem na trestnou činnost všech dospělých zaměstnanců škol, jaký je

přehled o volném čase žáků a jaký je vliv školy na jeho využívání atd., by měla burcovat příslušné orgány a instituce.

Přesto, že je možno studii pracovníků Studijní a analytické skupiny ministra vnitřní vytknout různé nedostatky, jako je například terminologická nejednotnost (týká se pojmu generace aj.) a určitá nesystematičnost, že ačkoliv sociologicky vymezuje pojem „mládež“, nevěnuje již pozornost sociologickému vymezení její věkové hranice, které je odlišné od vymezení právního atd., i přesto, že některé názory, které uvádí, jsou diskusní, je, domnívám se, pozitivním přínosem na úseku zkoumání mládeže. Její význam je v její snaze o komplexní pohled na kriminalitu mládeže a její příčiny. Pozitivní je i to, že se o tento pohled snaží právě pracovníci ministerstva vnitřní.

Studie *Sociálně politické rysy dnešní mládeže generace CSSR a některé příčiny negativních jevů v této oblasti* přináší řadu závažných námětů jak vědeckým pracovníkům, tak i všem, kteří o mládeži rozhodují nebo s ní pracují.

Růžena Navarová

Th. Scharmann (ed.): *Schule und Beruf als Sozialisationsfaktoren*

Ferd. Enke Verlag, Stuttgart 1966.

Sborník prací *Schule und Beruf als Sozialisationsfaktoren* tvoří druhý díl trilogie, nazvané *Der Mensch als soziales und personales Wesen*. Navazuje na svazek první, jenž nese též název jako celá trilogie (pod redakci G. Wurzbachera z r. 1963) a jenž je příspěvkem k pojetí socializace z hlediska sociologie a psychologie, vědy o práci, medicíny, sociální práce, kriminologie a politiky. Třetím svazkem, který se připravuje, je *Familie und Gesellschaft*. Všechny tři práce vyšly (poslední vyjde) v nakladatelství Ferdinanda Enkeho ve Stuttgartu.

Druhý svazek, připravený Th. Scharmannem a dalšími západoněmeckými autory, je souborem teoretických a výzkumných prací sjednocených společnou pracovní tematikou, kterou tvoří problémy socializace, enkulturační a personalizace. Po Scharmannově úvodní teoretické studii, nazvané *Beiträge zur Theorie und Empirie der sozialindividuellen Integration — Versuch einer ersten Zusammenfassung*, následují tyto práce: Gerhart Wurzbacher za spolupráce Uweho Schlottmanna: *Beruf und Schule als Faktoren sozio-kultureller und personaler Strukturierung und Veränderung*, Theodor Wilhelm: *Die Überlieferung der idealistischen Arbeitspädagogik — Der Beitrag Kerschensteiners zum Thema Jugend in Schule und Beruf*, Rainer Fuchs: *Mathematische und naturwissenschaftliche Schulbildung als Sozialisation und Enkulturation*, Georg Dietrich: *Der Einfluss der Unterrichtsform auf Leistung und Leistungspersönlichkeit des Volksschulkindes*, Friedrich Fürstenberg: *Normenkonflikte beim*

Eintritt in das Berufsleben, Dorothea-Luise Scharmann: *Probleme der personalen Selbstentfaltung in der industriellen Arbeitswelt*, Detlef Kantowsky: *Zur Typologie jugendlicher Berufswechsler* a Joachim Hellmer: *Die kriminologische Bedeutung von Ausbildung, Arbeit und Beruf*.

Teoreticky nejvýznamnější a nejsystematičtější prací je úvodní stať Th. Scharmanna, jež současně syntetizuje dílčí výzkumné výsledky všech ostatních prací sborníku. Informace o Scharmannově koncepci poskytnou představy i o pracích ostatních. Proto se omezíme na referenci o této práci.

Scharmannova koncepce socializace jako určení lidského vývoje vychází z konstelace tří oblastí: společnost-osobnost-kultura. Podmínky a předpoklady lidského vývoje a lidského sebeutváření integrují s vývojem jednotlivé osobnosti a její sociálně individuální dynamikou. V tomto smyslu pojímá Scharmann lidskou osobnost jako autonomní, flexibilní a plasticky strukturovaný systém více či méně vědomých snah, zkušeností a postojů, které se mají během života jednotlivce rozvinout v takové funkční jednotě, aby požadavky rozličných životních obsahů integrovaly s jednotlivými potřebami jednotlivce.

Sociologie a antropologie sledují mimopersonální, sociokulturní determinanty a prostředky lidských způsobů chování. Ovšem každá teorie osobnosti, která ztrácí hledisko subjektivity a celistvosti osobnosti, je chybná. Scharmann formuluje proto problém osobnosti také tak, že jde o psychologický systém, který je ve funkčním vztahu s určitými organickými, emočními a specificky osobními obsahy a procesy, jež vlivu sociálního tlaku zcela nebo vůbec nepodléhají.

Autor na podporu svého pojetí cituje řadu amerických autorů, např. Ralpha Lintona, Kingsleye, Davise a G. W. Allporta, kteří se domnívají, že pojem socializace má vyznačovat obsah vzájemných meziosobních vztahů, jejich kulturní pozadí a zvláštní osobní komponent socializace. Scharmann si je současně vědom silných tendencí v sociologii definovat osobnost pouze sociálními a hodnotovými kategoriemi. Z hlediska sociálně psychologického a psychologie osobnosti se sociologické pojetí socioindividuální integrace jednotlivce jeví jako heuristická konstrukce, zastírající autodynamické a sociodynamické procesy sebeutváření osobnosti uvnitř sociální skutečnosti. Scharmann vysvětluje toto negativní stanovisko k pojmu socializace tím, že socioindividuální integrace je neutrální a mnohostranná a lépe (než pojem socializace jednotlivce) vyjadřuje reciprocitu aspektů, kterými se vyznačuje osoba jako jednající subjekt a současně jako trpný objekt v silovém poli sociální skutečnosti, v němž se částečně vzpouzí a částečně přizpůsobuje.

Obsahem socioindividuální integrace má být věcná a kulturní přizpůsobování normám, pozicím a rolím prostřednictvím věcné internalizace a identifikace subjektivních potřeb s požadavky kultury.

Scharmann uvádí ještě jiný případ pojetí socializace, které z hlediska psychologického

nazval kanalizací, domestikací, jinými slovy jde o sociální tlaky. Jednotlivé operace a pochody integrace jsou známy jako typy a hlediska řízení, tvoření, přetváření a kontroly vzorů chování, očekávání chování apod. Jejich výsledkem je totálně zespolečenštělý člověk.

Protože při tvorbě osobnosti jsou její výsledky pojmově interdisciplinární a věda je nucena systematicky navrhnout určité, předem dané členění jevů, základních forem a jevových procesů socioindividuální integrace, navrhuje Scharmann toto dělení: socializace nebo sociální tlaky a z nich vyplývající role, enkulturace — sebetvoření, sebeuskutečnění a z ní vyplývající kategorie osoby, a personalizace nebo dynamika osobnosti a z ní vyplývající kategorie osobnosti. Scharmann podotýká, že uvedené procesy jsou současně v pohybu, ovšem s rozličným důrazem, že probíhají v napětí a že podaná formulace je ideálně typologickou konstrukcí, která má pomoci rozlišit sociální a personální stránku jednotlivce.

Socializace nebo zespolečenšťování jednotlivce je sociologií interpretováno jako vedení, opatrování a ovlivňování člověka systémem očekávaného chování a kontrolou chování. Sociální tlaky jako role a nositelé rolí nutí jednotlivce podříditi se jim a zaujmout příslušnou pozici. Vývoj se uskutečňuje tlakem, nám se však jeví jako případ přirozeného nechtěného učení, při němž nejde ani tak o získání určitých poznatkových obsahů pro určitou strukturu chování, jako o stanovení chování podle určitého vzoru chování.

Tak se zejména v anglosaské literatuře (Kingsley Davis, Ralph Linton a G. W. Allport), pojmy role, status, pozice, sankce jako způsoby tlaku na adaptaci staly součástí pojmu osobnosti. U Dahrendorfa se setkáváme s kategorií lidského sociálního chování — homo sociologicus. Homo sociologicus je dán postavením a podle Dahrendorfa i určitými z pozice odvozenými způsoby očekávaného chování a sociální rolí. Pozice je místo jednotlivce v poli vztahů, role je druhem vztahu mezi nositelem pozice a jinou pozicí téhož pole. Sociální role znamená nároky společnosti na nositele pozice, předpisy chování; jejich zvláštní obsah na jednotlivci zásadně nezávisí. Sociální role tak plní jednak funkci tlaku, nucení jednotlivce a potlačení jeho soukromých přání, a jednak plní funkci stabilizace, jistoty jednotlivce. Pozice a role jsou zdrojem jistoty, ale i depersonalizace, neboť pěstují vědomé i nevědomé přizpůsobení danému stropu rozhodování a očekávání hodnot a sankcím.

Dahrendorf ovšem podle Scharmanna dovádí socializační důsledky k jednostrannosti. Dahrendorf totiž dospívá k závěru, že výsledkem každé socializace je depersonalizace, odcizení člověka a bezbrannost individua. Dospívá prý k tomuto závěru proto, že jednotlivce je pouze alternativou sociálního procesu místo mnohodimenzionální jednotkou ve vztahu osobnost-společnost-kultura.

Scharmann se domnívá, že jednotlivce, pozorovaný pouze jako nositel role a funkce

s více či méně předem vymezeným statusem a hodnocený pouze jako faktor, který odpovídá nebo neodpovídá společensky a kulturně determinovaným hodnotám chování, je pochopen pouze částečně. Postupy chování a postupy postavení jednotlivce, náležející do procesu enkulturace a personalizace, otvírají nové personální aspekty a nezůstávají pouze u hlediska role.

Socializace začleňuje člověka do sociální skupiny, enkulturace (kulturní, vzdělávací procesy) vede k přivlastnění a k vnitřnímu osvojení kulturních zkušeností, statusů a symbolů nutných k udržení vlastní a skupinové existence. V procesu enkulturace probíhá řada rozmanitých reakcí — od přivlastňování, učení, osvojování sociálních a věcných obsahů k jejich pozorování, výběhu a odmítání. Procesy enkulturace pak představují kulturní aspekty socializačních procesů a sociálních tlaků.

Kvalitativně svěbytné vztahy mezi osobou a kulturou, tj. mezi procesy sociokulturními a osobními vztahy v rámci společnosti, jsou spojeny s personalizací. Personalizace je pokračováním realizace, stabilizace a integrace osoby; její snahy, představy a styl jednání se mají začlenit do obsahu interakce osoby, kultury a společnosti. Personalizace ukazuje osobu v jejím individuálním samostatném bytí a soukromém životě.

Po této delší teoretické expozici přistupuje Scharmann k rozboru některých socializačních, personalizačních a enkulturačních elementů v oblasti školy a povolání. Používá závěru statí a výzkumů výše citovaných autorů publikujících v tomto sborníku.

Nejdříve komentuje práci Rainera Fuchse, v níž autor sleduje sociální pohyby ve škole a v povolání. Fuchs zkoumá dynamiku motivů ve vzdělávacím procesu, která ovlivňuje enkulturaci matematické a přírodovědné učební látky a socializační funkci role žáka, která vede k spontánnímu přejímání norm, k sociokulturnímu přizpůsobování chování žáka a posléze k výběrové funkci školy.

Hlavním pozadím studijních motivů je podle Fuchse snaha o sociální uznání. V tomto směru daleko více působí samo vyučování, které vede k přiměřenému sociálnímu chování a sociálně přizpůsobené spolupráci při vyučování. Například konformní poměr k učební látce je normou konformního chování, neboť autorita učebních plánů je sankcionována společností. Fuchsovův výzkum socializačního působení na výchovu učňů ukázal na některé depersonalizační vlivy průmyslové výroby ve velkém závodě zvláště u mladých lidí, i když na druhé straně podnik vedl ve funkcionální i intenzí výchově učně většinou k přesnosti, pořádku a kázní; pokud se to nepodařilo, šlo zejména o děti — učně z neúplných rodin. Na socializační procesy u učňů silně působila zejména organizace podniku a hierarchie rolí a kvalifikace, které jsou základem této organizace. Na proces přípravy k profesi působila jejich momentální role i role, kterou měli v budoucnosti zastávat, a očekávané chování, což se stalo pohnutkou

chování ve škole. Scharmann i Fuchs se shodují v tom, že výkon i sociální postavení jsou v současné společnosti určovány profesionální situací. Protože s profesí je spjato úsilí o vzestup, o výměnu a získání odpovědné a uznávané činnosti, působí permanentně podnětové komponenty, které rozvíjejí socializační proces a dynamiku vlastního utváření života a sociálního chování.

Scharmann se tak odvolává na A. Davise (*Socialisation and Adolescent Personality*, in: G. E. Swanson, Th. M. Newcomb, E. L. Hartley etc., *Readings in Social Psychology*, New York 1952) a Schmidtkého, kteří potvrzují motivační teoretické aspekty Fuchsovy. Davis rozvíjí problematiku z hlediska citové orientace sociálních skupin a tříd. Upozorňuje na labilitu a nejistotu sociálního statusu a na to, že mladý člověk může reagovat úzkostí, jestliže jeho předsevzetí a úroveň nároků neodpovídá očekávanému chování a sociálně profesionální citové orientaci jeho třídy. Davis se odvolává na řadu empirických výsledků, které potvrdily teorem homo sociologicus. Z tohoto hlediska motivy jako zvědavost, specifické zájmy, snaha a přání vybrat si a osvojit si určité kulturní hodnoty a identifikovat se s nimi, tedy enkulturační, měly jen podřízený význam v působení socioindividuální integrace.

Fuchs však konstatuje, že naučené chování má omezené trvání, pokud spočívá pouze v sociálním přizpůsobení požadavkům školy. Dovolává se pokusů Lewinovy školy: Jestliže je vyučování spojeno pouze s motivy očekávání (např. s cíli povolání) a nikoliv s motivací chování, které by směřovalo k věcnému porozumění a vážení hodnot, vyčerpává se motivační dynamika vzdělávacího procesu pouhou dynamikou socializační.

Sama socializace totiž vede, jak se shodují Fuchs, Fürstenberg, D. L. Schermann, Schmidtko a Wurzbacher, jednak k rezignujícímu konformnímu chování, jednak k virtuóznímu či zdánlivému přizpůsobení nebo ke konfliktům. V prvním případě jde o stagnaci sebeutváření. Jednotlivce se více nebo méně spontánně přesouvá v osobní orientaci od sociálně profesionální sféry ke konvenčně trávenému volnému času a společensky nezávaznému soukromí a ke sféram malých skupin. Toto uniformní chování s demokracickými rysy a s účastí na konformní tvorbě rolí se jeví jako úspěšné a v kritických situacích jako snadné. V druhém případě se osoby distancují od tlaku okolí a kritizují je. Jejich chování je reakcí na konformní tlak norem chování. Výsledkem takto komplikované situace je přizpůsobení nebo zdánlivé přizpůsobení za cenu dalšího sebeuplacení, nebo taková dynamizace a personalizace socializačních vlivů, která vede k enkulturaci.

V další části své stati pojednává Scharmann o vztahu enkulturační, sebeuskutečnění a osoby. Sociologické a antropologické pojetí enkulturační je třeba doplnit podle Scharmanna psychologickým hlediskem kategorie sebeuskutečnění a sebeutváření. En-

kulturační se více či méně obohacuje obsah podnětu jednotlivce, vyváženost v distanci a začlenění do okolních poměrů. Scharmann cituje kritéria osobnosti vypracovaná G. W. Allportem, která jsou podle něho životnější než kritéria homo sociologicus. Podstatou zrání osobnosti je rozmanitost autonomních zájmů, sebeobjektivace a jednotící názor na svět. (G. W. Allport: *Persönlichkeit*, přel. H. v. Bracken, 2. vyd. Meisenheim 1959). K tomu, aby se dosáhlo psychosociálního statusu, je třeba vyrovnávacího systému, v němž osoba vždy znovu vědomě rozebírá sebe a sociokulturní okolí, které je s ní spjato.

Ve svých dalších úvahách o enkulturaci se Scharmann opírá o Fuchsovu výzkum osvojování matematických a přírodovědných kulturních hodnot při vyučování na vyšší škole. Fucha zkoumá různé typy chování a reakcí a různé typy sebeuskutečňování v pozitivním a negativním smyslu podle vzdělávacích hodnot a druhů pedagogického zprostředkování. Sleduje schopnost a připravenost žáků usilovat o věcné, správné a účelné řešení vědeckých, politických a kulturních úkolů, které není pouhým podřizováním se normám. V matematické např. nejde o to zprostředkovat poznatky o chování, jež by přímo vedly k sociálnímu uznání. Úkolem je zde spíš motivovat řešení problému a úkolu vnitřní logikou matematicko-strukturálních vzorců. Toho se nedá přímo docílit sociálním tlakem. Fuchs z toho vyvozuje základní rozdíl mezi socializací a enkulturací, významný pro pedagogiku.

Pro tvorbu osobnosti mají zvláštní význam hodnoty a enkulturační, zprostředkované odborným vyučováním. Ty hodnoty, které žák získal ve školním vyučování a které mají motivační sílu, podporují jeho snahu zařadit se do životní situace a postavení. Snaha po sociálním uplatnění dostává však jednotlivce do konfliktů se získanými hodnotami. Konfikty mění činnost, rozhodování a hledání jednoty cílů; při poruše sebeintegrace se organizují obranné mechanismy proti konfliktům. Konfikty i integrace mají tedy zpětný vliv na osvojení enkulturačních hodnot, na organizaci motivů osobnosti a tím i systému osobnosti.

Fuchs tak řeší význam enkulturační pro sebeuskutečňování osobnosti a současně psychologickou dynamiku osobnosti. Zkoumá typický průběh a konečné formy více či méně konfliktního vztahu žáků k matematickým a přírodovědným hodnotám. Podle průběhu a výsledků řešení konfliktů mohou kladně působit vzdělávací hodnoty jako míra vlastního sebeuskutečňování a dalšího osobního utváření nebo řešení konfliktů, mohou však působit i záporně. Fuchs konstatuje význam různých vyučovacích forem a prostředků učitele při řešení enkulturačních konfliktů.

V další části své stati se Scharmann zabývá pedagogickými důsledky školy, které způsobují enkulturační pochody, jak o nich pojednává Georg Dietrich ve své stati uveřejněné ve sborníku.

Dietrich konal pokus se skupinovým vy-

učováním a srovnal je s vyučováním vedeným frontálně. Zjistil vyšší produktivitu u první formy. Jeho pokusná metoda byla založena na samostatném řešení úkolu, všeobecné aktivaci, samostatném chování a utváření tzv. sekundární inteligence. Tato metoda, vycházející z práva a povinnosti samostatně myslet, vyžaduje uvnitř pokusné skupiny zvláštní péči. Scharmann, když cituje Dietrichovy myšlenky o sekundární inteligenci, uvádí také Fuchsovu definici tohoto pojmu. Sekundární inteligence je intelektuálním základem každé dovednosti a připravenosti a je v tomto případě rozvíjena na odborných speciálně věcných problémech. Právě zájem o věci a vztahy hodnot navozuje zájem hledat a nalézat řešení. Fuchs zdůrazňuje, že toto rozumné a věcné přizpůsobení hodnotám chování je kulturním produktem a může se podřadit pojmu socializace, sociální přizpůsobení.

Scharmann ve svém článku rozebírá také některé myšlenky R. Meiliho (*Psychologie und Beruf*, 1956) o působení povolání na jednotlivce. Meili konstatuje, že nedostatky práce v povolání nelze ničím kompenzovat. Povolání vnucuje člověku určité formy myšlení a chování. Práce však člověka neurčuje totálně. Je spíš podmínkou, proti níž osoba stojí se svými autonomními tendencemi, s nimiž se musí vypořádat. Meili převrací problém vztahu člověka a povolání na relaci, která se nejen ptá, co potřebuje povolání od člověka, ale naopak, co člověk potřebuje od povolání. Takto položený problém otvírá cestu k problému sebeuskutečnění.

Scharmann se dále zastavuje u stati významného charakteru na téma *Problémy osobního sebeutváření ve světě průmyslové práce*. Autorka D. L. Scharmannová v ní shrnula výsledky o typických reakcích učednic na sebeuskutečnění v průmyslových pracovních podmínkách. U zkoumaných osob vzrůstaly konflikty při přechodu z učňovských dílen do vlastního povolání velmi různě. Záporně při adaptaci působil nedostatek zkušeností vůbec a nedostatek zkušeností s kladením požadavků zvlášť, který se ještě zotročoval životními plány dívek. Autorka konstatovala rezignaci a útrpné přizpůsobení jako náhradu za vlastní sebeutváření, jehož potenciální možnosti byly během školení stanoveny.

Část dívek odpověděla nerozhodně, svůj konflikt teprve řešila a hledala ujasnění mezi představami o povolání a jeho smyslem a mezi skutečností práce, která je dezorientovala. Jen nejmenší část docílila integrace svých profesionálních plánů a sociálního vzestupu a enkulturace. Menší část vypověděla jasně o svých profesionálních cílech a hledala své sebeuplatnění v jiných řešeních.

Scharmann dále cituje rovněž ve sborníku zveřejněnou práci Detlefa Kantowského o typologii těch, kteří mění povolání. Jeho typologie bere na vědomí nejen svobodnou profesionální mobilitu s cílem se uplatnit a s cílem sociálního vzestupu, ale i nesvobodné změny a volbu povolání, jež jsou dů-

sledkem nedostatečné profesionální orientace. Dále odlišuje z hlediska enkulturace mobilitu, obsahující změny těchž nebo příbuzných profesí nebo profesí zcela cizích předchozím povoláním. S nimi spojuje jednak typ orientovaný vzestupně, spojený s vlastním povoláním, jehož aktivita je adekvátní struktuře, cíli a obsahu zvoleného povolání, a jednak typ rezignující, který své klesající profesionální naděje nebo nedostatečnou informovanost při výběru povolání nevyrovnal a nějak nekompenzoval, ale naopak upadl do nejistoty. Tento tzv. insuficientní typ (viz Wurzbacher a Schmidtke) promítá své dlouhodobé pocity méněcnosti do své profesionální enkulturace.

Další oddíl Scharmannovy studie pojednává o personalizaci, o dynamice osoby a osobnosti. Personalizace a dynamika osoby představují přechody integrace, v níž osoba působí na své sociokulturní prostředí a sebeuskutečnění osoby je výsledkem jejího vzdělání a zrání v tomto prostředí (viz T. Wilhelm).

Při socioindividuálním určení osoby se má zkoumat i role a její modifikace v procesu enkulturace a personalizace. Otázkou roli studie zejména Dahrendorf. V řešení sociokulturních konfliktů z hlediska role se objevují typické způsoby personalizačního chování a postupu osobnosti. Scharmann popisuje tyto typy: a) *Typ více či méně sociálně konzervativní*, s extrémní formou neplodného zpátečnictví. Tento typ inklinuje k sociokulturní imobilitě, tj. přiklání se ke konzervativnímu stanovení rolí s cílem je udržet. b) *Typ reformistický*, připravený k riziku, nebo typ zcela nekonformní. Inklinuje ke kritice rolí a k jejich novému tvoření. Tento typ kriticky, autonomně a nekonformně řeší konflikty a role jako podstatný rys dynamiky personalizace a usiluje řešit objektivně a bez předsudků sociálně kulturní problémy vzhledem k sociálním a kulturně technickým změnám. Scharmann se odvolává na již citovaného Fuchse v tom smyslu, že školní vzdělání má formovat chování věcným a autonomním porozuměním, které se nepodílí přímo na společenských normách, přijaté módě a předsudcích. Extrémní formou tohoto typu je nihilismus, exhibice aj. c) *Typ částečně rezignující*, jenž otevřeně protestuje proti daným rolím a pochybuje o nich; jako osobnost je ještě schopna působit personalizačně. Schmidtke v této souvislosti zjistil různé reakce na zhoršující se zkušenosti ve snaze po vzestupu. Konstatuje buď typické způsoby agresivního boje a protestu nebo regresivní, rezignující chování, které zrovnoprávňuje věcnou a lidskou stránku práce. Rezignace vede až ke stanovisku, že není třeba se učit, stačí být jen dělníkem se základní školou, a ke konformitě, rutině a monotónnosti v práci. Profesionální diskrepance zážitky a konflikty mohou však také naučit konflikty zvládat. Kde k tomu nedochází, nastupuje depersonalizace. Osoba se ocitá v izolaci a strachu nebo se stává závislou na některých dominantních skupinách. d) Poslední *typ* je

antisociální, představuje směs nihilistické improvizace rolí a rolí zločince.

Dynamika osobnosti není utvářena jen subjektivními faktory, uzavírá svou stat Scharmann, ale i faktorem školy a profese. Významné je, zda osoba zastává role, které jsou jí adekvátní, nebo nikoli. Vývoj osobnosti směřuje pak buď k rezignaci, jež zvětšuje pocity méněcennosti, nebo ke konformismu, spjatému s nadměrnou sebejistotou. Ve vývoji osobnosti má však být zakotveno sebehodnocení vlastního postavení podle kulturních hodnot, což je charakteristické právě pro personalizaci. Při ní osoba samostatně koordinuje různé formy a případně od nich ustupuje a pozměňuje své chování na základě kriticky upravených kulturních hodnot a sociokulturních elementů.

Naďa Fibichová

Náboženství jako součást masové kultury

Náboženská literatura — stejně jako dokumenty jednotlivých církví — obráží specifickým způsobem hluboké souvislosti moderní epochy. Vydáváť jednotlivé formy a odstíny náboženské ideologie a její instituce za vědomý klam, podvod nebo nesmysl znamená ustupovat na pozice volnomyšlenkářského a osvětářského primitivismu, který není s to náboženskou ideologií ani vědecky chápat, ani s ní vést ideologický boj. Výmluvným příkladem je vysoká daň, kterou za uplatňování omezeného a jednostranného „vědeckého ateismu“ v nedávných letech v socialistickém světě zaplatil stalinský dogmatismus.

Mezi výrazné signály obratu vůdčích činitelů komunistických stran v západní Evropě vůči katolickému světu a nového pojetí tohoto vztahu, které dokumentuje pronikavý rozdíl mezi tvůrčím marxistickým přístupem na jedné straně a „sbírkou frází a formulek, které mají mít věčnou platnost“, na straně druhé, patří v poslední době interview hamburského listu *Der Spiegel* s generálním tajemníkem Italské komunistické strany Luigi Longem v polovině září 1966. Longo prohlásil: „Jde o hledání nového vztahu mezi sociálními a lidskými skupinami, které mají rozdílné představy o světě a o osudu člověka. V realitě všedního dne stojí tyto skupiny vedle sebe před tímými problémy, před problémy práce, míru, svobody, spravedlnosti a lidské důstojnosti. Každý v sobě pocituje touhu překonat všechny formy útlaču, vykořisťování a ponižování. Proto jsme vytvářili otázku vztahu ke všem těmto silám a navrhli to, čemu se říká dialog s katolickým světem...“ A pokračoval: „...v naší době se dostává křesťanské svědomí do rozporu s jistými jevy vlastními kapitalistické společnosti... a proto se už nevzpírá přijímat socialistické myšlenky“¹

I když výroky generálního tajemníka KSI obrazy specifičnosti italské skutečnosti vůbec a italské komunistické strany zvláště, jejíž politika podle vlastních Longových slov „není politikou ztotožňování s kteroukoli jinou komunistickou stranou, protože každá strana působí za jiných podmínek podle své autonomně vypracované linie“, mají přece jen jeho slova širší a obecnější platnost.

V tomto článku nejde o rozbor vývoje vztahů komunistického hnutí ani pokrokových společenských sil k náboženské ideologii a k jejím institucím v moderní industriální společnosti, ale jen o ilustraci jedné součásti druhé fáze tohoto procesu: Jak se v západním světě pod tlakem sociálních změn současné společnosti tradiční náboženská víra přeměňuje v produkt masové kultury.

Náboženství je už samou svou institucionální povahou konzervující sociální silou, tj. uprostřed urychlujících se cyklů změn moderní společnosti je relativně strnulá a neohebná. Neustálými změnami své teorie a praxe by zcela zničilo svou stabilitu. Na druhé straně je existenční boj, boj o přežití v dynamické a nesmírně složité sociální skutečnosti nutí adaptovat se potřebám doby a modifikovat své věroučné články a praktiky. Církev v západním světě ztratila své monopolní a ústřední postavení v ovládání sociálního života svých obcí, které měly ještě před několika desetiletími, kdy společnost byla převážně zemědělská, komunity malé a skupiny primární. Populační exploze, industrializace a urbanizace se všemi průvodními jevy vytlačily církev z jejích monopolních a ústředních pozic v sociálním životě a určily jim roli jen jedné z mnoha konkurujících sociálních sil, na kterou reagují buď odmítnutím nebo přizpůsobováním. Při úpadku prestiže tradičních církevních doktrín se zvyšuje důraz na sociální aspekty příslušnosti k jednotlivým církvím.

Rostoucí byrokratizaci současné městské industriální společnosti odpovídá *oddělování cílů od prostředků*. Institucionální oddělování má za následek oddělování normativní, které se projevuje jako *dezintegrace a rozklad hierarchií hodnot*. Tradiční židovsko-křesťanský systém hodnot, který po staletí ovládal západní kulturu a svou fázovanou a spořádanou internalizací hodnot zaručoval jednotu osobnosti, vnitřně ovládanou jednotným etickým systémem, je v hluboké krizi. Rostoucí specializace moderní „masové společnosti“ produkuje veliké množství hodnot, navzájem nespjatých, nesouvislých, nediferencovaných, vytváří jakési „institucionálně oddělené normativní hrozny“². Úpadek autority církví je jen jedním článkem vývojového trendu, k němuž patří pokles prestiže patriarchální rodiny, ztráta identity osobnosti a oslabování její autonomie (převaha člověka typu „řízeného zvěněšku“ po způsobu radaru na úkor

¹ Longo ve *Spieglu*, Literární noviny, 1966/38, str. 8.

² *Mass, Class and Bureaucracy*. Ed. J. Bensman, B. Rosenberg, Prentice Hall 1963. str. 515.

typu „řízeného zevnitř“ gyroskopicky, v terminologii D. Riesmana). Ekvivalentem přebytku hodnot je obtížnost volby a výběru: Masový člověk je v postavení malého dítěte v obrovském hračkářském krámu; vše ho přitahuje, ale vše si koupit nemůže, a jestliže už se pro něco rozhodne, ví, že ho to nebude dlouho bavit. Tato metafora dobře vystihuje *indiferentnost moderního člověka ke všemu specifickému*.

Erich Fromm mluví ve své klasické práci *Umění milovat*, podle níž rozklad lásky k bohu je paralelou rozkladu lásky k člověku, o „infantilní závislosti na antropomorfickém obrazu boha bez přeměny života podle božích principů“, kdy jsme blíže k „primitivnímu modlářskému kmeni než k náboženské kultuře středověku“³. Kromě regrese k modlářskému pojetí boha vnikly do náboženských představ podstatné rysy současné industriální společnosti, čímž se modernímu člověku, přeměněnému ve zboží a prožívajícímu „svou životní energii jako investici, která je mu prostředkem k dosažení co největšího zisku se zřetelem k jeho postavení a k situaci na trhu osobnosti“, víra v boha přeměnila v „psychologický nástroj lepšího přizpůsobení pro konkurenční boj“, v „prostředek ke zvýšení schopnosti dosáhnout úspěchu“, „stejně jako bratrská láska byla nahrazena neosobní služností, bůh se přeměnil v generálního ředitele Akciové společnosti Světa“⁴.

Herbert Marcuse, jiný významný a hluboký humanistický kritik západní společenské skutečnosti, uvádí pokusy moderního člověka o ožívání tradiční náboženské víry do širokých souvislostí vnitřního potlačování člověka a sociálních skupin organizovanou transformací politických a komerčních potřeb v potřeby individuální. Tato „vnitřní“ identifikace, která je ideologickým protějškem eliminace opozice v souladu antagonističtých zájmů a skupin, který moderní technologická společnost považuje za svou největší vymoženost, vede k omezování a ztenčování „vnitřní dimenze“ ducha. Teoretickým protějškem tohoto trendu je podle Marcuseho operacionalismus ve fyzice a behaviorismus ve společenských vědách, tj. totální přízemní empirismus v práci s pojmovým aparátem, který je „metodologickou legitimací duševního zmatku intelektuálů“. Směr „Proč to nezkusit s bohem“ (Why Not Try God) a vůbec všechny projevy tzv. inspirační náboženské literatury, stejně jako všechny formy protestu a transcendence, patří do oblasti tohoto „jednodimenzionálního myšlení“ a nejsou ničím jiným než „ceremoniální součástí praktického behaviorismu“⁵.

Průměrný člověk současné masové společnosti se příliš nezajímá o teologické a filosofické subtility myslitelů typu Karla Bartha, Paula Tillicha, Reinholda Nieburha, Martina Bubera nebo Jacquesa Maritaina. Podléhá

spíše apelu „inspirační náboženské literatury, která se na něho neobrací jako na kandidáta věčné spásy, nýbrž jako na součást „osamělé masy“, na potencionálního konzumenta na trhu masové kultury, a která užívá všech metod a technik této kultury. Američtí autoři L. Schneider a S. N. Dornbusch analyzovali ve své pozoruhodné knize *Popular Religion* (Chicago, 1958) 46 bestsellerů tohoto náboženského odvětví masové kultury za období let 1875–1955 a shrnuli jeho hlavní rysy takto:

Výrazná orientace na tento svět, na ryze světské zájmy.

Promítání změn v celkových kulturních perspektivách americké skutečnosti, „člověko-středně“ zaměřeni.

Moc, úspěch, ovládnutí života, klid duše jako ústřední hodnoty, nahrazující péči o spásu duše.

Zdůrazňování hmotných výhod plynoucích z náboženských a církevních aktivit.

Optimistická psychoterapie jako převládající metoda.

„Inspirační“ náboženská literatura, jejíž receptář doporučuje lásku k bohu jako prostředek k dosažení většího úspěchu, aniž si klade otázku, zda převládající touha po úspěchu je vůbec ve shodě s duchem monoteistického náboženství, vytlačila z trhu knižních bestsellerů „návodovou“ literaturu typu *Jak na to*, která zůstávala na přísné světské úrovni. Funkci knihy Dala Carnegieho *How to Win Friends and Influence People* (Jak získat přátele a ovlivňovat lidi) z roku 1938 převzala funkce literatury typu *The Power of Positive Thinking* (Moc pozitivního myšlení) od kněze N. V. Peala.

Při produkci náboženských bestsellerů duchovní spolupracují se sociálními pracovníky, s lékaři, psychology, psychoanalytiky, psychiatry. N. V. Peale a psychiatr S. Blanton jsou spoluautory knihy *The Art of Real Happiness* (*Umění pravého štěstí*). Podíl laiků na produkci „inspirační“ literatury stoupá. Proslulá filmová hvězda Mary Pickfordová vydala roku 1934 publikaci *Why not Try God* (*Proč to nezkusit s bohem*), vyznačující se přitažlivými metaforami, jako např.: „Bůh je stanice otevřená po celých čtyřicet hodin“. Obratný lékař G. W. Crane uveřejnil v červenci 1956 v časopisu Boston Daily Globe článek s působivým nadpisem *Vitamin N (náboženství) nestojí ani halíř*⁶.

Podobně jako ostatní druhy masové kultury je i „inspirační“ literatura polarizována na jedné straně na produkci avantgardní, čerpající převážně ze zdrojů existencialistické filosofie, a na druhé straně na kýč. Mezi oběma póly je široké kontinuum výrobků „střední“ kvality (middle-class).

Jestliže vysoké procento autorů tvoří laici, stávají se naopak mnozí duchovní nesčetných amerických církví a denominací sociálními

³ E. Fromm: *Umění milovat*, Praha 1966, str. 80.

⁴ Tamtéž, str. 80, 81.

⁵ H. Marcuse: *Über das Ideologieproblem in der hochentwickelten Industriegesellschaft*. In: K. Lenk,

Ideologie – Ideologiekritik und Wissenssoziologie, 1964, str. 353.

⁶ Mass, Class, and Bureaucracy, uved. vyd., str. 486, 487.

pracovníky, recenzenty a komentátory prostředků hromadného sdělování, psychoterapeuty a zaměstnanci školské správy. Mnoho církví a sekt se stalo v podstatě kluby středních vrstev, sociálními středisky ekologicky roztržitých rodin.

Jedním z výsledků tohoto vývojového trendu je vyrovnávání rozdílů v sociální funkci jednotlivých církví a sekt ve Spojených státech, nivelizace na cestě ke „společnému americkému náboženství“⁷. Právem mohl John Cogley charakterizovat toto společné americké náboženství jako všeobecně „účtyhodné“, „měšťácké“ a „prosperující“. V protestantském světě Spojených států „církevní“, tj. konformující mentalita triumfovala nad mentalitou „sekretářskou“, tj. odbojnou a hledačskou. V katolickém světě dokonalá organizace a dobročinnost přehlásuje jakoukoli mystiku. V židovském světě nemá vysoký kurs prorok starozákonního stylu, ale souměřitelnost suburbia. „Obávám se, že Jeremiáš by byl na překážku současnému postavení židů: František z Assisi, revoltující proti shovívavosti amerických katolíků, by byl odpuzen jako fanatik, a Kierkegaard, mluvící americkým akcentem, by byl na většinu protestantským kazatelem mnohem méně vítaný než Norman Vincent Peale“⁸.

Slova amerického autora a znepokojení upřímně věřících a humanisticky smýšlejících lidí na americkém i evropském Západě nasvědčují tomu, že náboženské instituce při volbě alternativy mezi oslabením sociálního vlivu na jedné a rozmělněním věroučných článků na druhé straně — při všech specifických rozdílech mezi nimi, projevujících se hlavně v tempu adaptace potřebám společnosti a doby — dávají spíše přednost druhé alternativě.

Domníváme se, že by bylo účelné při studiu problémového komplexu masové kultury, k němuž už i u nás začala slibná a podnětná diskuse, vzít v úvahu i její náboženskou variantu a zamyslet se nad formami její existence v socialistickém světě.

Bedřich Baumann

Recenze Studií sociologických č. 1 a 2/1966

Studia sociologica č. 1/1966

Společenské vědy v Polsku prožívají v současné době neobyčejný rozvoj. Ekonomie, sociologie, filosofie i historie mají světovou úroveň. Důkazem této skutečnosti jsou nejen knižní publikace, ale také vysoká úroveň časopiseckých příspěvků. Tak i č. 1/1966 Studií sociologických přináší několik významných příspěvků.

Prvním je článek Aleksandry Jasińské z Varšavské university: *Mikrosociologické a makrosociologické determinanty názorů Kar-*

la Marxe. Tato marxologická sociologicko-historická studie, dotýkající se geneze marxismu, je součástí větší autorčiny práce o problémech politického odcizení v tvorbě mladého Marxe a navazuje na předchozí výsledky polské i světové vědy v tomto oboru, především na snažení A. Schaffa, který této problematice věnoval značnou pozornost, a rovněž na práce Hochfeldovy, Baumanovy, Baczkovy i jiných polských autorů, dále na práce Cornuovy, Ojzermanovy, Rubelovy, Mehringovy, Mannheimovy a dalších autorů zahraničních. Podrobně probírá i osobní i širší historicko-sociologické pozadí Marxova života a vzniku jeho názorů, i ovlivnění Marxových postojů užším i širším společenským prostředím. Pokládá Marxův postoj za výraz jeho racionalismu, hlubokého historického pohledu a pochopení přelomu epochy. Vidí u Marxe vícenásobný evolucionismus, směřující od izolace lokálních společností k světově historické podmíněnosti společenských vývojových procesů. Marx sleduje ve své teorii tento směr vývoje a pochopení revolučnosti doby se jeví i v jeho teoriích o překonání odcizení, které jsou součástí jeho obecné teorie společenské změny. Studie Jasińské je velmi důkladná, doložená a průkazná.

Článek Władysława Bieńkowského, nazvaný *Příspěvek k otázkám společenského pokroku*, se týká institucionalizace a jejího významu. Autor probírá procesy institucionalizace v minulosti i v současnosti, zkoumá pojem instituce a formy institucí, dále jejich klasifikaci, jejich odcizení atd. Článek je psán na vysokém stupni abstrakce.

Následující stať Elżbiety Neymanové z Varšavské university, nazvaná *Beckerovské koncepty Sacred-Secular z hlediska problematiky společenské změny a klasifikace společností*, se zabývá teoriemi společenské změny. Tyto teorie jsou relativně novým jevem. Rozdělení společností na typy statické a dynamické pochází sice už od Comta, ale ucelené teorie společenské změny se začaly objevovat až v poslední době. Autorka poukazuje na práce řady autorů na toto téma (White, Moore, Barnet, Hagen, Poensioen, Sorokin, aj.). Pak se zabývá klasifikací koncepcí typů společností. Lze je podle J. Szackého rozdělit na „typologické“ a „historické“. Jako příklad konceptu historické uvádí autorka konceptu Marxovu (teorie společenského vývoje), a jako příklad konceptu typologické konceptu Beckerovu (Sacred-Secular) a známou konceptu Tönniesovu (Gemeinschaft—Gesellschaft). Autorka klade otázku, zda je možné „zhistorizovat“ typologické koncepty, a jak. Pak rozebírá koncepty Sacred-Secular, sleduje její vznik a zkoumá její konečnou podobu u Beckera. Tento autor dělí kontinuum Sacred-Secular na čtyři základní stupně symbolizace hodnocení (1. symbolizace příslovími, 2. prescriptivní typ symbolizace, 3. symboli-

⁷ Výmluvnou ukázkou tohoto nivelizačního trendu byla volba katolíka J. F. Kennedyho prezidentem Spojených států protestantskou většinou.

⁸ Mass, Class, and Bureaucracy, uved. vyd., str. 494.

zace principiální, 4. symbolizace typu nemorativního — podle Neymanové). Pak popisuje znaky těchto typů společnosti podle Beckera a kriticky analyzuje Beckerovu koncepci.

Přichází k závěru, že kategorie Sacred-Secular postihují důležitý aspekt společenské skutečnosti, avšak že jejich užitečnost je vázána na jejich užití v kontextu s jinými, stejně důležitými aspekty. Rozbor Neymanové je proveden metodou příkladů. „Humanisté po tisíce let usilují o konstruování neutrálního psychologického systému hodnot, systému, který by mohl být odvozen z vlastní přirozenosti člověka, bez odvolávání na jiné autority než lidské bytí samo. Mnoho takových systémů bylo vypracováno v průběhu staletí, ale všechny byly zavrženy... Jsem však přesvědčen, že rozvoj věd a psychologického poznání v posledních desetiletích nám umožňuje poprvé uvěřit, že existuje možnost dosáhnout tento odvěký cíl, budeme-li se o něj poctivě snažit.“ Tímto citátem z práce amerického sociálního psychologa Abrahama H. Maslowa uvádí svůj příspěvek *Maslowova teorie potřeb* Krzysztof Zagorski z Varšavské university¹. Maslow vytvořil disciplínu, kterou nazval psychologií existence. Jejím základním článkem je teorie lidských potřeb a hodnot. „Potřebujeme vhodný, užitečný systém lidských hodnot, ve které bychom mohli věřit a o něž bychom usilovali spíše proto, že jsou pravdivé, než proto, že jsme nakloněni k víře a k boji o ně...“ Tak charakterizuje sám Maslow úkol, kterého se podjal. Zagorského článek je kritikou interpretací Maslowových teorií, obsažených v několika jeho pracích². Zagorski probírá základní elementy těchto teorií, za které považuje především rozdělení a hierarchii potřeb. Maslow dělí lidské potřeby na dvě kategorie: 1. potřeby nedostatku a 2. potřeby rozvoje (existence), které Zagorski podrobněji charakterizuje³. Potřeby rozvoje se podle Maslowa objevují teprve po uspokojení potřeb vyplývajících z nedostatku. Špatné podmínky lidského života jsou charakterizovány tím, že činí člověka bytostí antagonistickou vůči jiným lidem, neboť možnost uspokojení potřeb vyplývajících z nedostatku je tak malá, že je možno uspokojit je pouze na úkor uspokojení stejných potřeb jiných lidí. Výsledkem pak je, že zájmy jedinců jsou alespoň zčásti antagonistické. Základním předpokladem psychického zdraví a rovněž řádného fungování společnosti je uspokojení potřeb nedostatku, tj. zlikvidování nedostatku a vyvolání vzniku potřeb rozvoje, které garantují dosažení psychického zdraví.

Zagorski se domnívá, že předmětem analýzy v Maslowově teorii by se měly stát: 1. hierarchie základních potřeb, 2. rozdíly mezi dvěma vytyčenými kategoriemi potřeb, a 3. otázka volby hodnot, které mají zaručovat psychické zdraví. Podle tohoto schématu postupuje. Jeho analýza a kritika Maslowovy klasifikace je velmi přesvědčivá a výtku Maslowovi, že se dopouští určitého zjednodušení v otázce působení potřeb na motivaci chování, je velmi případná a dobře zdůvodněná. Zagorski bere v pochybnosti i rozdělení potřeb na Maslowem navržené kategorie a dokazuje, že Maslow se i zde dopouští nedůslednosti. Přesto však uznává, že za jistých podmínek, které popisuje, jsou tyto kategorie použitelné. Z pojmání Maslowových kategorií novým způsobem, jak navrhuje Zagorski, vyplývá důležité potvrzení zásady (z hlediska humanizace), že společenské vztahy a materiální podmínky mají co nejméně omezovat možnosti uspokojování lidských potřeb. V tomto smyslu a v této části jsou tedy Maslowovy teorie přijatelné a cenné. Pokud se týče otázky volby hodnot, Zagorski dokazuje, že Maslow zde nepřekročil obecná, nedostatečně podložená tvrzení. Námitky Zagorského se zdají být velmi vážné a přesvědčivé. Místo Maslowova stanoviska v této otázce předkládá Zagorski v závěru článku stanovisko vlastní, které by bylo možno ve zkratce charakterizovat takto: za jistých podmínek je dosažení určitých hodnot nejvíce funkcionální pro dosažení celé řady hodnot dalších. Výběr a poukazování na funkcionálnost těch či oněch hodnot v daných konkrétních podmínkách je úkol, kterým se má zabývat sociologie i psychologie. Úkolem těchto věd je podle Zagorského vytvářet takové konstrukce společenských vztahů, které by umožňovaly v co největší míře uspokojení všech nebo alespoň většiny potřeb, a které by poskytovaly co největší možnosti výběru mnohých hodnot, jež by se mohly stát hodnotami klíčovými, vedoucími k plné seberealizaci člověka.

Následují dva články týkající se využití matematických metod v sociologii. Je to příspěvek Klemense Szaniawského z Varšavské university, *Řešení sociologických problémů pomocí matematických metod*, který by bylo možno označit za úvodní studii o významu matematických metod a jejich možného užití. Článek Tadeusza Pawłowského z Lodžské university *O zdánlivé přičinné závislosti v sociologických výzkumech* kriticky pojednává o Lazarsfeldově pojetí titulní problematiky a hodnotí jeho kon-

¹ A. H. Maslow: *Psychological Date and Value Theory - New Knowledge in Human Values*, red. A. H. Maslow, Harper Brothers, New York 1959, s. 119.

² A. H. Maslow: *A Philosophy of Psychology - Personal Problems and Psychological Frontiers*, red. J. Fairchild, Sheridan House Press 1957; A. H. Maslow: *Toward a Psychology of Being*, Van Nostrand Company, New York 1962; A. H. Maslow: *Some Notes on Social Psychology of Industry and Management*, California 1962 A. H. Maslow: *Notes on Being-Psychology*, Journal of Humanistic Psychology 1962, č. 2; A. H. Maslow: *Criteria for*

Judging Needs to be Instinctoid, referát na Mezinárodním psychologickém kongresu 1963; A. H. Maslow: *Some Frontier Problems in Psychological Health - Personality Theory and Counseling Practice*, red. A. Combs, University of Florida 1961; A. H. Maslow: *Teoria hierarchii potrzeb - Problemy osobności i motywacji w psychologii amerykańskiej*, pod redakcją J. Reykowskiego, Warszawa 1964.

³ Srv. zmínku o Maslowově teorii potřeb též v Baumanově článku v č. 4/1965 Studii sociologických - viz naši recenzi.

cepci — přes některé podružné výtky — celkem kladně.

Dalším článkem je *Pojem, ukazatelé a korelace integrace skupiny v sociometrické literatuře* od Bogdana Chelstowského z Varšavské university. V této dosti obsáhlé stati autor nejdříve podává přehled různých pojetí integrace skupiny v literatuře a současně se zabývá základními elementy mikrosociálních procesů. V druhé, metodologické části článku autor probírá různé způsoby postižení rozličných pojetí integrace skupin pomocí různých druhů ukazatelů. — Třetí část studie obsahuje pojednání o teoretické funkci pojmu integrace skupiny. Celá stať je zhodnocením dosud známých pojetí integrace skupin, studií o jejich teoretickém využití a zobecněním výsledků studia literatury.

Číslo obsahuje rovněž několik příspěvků z oboru sociologie rodiny. Prvním příspěvkem z této řady je stať známé badatelky v tomto odvětví Barbary Lobodzinské⁴ z Varšavské university, nazvaná *Některé problémy analýzy instituce manželství v Polsku*. Probírá jednak determinanty uzavírání a realizaci manželství v polské společnosti ve srovnání období předválečného a současného, a jednak zkoumá elementy typologie manželského partnera rovněž z hlediska dvou generačních pohledů a změn v názorech, které přinesly celkové přeměny společnosti v Polsku. Stať Lobodzinské je — přes rozdílnost společenské situace u nás — podnětná a zajímavá a mnohé z jejích závěrů by bylo možno použít i u nás jako východí hypotézy v konkrétních výzkumech.

Dalším příspěvkem je článek Anny Duracz-Walczakové, ve kterém autorka podává pod titulem *Vybrané problémy rodinného života slepců* zprávu o velmi dobře provedeném specializovaném výzkumu problému sociálně jistě závažného, problému obtíží a možností, které slepotou postiženým ženám i mužům skýtá založení vlastní rodiny. Článek je velmi dobře zpracován; výsledky výzkumu i vyvozené závěry jsou podány přesvědčivě, myslím však, že by z tohoto (popř. ještě dalšími statistickými údaji doplněného) výzkumu mohly vyplynout i některé konkrétnější závěry sociálně politického charakteru ke zlepšení společenské situace slepých, které v článku autorky chybí (jde např. o začleňování slepých do pracovního procesu, eventuálně o soustředování slepých do vhodných sídlišť, ve kterých by sice nebyli izolováni od vidoucích, ale kde by byla i určitá speciální zařízení pro slepé apod.).

Následuje příspěvek Boleslawa Sadaje z Vysoké školy zemědělské ve Štětíně, *Učtelská rodina*, ve kterém autor podává přehlednou zprávu o provedeném podrobném výzkumu rodin učitelů a učitelek ve štětínském vojvodství. Práce podává přehled o počtu svobodných, ženatých a vdaných, vdov,

vdovců a rozvedených učitelů a učitelek v absolutních číslech i v procentech podle věkových kategorií, interpretuje získaná data, zabývá se výběrem manželských partnerů učitelů a učitelek, počtem dětí v těchto rodinách, a opět interpretuje získané údaje.

Příspěvek Jadwigi Komorowské z Polské akademie věd, nazvaný *Role televize v aktuálních přeměnách rodinných vztahů*, je rovněž založen na výsledcích výzkumu, ale obrací se již k rovině obecnější: postihuje problematiku rodiny v její dynamičnosti a pohybuje se v hraniční oblasti mezi sociologií rodiny, výchovy a kultury. Úvodem řadí autorka zkoumané rodiny do tří kategorií (I. tradiční městská rodina; II. moderní městská rodina a III. rodina rozrušená). Typologie Komorowské snad odpovídá jejímu vzorku a vyhovuje účelům, které autorka sleduje (tj. vliv sledování televize na změny v rodinných vztazích), ale rozhodně myslím, že celkově je to typologie neúplná a obecně nevyhovující. Přinejmenším chybí tradiční a moderní rodina venkovského typu, pak rovněž typy přechodné, kladného charakteru, a konečně typy rodin vícegeneračních, opět přibližně stejně rozdělených — zejména zde by bylo možno sledovat postupné nenásilné změny. Autorka totiž všechny přechodné typy zahrnuje do kategorie rodin rozrušených, přičemž o tomto typu — jak už sám název ukazuje — uvažuje jen v pejorativním smyslu jako o rodině společensky nepřizpůsobené, s vnitřními i vnějšími konflikty, s nekoordinovanými společenskými rolemi atd. Myslím, že tento pohled je pro účely zobecnění příliš jednostranný — rozsah a účel recenze však nedovoluje hlubší rozbor této problematiky. Přes nedostatečnou typologizaci rodin (pro nedostatečný rozsah výzkumu, v jehož vzorku se další typy rodin nevykytly v dostatečném zastoupení) jsou autorčiny závěry, které předkládá jako hypotetické, cenné a velmi zajímavé. Zkoumaná problematika by však vyžadovala ještě jak horizontální, tak vertikální rozšíření výzkumů a podrobnější rozčlenění typů rodin i z hlediska sociálního postavení zkoumaných rodin atd. Autorka je si v závěru své práce tohoto nedostatku zřejmě vědoma a předpokládá uskutečnění dalších výzkumů.

Sociologie rodiny — a především sociologie výchovy — se nepochybně dotýká práce Alexandra Kaminského z Lodžské university, *Úvahy o společenské nepřizpůsobivosti mužů a chlapců*. Autor vychází ze zkoumání určitých rozdílností mezi biologickými i psychologickými vlastnostmi mužských a ženských individuí a zkoumá specificky mužské i chlapecké reakce na společenské prostředí z rozličných aspektů. Článek má ve své rozborové části vynikající úroveň a jeho pohledy jsou v určitých směrech přímo objevné, avšak konkrétní návrhy, které autor ze svých úvah a závěrů vyvozuje, se jeví jako nedostatečné a nepřesvědčivé.

⁴ Viz recenzi knihy této autorky *Manowce małżeństwa i rodziny* v č. 3 1965 Sociologického časopisu a stať v č. 5/1965 Sociologického časopisu.

Konečně přináší toto číslo dva příspěvky z oboru sociologie politiky, a to stať Stanisława Ehrlicha z Varšavské university, *Mezinárodní skupiny nátlaku*, a stať Szimona Chodaka z Varšavské university, *Společenské třídy v černé Africe*.

První z obou stať se eklekticky zabývá sociologií mezinárodních vztahů, nepřekračuje však rovinu obecnosti. Problematika, které se týká, by vyžadovala mnohem podrobnější a systematictější zpracování. Takto lze tuto stať pokládat pouze za informativní pokus o orientaci v pobírané problematice.

Velmi dobrá stať Chodakowa je ve své první části historicko-sociologickou studií s bohatými a podrobnými odkazy na příslušnou literaturu a zabývá se problémem existence či neexistence tříd ve vývoji afrických předkolonialistických společností, pak vývojem afrických společností v době kolonialismu (kolonialismus autor dělí na dvě fáze), a konečně přechází ke zkoumání současných společenských procesů v černé Africe. Chodakowu práci pokládám za významnou i z širšího (nejen afrikanistického) hlediska a myslím, že některé teze první části této práce by zasluhovaly rozšíření výzkumů i na evropské — zejména slovanské — starověké pohanské předfeudální společnosti z období patrimonijní monarchické státní formy a porovnání získaných výsledků. Právě tak důkladně jako období předkoloniální, dokládá autor literárními odkazy i zkoumání doby novější a současné. Tyto partie Chodakovy studie jsou velmi cenné pro pochopení vývoje v současné Africe.

Číslo rovněž obsahuje, jako obvykle, řadu recenzí, z nichž se chci zmínit alespoň o recenzi Schaffovy knihy *Marxismus a jedinec*,⁵ kterou recenzují paralelně Bauman a Wiatr. Oba recenzenti vysoko vyzdvihují hodnoty Schaffovy knihy a obě recenze jsou více než kladné. Číslo obsahuje ještě zprávu J. Kulpińské o *Mezinárodní konferenci sociologů ve Varšavě*, konané ve dnech 17.—22. 11. 1964, které se účastnili mimo jiné i D. Slejška, který referoval na téma *Teoretické problémy výzkumu pracovních skupin* v plenárním zasedání a M. Jodl, který referoval na zasedání sekce sociologie práce na téma *Vliv neformálních činitelů na plnění úkolů*; dále obsahuje zprávu M. Sokołowské o poradách Výboru pro sociologii medicíny při Mezinárodní sociologické asociaci, konaných v Uppsale ve dnech 8.—11. 5. 1965.

*

Studia socjologiczne č. 2/1966

Druhé číslo přináší příspěvek J. Szackého z Varšavské university, nazvaný *Úvahy o marxistickém pojetí „falešného vědomí“*. Autor analyzuje obsah a rozsah tohoto pojmu v různých pracích Marxe a Engelse i v jejich korespondenci a staví tezi, že Marx a

Engels chápali tento pojem nikoliv jako pojem gnoseologický a hodnotící, jak to bývá nejčastěji vykládáno, ale jako pojem sociologický. Tuto tezi pak prokazuje na Marxových a Engelsových textech. Szackého pojetí podle našeho mínění očistuje tento marxistický pojem z vulgarizačního nánosu a vrací mu původní precizní explikativní smysl.

Další je velmi obsáhlá studie B. Grušina z Akademie věd SSSR o *předmětu veřejného mínění*. Grušin uvádí, že veřejné mínění se může týkat faktů a jevů z oblasti objektivní skutečnosti nebo z oblasti subjektivního společenského vědomí. V každém případě jde při zkoumání veřejného mínění o charakter procesu odrazu objektivní či subjektivní skutečnosti. Grušin pak rozebírá poznávací schopnost veřejného mínění. Zjišťuje, že veřejné mínění se formuje nikoli na úrovni vědeckého poznání, ale na úrovni průměru společenského vědomí. Z tohoto důvodu Grušin soudí, že určité problémy nemají být veřejnému mínění předkládány k posouzení a pokud se veřejné mínění k problémům tohoto typu vytváří a vyslovuje, pak zkoumání tohoto veřejného mínění má hodnotu jen jako poznávání forem odrazu skutečnosti ve společenském vědomí. Předmětem veřejného mínění se podle Grušinova názoru může stát jen to, co je předmětem společenského zájmu. Na základě této formulace srovnává obsah a rozsah mínění individuálního a veřejného. Předmět veřejného mínění je dále vymezen tím, praví Grušin, že veřejné mínění se může vyslovovat jen k otázkám, které jsou alespoň potenciálně diskusní — nejde-li tedy o výpovědi zjišťující faktický stav či nespornou skutečnost. Konečně se veřejné mínění může vyslovovat jen k těm otázkám, které je kompetentní posuzovat. Je vyloučena kompetence veřejnosti vyslovovat se k otázkám, ke kterým je nutné mít nějaké speciální odborné vědomosti (např. vědecké, technické a podobné). Tato kompetence je ovšem proměnlivá, a to jak ve vztahu k času, ke konkrétní společnosti (podmětu veřejného mínění), tak i k předmětu.

Grušinovo pojetí předmětu veřejného mínění je v určitých směrech podle našeho názoru diskutabilní, jeho studie je však v mnohém podnětná.

Následující studie Krzystofa Zagorského z Varšavské university navazuje na jeho studii z prvního čísla (viz výše) o Maslovově teorii potřeb a nese název *Psychologické aspekty lidských potřeb*. Rozebírá tuto problematiku u různých polských i zahraničních autorů a je prohloubením a doplněním studie předchozí.

Velmi zajímavá je studie Stefana Nowaka z Varšavské university, která přináší pohled na to, jak se v Polsku ve společenském vědomí odrazily změny ve společenské struktuře, které proběhly v polské společnosti v poválečných letech. Nowakova studie se opírá o výzkum provedený na celospolečenském

⁵ Adam Schaff: *Marxismus a jednotka lidstva*, PWN, Warszawa 1965, s. 372.

vzorku v roce 1961 a týká se odrazu zkoumané problematiky ve městech. Problém odrazu této problematiky na vesnici bude zpracován ve zvláštním článku.

Úvodem Nowak předkládá v tabulkách objektivní údaje o složení zkoumaného vzorku jednak z hlediska zaměstnání a vzdělání (i vzájemnou relaci těchto korelátů), jednak z hlediska výše výdělku v relaci k zaměstnání, a konečně z hlediska výše příjmu na jednoho člena rodiny v relaci k zaměstnání zkoumané osoby. Podává rozbor všech uvedených údajů. Z vlastního výzkumu Nowak uvádí, že vlastní společenskou pozici oceňovalo cca 28 % zkoumaných spíše negativně a pouze asi 12 % pozitivně (zbytek neutrálně, nebo se nevyjádřil). Pak uvádí v tabulkách podrobnější údaje a jejich rozbor, a to i v relaci k zaměstnání zkoumaných a k jejich výdělkům, resp. k výši příjmu na člena rodiny.

Dále se výzkum týkal procesů společenských pohybů a jejich odrazu ve společenském vědomí. Téměř čtvrtina vzorku městského obyvatelstva pocházela v předchozí generaci z rodin venkovských. Nowak uvádí, že na základě ve studii uvedených hodnotících kritérií cca 37–42 % osob (podle alternativně uvedených kritérií) zaujímalo vyšší společenské postavení než jejich otcové. Naproti tomu cca 11–18 % osob zaujímalo pozice z uvedených hledisek nižší. To ukazuje, že potřeba výše kvalifikované práce se ve společenské pyramidě zvětšila. Nowak podrobněji uvádí relace mezi zaměstnáním rodičů zkoumaných osob a mezi jejich vlastním zaměstnáním, hodnocení těchto změn zkoumanými osobami samými a dále hodnocení toho, co zkoumané osoby očekávají od dalšího vývoje své vlastní pozice i co očekávají se zřetelem k výhledové pozici svých dětí.

Zpráva dále uvádí, že cca 60 % zkoumaných bylo přesvědčeno, že společenské rozdíly a vzdálenosti se zmenšily. Za zvlášť významné pokládáme zkoumání názorů na kritéria rozdělení současné společnosti v Polsku a zkoumání existence a zaměření společenských napětí z těchto názorů vyplývajících, které obsahuje poslední část Nowakovy studie. Celkově lze říci, že tato studie částečně vyplňuje mezeru v poznání změn společenské stratifikace v oblasti subjektivní projekce těchto změn, a to v měřítku celospolečenského vědomí, resp. ve vědomí jednotlivých společenských makrogrupin.

Další je stať Anny Pawelczyńskiej z Polské akademie věd, *Kulturní zájmy a procesy urbanizace*. Tato stať zpracovává výsledky několika výzkumů a je výňatkem z připravované knižní publikace. Obsahuje údaje z výzkumů o zájmech obyvatelstva, utříděné podle jednotlivých vojvodství, a jejich podrobný rozbor v relaci k úrovni urbanizačních procesů v příslušném vojvodství. Autorka poukazuje na tendenci této relace k stabilizaci společnosti. Studie porovnává výsledky výzkumů s výsledky dosaženými v zahraničí, zejména v USA, a obsahuje širší platné závěry o tendencích vývoje, který-

mi se však pro nedostatek místa nemůžeme zabývat.

Stať Zygmunta Gostkowského z Lodžské university, *Hlavní funkce čtení společensko-kulturních časopisů*, zkoumá na základě provedeného výzkumu význam a vliv jednotlivých polských kulturních periodik.

Podrobnou zprávu o třech výzkumech veřejného mínění, provedených v letech 1961 a 1963 v oblasti mezinárodních vztahů, podává Andrzej Siciński z Polské akademie věd v článku *Mínění o mezinárodních problémech jako činitel současné ideologie polské společnosti*.

Následuje zpráva o výzkumu pěti malých měst, zaměřená na otázku pocitu stabilizace jejich obyvatel. Napsal ji J. Wengleński. Zpráva je dokladem specifických zájmů polských sociologů.

Další zprávu o srovnávacím výzkumu dvou skupin vysokoškolských studentů pod titulem *Sebehodnocení, přizpůsobení a hodnoty* podává Irena Nowaková z Varšavské university. Tímto výzkumem bylo provedeno srovnání studentů fyziky a studentů tělovýchovy na Varšavské universitě. Srovnání se týkalo jejich celkových životních postojů, povahových vlastností, vztahů k okolí, mezilidských vztahů, jejich očekávání, vzorů chování, hodnotového systému atd. Výsledná zpráva je zpracována dobře; její závěry nejsou nijak překvapivé, ale nesporně prokazují skutečnosti, kterých se týkáji.

O vztahu společnosti k určitým právním institucím a ustanovením a o celkovém postoji k uplatňování některých právních ustanovení (trest smrti, trest odnětí svobody, výkon moci rodičovské, tělesné tresty, trestání drobných krádeží atd.) pojednává článek Adama Podgoreckého z Varšavské university, *Právní rigorismus společnosti*. Článek je založen na provedeném výzkumu této problematiky. Hodnocení výzkumu je velmi pečlivě zpracováno a závěry jsou činěny jen při zcela nesporně prokázaných relacích. Závěry prokazují zcela nepochybnou závislost určitých stereotypů na vzdělanostní úrovni, šíři rozhledu, míře pocitů uspokojení a sebevědomí.

Stať Barbary Lobodzińskiej z Varšavské university, *Stereotyp osobnosti umělce v percepci konzumenta*, je rozбором předstev, které si veřejnost utváří o spisovatelích, hercích, zpěvácích a podobných tvůrcích či interpretech umění, a rozбором obsahů a forem identifikace diváka či čtenáře s uměleckým výtvorem či osobností umělce. Lobodzińska založila tuto stať na dopisech umělcům a interpretům, které dostávají od svých obdivovatelů a snaží se podat výklad důvodů emocionálního působení umělcovy či interpretovy osobnosti na diváka či čtenáře. Je to studie o „současném hrdinovi“ dnešního člověka, o podmínkách, v nichž takový obraz současného hrdiny vzniká a o obsahu tohoto obrazu i jeho zdůvodnění. Studie je velmi bystrá a staví několik hypotéz, které by však bylo třeba prověřit hlubším výzkumem, čehož si je autorka zřejmě vědoma. Za nejzajímavější hypotézu pokládáme tu, kterou

Lobodzińska s odvoláním se na K. T. Toepflitz a Z. Kalużyńskiego formuluje asi v tom smyslu, že nejoblíbenějším současným hrdinou v nejširších kruzích konzumentů umění je ženská postava, která v boji s muži „vítězí“ a stává se tak — jakoby na odplatu za věky pokoření a podřízení mužům — představitelkou zrovnoprávnění a emancipace žen. Popularita takové hrdinky je determinována ztělesněním elementů systémů hodnot širokého okruhu konzumentů.

Jiný typ zkoumání vytváření stereotypu „současného hrdiny“ je stať Andrzeje Tyszy z Varšavské university, *Sportovci jako současní hrdinové, analýza obsahu tisku*. Tato stať metodou rozboru obsahu periodik na dané téma zkoumá stereotyp představy sportovce a jeho mimosportovního života, vliv sportovní činnosti na občanské postavení a životní kariéru, atd. Stať konstatuje, že tisk vytváří stereotyp sportovce, trochu odchýlený od statistického průměru skutečnosti, posunutý poněkud k typu idealizovanému v kladném směru u obecně ceněných hodnot, jako vzdělání, životní kariéra, úspěšný a bohatý život, rodinná pohoda atd. Sportovní činnost samotnou tisk představuje dvojím způsobem: jednak jako činnost zájmovou (hobby) a jednak jako činnost vyžadující značných obětí a odříkání, tedy jako namáhavou práci svého druhu. Celkově jsou sportovci ukazováni jako vzory životního úspěchu a kariéry, čímž plní tisk výchovnou funkci ve směru utváření lidských aspirací u čtenářů.

Poslední stať od Adama Przeworského z Polské akademie věd, *Některé metody hodnocení pilotáže*, podává nejnovější matematické metody a metodologická pojetí techniky hodnocení předvýzkumu.

Číslo obsahuje dále recenze knih, z nichž stojí za zmínku alespoň recenze R. Turského o široce založené Baumanově práci *Nástin marxistické teorie společnosti* (Z. Bauman, *Zarys marksistowskiej teorii społeczeństwa*, Warszawa 1964, PWN, str. 577), v níž autor vede paralelu mezi dílem O. Langeho v ekonomické vědě a dílem Baumanovým v sociologii, a pokládá recenzované Baumanovo dílo za dovršení jedné etapy jeho vědeckého vývoje. Vytýká sice recenzované práci jednotlivé nedostatky, ale přesto pokládá tento Baumanův pokus o formulaci systému marxistické teorie společnosti za zdařilý, významný a systematizující dosavadní výsledky společenských věd.

Nakonec číslo ještě obsahuje zprávu o pracích Střediska výzkumu veřejného mínění, zprávu o celopolské konferenci o problematice vesnických lokálních společností a konečně zprávu o V. studentském meziuniverzitním sympoziu posluchačů sociologie, které projednávalo problematiku dotýkající se polského modelu společensko-ekonomického zřízení a jeho zvláštností.

Dušan Slávik

K problematice mezinárodních skupin nátlaku

V poslední době se objevují na západě publikace zabývající se některými otázkami politických věd. Jedním z jejich autorů je Jean Meynaud ze Švýcarska (profesor politické vědy na universitách v Lausanne a v Ženevě), který studuje otázky mezinárodních a národních skupin nátlaku.

Velmi obsáhlou studii věnuje Meynaud mezinárodním skupinám nátlaku (Jean Meynaud: *Les groupes de pression internationaux*, Études de science politique, 1/1961, stran 360). Jeho práce je rozdělena do čtyř kapitol, které nestejným dílem řeší dané otázky. — V první kapitole se pokouší ukázat všechny druhy mezinárodních skupin nátlaku. Nejprve se zajímá o mezinárodní politické strany. Popisuje vývoj I., II. a III. internacionály, vznik socialistické internacionály a průběh zasedání komunistických stran v roce 1957 a 1960 v Moskvě. K mezinárodním politickým stranám počítá i různé tajné společnosti (jako jsou například Černá ruka, Svobodní zednáři, sicilská Maffie), ale také jiné formy spojení, jako je například Evropský parlament. Výčet končí informací o zřízení fašistické internacionály na kongresu v roce 1951. Další dva typy organizací jsou mezinárodní odbory a mezinárodní skupiny povolání. Velkou důležitost přisuzuje mezinárodním skupinám náboženským (církvním), které si již v průběhu dějin vynutily různé vztahy k státům. Ukazuje na tři typy vztahů státu a církve, a to: jednota státu a církve (kalifát), úplné oddělení církve od státu, a konečně koordinace vzájemné činnosti mezi státem a církví (konkordát). Skupiny národně osvobozenického hnutí nejsou objasněny dostatečně. Autor použil jen několika příkladů, ale nepoukázal na celou šíři národně osvobozenického boje, na kvalitu a kvantitu různých skupin nátlaku v těchto zemích. Problematikou vytváření národa se zabývá jen částečně; uvádí příklad Kurdů. Zato věnuje pozornost skupinám nátlaku uprchlických organizací. Publikuje některá zajímavá čísla. Podle něho po druhé světové válce bylo na světě celkem 40 miliónů uprchlíků. V současné době poklesl počet uprchlíků na 15 miliónů, z toho žijí v USA 2 milióny osob. Tyto uprchlické skupiny jsou organizovány v 25 mezinárodních organizacích. Mají velký vliv, například v západním Německu představují sílu, která neustále podporuje znovuvyzbrojení a revanšismus.

Jiné organizace jsou inspirovány humanismem; jejich cílem je například ochrana obětí (Mezinárodní červený kříž, Světová federace bývalých bojovníků), ochrana rodiny, zlepšení existence člověka, dále to jsou hnutí za zlepšení morálky, apod.

Autor v závěrečném přehledu k této kapitole přiznává, že nemohl použít materiálů všech skupin nátlaku. Vždyť v r. 1954 se odhadovala existence 1700 takových organizací. Přestože autor soustředil značné množství faktů a zajímavých poznatků o různých skupinách nátlaku v mezinárodním mě-

řítku, již jen tato první kapitola naznačuje některé ideologické a metodologické nedostatky.

Mezi ideologické nedostatky náleží okolnost, že autor stojí na objektivistickém stanovisku a používá protikomunistické argumentace z buržoazních pramenů (novin a publikací), na druhé straně však idealizuje organizace, v nichž má rozhodující pozice buržoazie. Přitom se tváří velmi nestranicky.

Jeho metodologické nedostatky vycházejí z toho, že nepodává hlubší rozbor sledovaných typů mezinárodních skupin nátlaku, ale jen útržkovitě zaznamenává některé postřehy. K hlubokému rozboru náleží jak kvantitativní, tak i kvalitativní analýza jednotlivých typů skupin, zhodnocení významu těchto skupin v mezinárodním měřítku, a konečně i grafické znázornění organizačního schématu a působení těchto skupin. Autor se omezuje jen na konfrontování organizací různých velikostí a různého významu. Nedostatky této první kapitoly, která má vytvořit celkový nárys stavu mezinárodních skupin nátlaku, pokračují potom i v dalších kapitolách.

V druhé kapitole J. Meynaud přistupuje k analýze a později se snaží systematizovat a interpretovat svoje poznatky. Jde mu hlavně o kategorii „mezinárodní skupina nátlaku“.

Při objasňování činnosti veřejného a soukromého nátlaku staví vedle sebe do stejné úrovně veřejné zájmy, které projevují zástupci socialistických zemí v orgánech OSN, kde podle něho vystupují naprosto bez svých vlastních úvah, a na druhé straně soukromý zájem finanční skupiny, která prosazuje své soukromé zájmy proti zájmům veřejným. Autor nechce rozumět tomu, že socialistické země vystupují jako svobodné země, a že jestliže mají podobné názory, nevyplyvá to z nějakého „totalitního podřízení“, ale ze socialistického společenského řádu. Zahraniční politika je pokračováním vnitřní politiky těchto států, které se osvědčily od vykořisťování a proto v zahraniční politice usilují o mír, a o svobodný rozvoj všech národů.

Další otázkou je vztah individuální a kolektivní intervence. Například finančník provádí osobní intervenci v zájmu své skupiny, kdežto kolektivní intervence je uskutečňována například odborovými organizacemi nebo obránci míru. Zde je třeba poznamenat, že mají význam i osobní intervence, jako například známá vystoupení britského vědce a obránce míru B. Russella.

Organizace musí být činná ve dvou nebo více zemích, aby se mohla nazývat organizací mezinárodní. Přitom organizace mohou mít podle autora různé formy, jako například sjednocení obchodních zájmů, kdy americké firmy jsou spojeny s obdobnými obchodními organizacemi ve Francii. Velmi závažný způsob vytváření organizací jsou různé asociace. Např. L'Union des Associations Internationales (UAI) sdružuje více než 1600 mezinárodních skupin. Otázka financování mezinárodních skupin hraje prvořadou úlohu v činnosti, i když nelze podceňovat obsah zamě-

ření skupin (ekonomické, náboženské, humanistické), ani počet členů (pohybují se od několika desítek či stovek až do několika milionů). Jak autor dodává, finanční stránku mezinárodních skupin nátlaku nelze dohromady vyčíslit. Představu si můžeme udělat jen částečně. Na anketu UAI v roce 1958 odpověděly její členské organizace, že vlastně 280 milionů dolarů.

Když charakterizuje mezinárodní organizace nebo mezinárodní skupiny nátlaku, autor zdůrazňuje, že nestačí, aby nějaké národní organizace spolupracovaly v mezinárodním měřítku, aby koordinovaly svou činnost. Mezinárodní organizace musí mít ráz mezinárodní, musí působit v několika zemích. Meynaud zkoumá i vztahy mezinárodních organizací a jednotlivých států. Například upozorňuje, že organizace uprchlické se musí přizpůsobit právnímu řádu zemí, kde existují, a tím je vlastně již do určité míry omezoována jejich činnost (mezinárodnost). Přitom vyvstává nutnost vytvořit statut mezinárodní organizace.

Spolupráce mezi jednotlivými mezinárodními nevládními organizacemi je různého charakteru. Projevuje se například v koordinaci činnosti při určitých úkolech krátkodobého nebo dlouhodobého rázu. Dále se projevuje výměnou informací a vzájemnou pomocí. Také se ale může stát, že organizace mezi sebou nespolupracují, nebo jedna organizace dělá na druhou nátlak, nebo si jedna organizace podřizuje organizace jiné.

K nejzdařilejším částem knihy náleží kapitoly věnované rozboru vztahů mezinárodní politiky a nátlaku mezi vládami a vnitřní politiky těchto vlád. Organizace spojených národů a její orgány, včetně generálního tajemníka, často narážejí na nepochopení u členských států při uskutečňování přijatých usnesení, jako například při realizaci usnesení o Kongu (Leopoldville). Na druhé straně vidíme i jiné příklady. Francouzská společnost pro výrobu elektrických součástí (CGE) dodala SSSR koaxiální kabel. Za tento obchod byla v USA ihned zanesena na černou listinu.

Autor poukazuje na to, že skupiny, které zůstávají podle nacionality a sféry svého působení národními, nemohou mít vliv na mezinárodní politiku, neboť jejich činnost je omezena na vnitřní oblast. Mezinárodní skupiny jsou naopak takové, které svou přirozeností a rozsahem své činnosti přesahují rámec národní. Prostředníkem mezi organizacemi a jednotlivými vládami jsou určité orgány detašované do jednotlivých zemí (komise, kanceláře, sekretariáty apod.).

Ke vztahu vnitřní politiky a nátlaku mezi vládami uvádí autor příklad Hitlera, který diktoval svoje podmínky národními ostatním vládám, jak se to projevilo v podobě nátlaku na tři vlády velmocí v Mnichově. Druhý příklad se týká polského prohlášení hranice Odry-Nisa za definitivní. Tato hranice je uznávána všemi socialistickými zeměmi, dále zeměmi, které se nedávno osvobodily od koloniální nadvlády, a také Francií. Tato fakta autor již neuvádí. Konstatuje jen, že Polsko s tímto požadavkem zatím nemůže prorazit

na mezinárodním fóru, neboť hranice nebyla mezinárodně uznána v mírové smlouvě s Německem.

Meynaud z těchto příkladů dělá závěry, že mezinárodní organizace nejsou stále stejné, ale že podléhají změnám podle činnosti a zaměření. Hovoří o různém stupni mezinárodní kapacity.

Při pokusu o typologii mezinárodních skupin nátlaku se hovoří o třech typech těchto skupin. Autor rozeznává

1. skupiny s charakterem mezinárodním,
2. skupiny dvou cyklů, národním a mezinárodním, které jsou vzájemně spojeny,
3. skupiny dvou cyklů, které jsou vzájemně izolovány, a to zvláště skupiny mezinárodní.

Tato typologie je velmi zajímavá, ale omezuje se jen na sféru působení a nepodchycuje kvalitu činnosti, zaměření a cíle skupin nátlaku.

Autor knihy se odvolává na teorii skupin, hlavně pak na podmínky a způsob vývoje skupin, na používání prostředků, na pozice skupin vzhledem k veřejným institucím a na vztahy respektující spolupráci nebo konkurenci mezi skupinami. Ovšem toto uvádí jen teoreticky, ale příslušnou analýzu a aplikaci neprovádí.

Při studiu skupin nátlaku se můžeme setkat s dvěma směry. První tvoří skupiny vykonávající nátlak, který je výsledkem vnitřního jednotného působení skupiny. Druhý představují skupiny vykonávající nátlak, i když ve skutečnosti uvnitř existují určité rozdíly, a to v názorech na cíle a prostředky realizace. V této části autor nadhazuje některé zajímavé myšlenky ke zkoumání, i když je sám neřeší. Především je to míra ekonomických zájmů a jak se projevují v různých mezinárodních skupinách nátlaku. Ekonomický zájem je důležitý, ale někdy je také zatlačován do pozadí zájmy profesionálními nebo ideologickými. S tím souvisí i otázky struktury skupin. Setkáváme se se skupinami pevně organizovanými nebo se skupinami volně organizovanými.

Neméně vážnou otázkou je, do jaké míry jsou mezinárodní skupiny nátlaku schopny ve své činnosti eliminovat národní zájmy svých členů, delegátů nebo příslušníků aparátu, ale též naopak, do jaké míry mezinárodní skupiny nátlaku uskučejí ve jménu internacionalismu dílčí zájmy některých národních skupin, které mají své zástupce (nebo i většinu) v orgánech a ve vedení skupin, jako například Židé. Existují také skupiny, které jsou sestaveny jen z příslušníků určité církve (protestanti apod.).

Meynaud se vrací k jednotlivým druhům mezinárodních skupin nátlaku, jak o nich psal v první kapitole, a upozorňuje, že skupiny nátlaku se institucionalizují a tím mění i formy svého nátlaku a rozsah své činnosti. Vedle mezinárodních skupin, které se formálně projevují v činnosti mezinárodní a realizují se v mezinárodním měřítku, používají některé skupiny také národních podmínek,

aby současně využily více prostředků ve svých prospěch. Proto používají různých prostředků k zajištění předpokládaných výsledků.

Mezinárodní zájmové skupiny nátlaku počítají s různými alternativními možnostmi svého působení. Některé mají rozsah mezinárodní a svou hlavní činnost provádějí souběžně na národním teritoriu (viz například národní skupiny pro spolupráci s UNESCO). Jiné zájmové skupiny s národním teritoriem nepočítají.

I zájmové skupiny mají v podstatě dvě možnosti. Předně je to „nacionalizace“, tzn. skupiny se přizpůsobují národním zájmům a podceňují zájmy mezinárodní. Jiný typ skupin se „internacionalizuje“. Z tohoto dvojího zaměření vznikají typy skupin dualistických, které řeší vztahy mezi zájmy národními a mezinárodními. Národní zájmy jsou často spojeny s právním řádem, ale i mezinárodní zájmy často v určitých zemích předpokládají právní zajištění svého vlivu. Například vztahy států středního východu ke společnosti Standard Oil se řeší na základě vztahů mezi národními a mezinárodními zájmy. Standard Oil se opírá o mezinárodní autoritu, ale současně musí neustále počítat i s národními vlivy (národní zájmy vyžadují určitý podíl na zisku společnosti).

Závěrem druhé kapitoly uvádí Meynaud některé prvky klasifikace skupin nátlaku: Především rozlišuje skupiny nátlaku čisté a příležitostné. Existují skupiny, které v mezinárodním měřítku bojují proti rasové segregaci soustavným vykonáváním nátlaku. Příležitostné skupiny jsou takové, které bojují za určité konkrétní cíle. Dalším odlišovacím znakem je časové trvání. Jsou skupiny trvalé, ale také jen dočasné. Jiná je klasifikace skupin podle jejich struktury — je možno rozlišovat skupiny centralistické, federální, konfederální. Podle členství se rozeznávají skupiny kolektivní a individuální. Podle vztahů k státům existují skupiny autonomní a úzce spojené s některým státem.

Poslední dvě kapitoly (III. a IV.) jsou vlastně shrnutím kapitol předcházejících; v nich se autor snaží dojit k některým závěrům, provádí určité aplikace a vyjadřuje se k některým skupinám.

Podle Meynauda je vzorem organizace mezinárodní „Mezinárodní organizace práce (OIT)“. Na konferenci vysílá každá národní delegace čtyři členy, a to dva oficiální zástupce za stát a po jednom zástupci za zaměstnavatele a za pracující. Tak jsou podle autora na konferenci zastoupeny všechny zainteresované složky (tři části). Autor ovšem nepočítá s tím, že kapitalistické země vysílají oficiální delegáty, kteří budou hájit zájmy zaměstnavatelů.

V druhé části třetí kapitoly věnuje autor pozornost některým shrnujícím otázkám, jako například ocenění kapacity nátlaku, charakteristice intervence, cílům nátlaku, veřejnému mínění apod.

Poslední kapitola je věnována částečně metodologickým úvahám a částečně příkladům mezinárodních skupin nátlaku. Proto působí dojemem rozřístosti. V obsáhlém od-

dílu se autor pokouší objasnit úlohu a místo skupin nátlaku v politickém životě. Nejprve přiznává, že provedení pozitivní analýzy je velmi náročné a tím nesnadné. Skupiny nátlaku nejsou organismy jednoduché, nemají stejné cíle, stejné sféry působení a stejnou organizační strukturu. V této souvislosti autor dokazuje, že Leninova charakteristika imperialismu již nemá platnost. Jeho argumenty však Leninovu definici nevyvracejí. I když Lenin provedl zobecnění imperialismu za jiných historických souvislostí a za jiného stupně rozvoje imperialismu, přece jen v podstatě jeho charakteristika platnost má. Jiná je otázka, že současný imperialismus se vyznačuje některými rysy, které dříve nevystupovaly do popředí.

V závěru se Jean Meynaud omlouvá za nedostatky. Upozorňuje na to, že jeho výklad je neucelený, že nemohl zhodnotit všechny skupiny nátlaku a také jeho metoda že je nesystematická.

Nedostatky rázu ideologického a metodologického, jak bylo poukázáno při hodnocení první kapitoly, se v dalších kapitolách opakují a prohlubují. Kniha, která je velmi obsáhlá, zůstala jen na povrchu výkladu mezinárodních skupin nátlaku, neboť přináší často dosti nepřehledné množství myšlenek, závěrů a námětů. Připočteme-li k tomu objektivistické hodnocení jednotlivých jevů, dostáváme obraz značně rozříštěnosti a někdy i nesprávně hodnocených příkladů.

Přes tyto nedostatky přináší kniha Jeana Meynauda mnoho užitečného. Především je to jedna z prvních knih, která si klade tak ohromný úkol, jako je rozbor mezinárodních skupin nátlaku. Přináší celou řadu zajímavých postřehů a podnětů, zaujme naznačením rozsáhlosti této důležité problematiky osvětlující vztahy na mezinárodním fóru. Nelze opomenout ani velké množství faktického materiálu. Například na 64 stránkách poznámek je soustředěna citace několika stovek publikací a článků. Index citovaných organizací přináší názvy 625 těchto mezinárodních skupin a organizací.

Mezinárodní skupiny hrají v mezinárodních vztazích velmi důležitou úlohu. Politická věda (nebo sociologie politiky) má o tyto otázky prvořadý zájem, neboť jejich studium umožňuje objasňovat vzájemné vztahy v mezinárodním měřítku. Je otázka, zda pojem „mezinárodní skupina nátlaku“ plně vyhovuje, zda by nebylo lépe používat jen pojmu „mezinárodní skupina“ jako obecnějšího a potom používat pojmu „skupiny nátlaku“. Přitom vyvstává otázka, jak označovat mezinárodní skupiny, například sportovní, umělecké apod., u nichž nemůžeme hovořit o přímém nátlaku, ale které přece jen mají určitý vliv. Jen z těchto náhodně vybraných otázek se ukazuje užitečnost studia mezinárodních skupin nátlaku.

Jaroslav Cikler

Sociologie mezinárodních vztahů

Pod názvem *The Sociology of International Relations* (s podtitulem *A Trend Report and Bibliography*) vydal Robert C. Angell v řadě *Current Sociology*, sv. XIV, čís. 1, 1966 (Mouton and Co., Paris, The Hague 1966, str. 62) přehledný spisek, v němž třídí a stručně charakterizuje sociologickou práci věnovanou tematice, již se sám zabývá, a spadající do let 1950–1964.

Autor přiznává hned v úvodu, že nejde o úsek sociologie tak vyhraněný, jako je např. průmyslová sociologie nebo sociologie výchovy. Avšak již 6. světový sociologický kongres se jím zabýval, neboť v době rozšíření nukleárních zbraní pocíťují i sociologové nutnost přispět k řešení světového problému zachování míru. Přesto, že se dnes od doby Darwinem inspirovaných teorií projevuje snad největší zájem o studium mezinárodních vztahů, je ještě trapně malý ve srovnání s pozorností věnovanou ostatním meziskupinovým vztahům. Příčiny toho vidí Angell 1. v empirismu, který zavlád ve Spojených státech pod vlivem chicagských sociologů (Thomas, Park, Burgess, Faris, Ogburn) a vedl k výzkumu zpravidla jen nejbližšího sociálního prostředí, a také ve Francii působením Durkheima a jeho školy, a 2. v zájmu o rozbor společenské soustavy v rámci určité země (představitelem tohoto směru v přítomnosti se stal Talcott Parsons).

Sociologii mezinárodních vztahů považuje autor za jeden ze zorných úhlů studia interakcí národních společností. Dvě dělítky vyznačují práci na tomto úseku: 1. závislá nebo nezávislá proměnná, nebo obě společně, jsou jevy přesahující státní hranice („border-crossing“ phenomenon, franc. phénomènes „transnationaux“) a 2. představují společenské modely nebo společenskou strukturu. Veškerou sociologickou produkci daného úseku dělí podle předmětu bádání na tři části: 1. *Skladba a vývoj světové společnosti*. 2. *Společenská národní struktura a zahraniční politika*. 3. *Vnitrostátní účinky zahraničních zkušeností*. Mezinárodní politiku z okruhu tohoto zájmu autor vědomě vypouští.

V první části, nazvané *Skladba a vývoj světové společnosti* (v níž nepatrný počet teoretických prací přímo bije do očí, zatímco převládá zájem o praktické problémy), se uvádí tato klasifikace: A. Teorie mezinárodní soustavy (z autorů tohoto oddílu jediný R. Aron je sociologem). B. Mezinárodní konflikt (zaregistrováno na třicet prací věnovaných studené válce). C. Procesy přizpůsobování mezi národy (z prací v této oblasti plyne, že katedroví sociologové zřejmě nevěří, že se budoucí světová společnost nutně soustředí kolem OSN). D. OSN a přidružené útvary (je tu zmínka i o třech pracích zdůrazňujících nutnost světové university či jiné „intelektuální ústředny“). E. Rozbor oblastních seskupení a studie vztahů mezi dvěma národy (řada cenných prací).

Druhá část, *Národní společenská struktura a zahraniční politika*, jež zahrnuje nejméně titulů (tematika zajímala více pracovníky v poli-

tické vědě), se rozpadá na tyto oddíly: A. Všeobecné studie (velmi různorodé). B. Společenská činnost v diplomacii. C. Využití masových dorozumivacích prostředků jako nástrojů zahraniční politiky. D. Působení elit a zájmových skupin (několik málo hodnotných prací). E. Vliv mas (dvě pojednání zdůrazňují, jak rozdílné struktury politických režimů určují vliv mas na zahraniční politiku; jeden autor (S. Melman) však uvádí, že masy mohou prosadit účast své země na odzbrojení i proti vůli vlastní vlády). F. Postoje partikulárních skupin. G. Zvláštní programy a společenské procesy jinde nepodchycené.

Třetí část, *Vnitřní účinky zahraničních zkušeností*, jež zahrnuje nejbohatší skutečně sociologické písemnictví, má tyto oddíly: A. Účinky zahraničních styků všeobecně. B. Účinky účasti v mezinárodních nevládních organizacích (ačkoli je na 1500 takových organizací, je tu jen nepatrný počet studií). C. Účinky stěhování. D. Účinky cestování a krátkých pobytů v cizině (tematika sub C. a D. je poměrně hojně sociology studována). E. Účinky pobytu v cizině (z obchodních nebo vojenských důvodů, misionáři, badatelé, studenti). F. Účinky kulturní výměny.

Dále se autor věnuje předmětu a metodám sociologického výzkumu mezinárodních vztahů a studuje tyto oblasti: A. Potřeby a možnosti (podnětné a nabádavé studie). B. Sociologie mezinárodních vztahů ve vědeckém kontextu. C. Promítnutí mezinárodních vztahů do her (registruje práce věnované více méně experimentálními technikám využívajícím různých her, které dosud v politické vědě sloužily spíše vyučování než výzkumu).

Autor dospívá k závěru, že sociologové dosud málo přispěli k studiu mezinárodních vztahů, což snad souvisí i s tím, že dosud nebyla vypracována přiměřená teorie „soustav ve vzrůstu“ („crescive systems“, „systèmes en croissance“).

S textem bezprostředně souvisící a v souladu s ním uspořádaná bibliografie zahrnuje 448 titulů (v tom osm prací autorových). Pojednání, jejichž obsah není patrný z názvu, jsou stručně charakterizována. Připojený rejstřík autorů je vyčerpávající.

Bude-li čtenář po přečtení spisku snad poněkud zklaman, budou-li se mu zdát závěry

chudé, není to jen vinou autora, který přistoupil ke své látce dosti formálně, spokojuje se jejím uspořádáním podle témat a podává je jen zcela stručně hodnocení literatury jednotlivých oddílů. Je to také do značné míry způsobeno roztržitostí sociologické produkce na celém sledovaném úseku a malým počtem teorií, jež by stály za rozbor; autor se však ani ve vši stručnosti o to nepokouší. K příčinám opoždění zájmu sociologů v dané tematice by bylo možno přidružit další, např. někdejší americký izolacionismus. Pojem světové společnosti (world society, société mondiale), odlišné od mezinárodní organizace, jak ostatně autor právem připomíná, je sice velmi vágní, ale současně plodný, neboť vede k úsilí o postizení nové, stále se měnící společenské skutečnosti a inspiruje k hledání odpovědí na vážné otázky, např. zda zajistí stabilitu světové společnosti lépe mezistátní OSN či nějaká organizace nadstátní (str. 8). Správná je jistě i připomínka, že je málo studií v oddílu III. B. (o nevládních organizacích); stálo by však za pokus vysvětlení tohoto faktu tím, že na příslušných stycích (patří sem mezinárodní odborové ústředny, Mezinárodní červený kříž, Mezinárodní obchodní komora) se podílí poměrně malý počet expertů a že jejich vliv (jak poznal autor recenze z vlastní zkušenosti) je malý. Ačkoli má práce v podtitulu slůvko trend, vyjadřující jistě i autorův zájem, je jeho charakteristika poměrně skrovná. Autor se domnívá, že doba padesáti let ve vědě je krátká na odhalení nějakého trendu. Konstatuje aspoň vzestup počtu zaznamenávaných prací, nicméně soudí, že může být i výsledkem dokonalejší knihovnické služby. Proto hlavní význam spisku spočívá v tom, že se může stát dobrou pomůckou pro adepty naší vědy, pokud by se chtěli specializovat ve studiu mezinárodních vztahů, které zejména v přítomné době nemůže být bez užitku (oživení styků, nebývalý rozvoj turistiky, postgraduální zahraniční praxe atd.). Po této stránce autorovy poznámky k jednotlivým oddílům mohou působit podnětně i na naši vědu (k I. D. na studie o funkci University 17. listopadu, k I. E. na studium styků mezi socialistickými zeměmi, apod.).

František Potužil

Společné rokování polských a československých sociologů

Mezi vědeckými pracovníky nebývá nouze o častější osobní setkání na mezinárodních konferencích a sympoziích. Méně často však dochází k širším dvoustranným setkáním, na nichž si příslušníci různých vědeckých generací dvou spřátelených států nejen bezprostředně vyměňují své názory a lépe se osobně poznávají, ale také určují perspektivy další souběžné a trvalé spolupráce.

Smolenické rokování polských a československých sociologů ukázalo svou všestrannou prospěšnost a užitečnost, o čemž svědčí mimo jiné také to, že všichni účastníci přijali návrh, aby příští společná schůzka se uskutečnila v r. 1969 v Polsku.

Prvé setkání československých a polských sociologů se konalo ve Smolenicích v Domově vědeckých pracovníků SAV od 10. do 13. dubna. V idylickém prostředí stylově restaurovaného hradního komplexu na úpatí Malých Karpat se setkali osmnáct sociologů z Polska v čele s předsedou Mezinárodní sociologické asociace Janem Szczepańskim a čtyřicet zástupců různých sociologických pracovišť z ČSSR.

Prvý den plenárního zasedání zahájil akademik Andrej Sirácky, ředitel Sociologického ústavu SAV.¹ V úvodním uvítacím projevu připomněl Ján Pašiak některé historické aspekty vzájemné spolupráce a ovlivňování a také vydatnou pomoc polské sociologie v posledních letech pro institucionální rozvoj sociologie u nás. Jan Szczepański přednesl na tomto plenárním zasedání příspěvek o *Problémech rozvoje současné světové sociologie*. Rozdělil současnou světovou sociologii do čtyř skupin podle země s různou hospodářsko-politickou úrovní. Nedá se říci, že by existovala světová sociologie jako celek.

Do první skupiny řadil prof. Szczepański sociologii USA, Austrálie, N. Zélandu, Japonska a západní Evropy; do druhé skupiny sociologii socialistických zemí Evropy a Asie a ostatních evropských zemí; do třetí skupiny sociologii zemí Latinské Ameriky se střední nebo nízkou ekonomickou úrovní, a do čtvrté skupiny sociologii rozvojových zemí Afriky a nesocialistické Asie. Jednotlivé skupiny se snažil odlišit podle pěti srovnávacích znaků: 1. Úkoly, které se řeší nebo neřeší, 2. které problémy jsou řešeny, 3. teore-

tické předpoklady, metody výzkumu a analýza materiálu, 4. společenská funkce sociologie a její vztah k společnosti a moci, 5. výuka sociologie a organizace výzkumných institucí.

Sociologové v kapitalistických zemích se vzdalují od reformátorských aspektů. V socialistických zemích se zabývají problémy, které jsou opřeny o potřeby plánu a také motivy ideologické jsou v socialistických zemích akcentovány více než na Západě. Nejvíce rozdílů mezi sociologií v kapitalistických a socialistických státech vidí Szczepański v bodech 3. a 4. Na Západě převládají dvě hlavní tendence — společné empirické výzkumy a výzkumy makrosociologické. Zdůrazňovány jsou teorie funkcionální, teorie systémů (institucí) a teorie spojené se sociální psychologií (kulturní teorie osobnosti). V socialistických zemích převládají výzkumy makrosociologické nad mikrosociologickými. V závěru Szczepański konstatoval, že porovnání naší a západní sociologie je z mnoha důvodů nutné a užitečné.

Těžiště jednání konference spočívalo v jednotlivých sekcích. *I. sekce* byla zaměřena na *metodologické otázky sociologických výzkumů*.

Referát Václava Lamsera *O poznávacích strukturách v sociologickém výzkumu* zdůraznil noetickou jednotu sociologické teorie a výzkumu, přičemž poznávací aparát rozčlenil do tří struktur — statistické, interakční a funkční — vyjadřujících vzestupný charakter poznávání sociální skutečnosti. Ukázala se nutnost překračovat standardní kvantitativní statistické postupy používáním interakčních a funkčních postupů.

Diskuse k referátu Adama Przeworského *O srovnávacích výzkumech a teorii společenských věd* konstatovala obtížnost srovnávacích výzkumů a účinnost hledání optimálních řešení metodologických a současně i organizačně administrativních.

Třetí základní referát v této sekci přednesl její vedoucí Ján Pašiak. Zabýval se některými metodologickými otázkami empirických výzkumů sociální struktury, především pak vztahem mezi empirickými výzkumy a rozpracováním metodologie sociologických výzkumů vůbec. Upozornil na některé negativní momenty diskontinuity terénních výzkumů u nás a na nebezpečí strohého přebírání některých zahraničních výzkumných modelů. Dále zdůraznil význam tří základ-

¹ Sborník všech přednesených referátů vydá nakladatelství ČSAV. Zde podáváme pouze stručnou informaci o některých příspěvcích, jejichž písemný text byl k dispozici.

ních forem metodologických empirických výzkumů: simultánních metodologických výzkumů (probíhají paralelně s empirickými sociologickými výzkumy a analyzují jejich postupy), speciálních metodologických výzkumů a výzkumů sociologických výzkumů (survey of survey).

V závěru svého příspěvku uvedl Pašiak řadu konkrétních údajů z průzkumu sociologického výzkumu na Slovensku (1957 — 1966) a ze simultánního metodologického výzkumu sociální struktury družstevních rolníků.

V diskusi k referátu J. Pašiaka byly charakterizovány možné typy kontrolních výzkumů, jejich obtíže i omezení. Projednávány byly také otázky terminologické.

Sekce dospěla k závěru, že je třeba: 1. Vpracovat společné výzkumné metody použitelné v Polsku a v ČSSR. 2. Doporučit případnou společnou publikaci z metodologické problematiky. 3. Pokračovat v dosavadní spolupráci a využít teoretických a metodologických poznatků, které budou získány na mezinárodní metodologické konferenci v listopadu 1967.

Ve II. sekci, jednající o *základních otázkách sociální struktury socialistické společnosti* měl dominující postavení referát Pavla Machonina a Bohumila Jungmanna o *Projektu sociologicko-statistického šetření vertikální sociální diferenciaci a mobility obyvatelstva*. Tento projekt šíří svého zaměření, využitím technického aparátu a zaměřením na potřeby společenské praxe vzbudil pozitivní ohlas u polských sociologů, kteří v této formě dosud žádný výzkum neuskutečnili. Autoři stručně charakterizují účel šetření takto: „Zjistit současný stav vertikální diferenciaci obyvatelstva ČSSR z hlediska charakteru práce, vzdělání a kvalifikace, příjmu, účasti na řízení, společenského prestiže a některých charakteristik způsobu trávení volného času, sdílených hodnot a postojů atd. ... Výsledky tohoto šetření poskytnou orgánům společenské praxe i společenskovo vědnímu výzkumu reprezentativní, komplexní, historicko-strukturální a vědecky utříděný empirický materiál, důležitý pro teoretické i praktické řešení závažných problémů společenského pohybu. ...“

Příprava výzkumu se opírá o seriózně zpracovanou teoreticko-metodologická východiska a schematické hypotézy pojetí sociálního systému a jeho struktury, vertikální a sociální diferenciaci a mobility. Výzkum by měl přispět k překonání propasti mezi teorií sociální mobility a empirickými výzkumy.

Stanislav Wiederszpil přednesl referát *K problematice dělnické třídy v Polsku*. Hovořil o některých faktorech, které charakterizují současný stav — o snižování významu vztahu k vlastnictví výrobních prostředků, vztahu k rolnictvu a k inteligenci, o zmenšování rozdílu mezi dělnickou třídou a rolníky z hlediska charakteru práce, životního stylu atd. Wiederszpil položil otázku, zda byl plně vyřešen problém dělnické třídy. V souvislosti s tím uvedl některé dílčí problémy: otázku volby práce, její humanizace, rozdílu mezi prací fyzickou a duševní, podíl

dělníků na moci a řízení, rozpor mezi vzděláním dělníka a jednoduchou monotónní prací, kterou vykonává.

Stará teze „Co je dobré pro dělníky, je dobré pro celý národ“ se ukázala být jen zbožným přáním. Soukromé vlastnictví výrobních prostředků nemusí vždy znamenat vykořisťování. V socialismu lze zjistit dvojí postavení dělníka — stal se sice spoluvlastníkem, ale je nájemní silou, která musí plnit pracovní úkoly a přikazy.

Kazimierz Doktor rozebíral ve svém příspěvku *ukazatele sociologické analýzy socialistické průmyslové společnosti*. Pro socialistickou průmyslovou společnost vymezil tuto řadu znaků: 1. Dominující úloha průmyslových pracovníků, 2. vzrůst hospodářství (národního důchodu), 3. socializace společnosti (zespolečenštění majetku, socializace v oblasti vědomí), 4. vzrůst životní úrovně, 5. egalitizace (nivelizace) a elitizace společnosti, 6. vzrůst hospodářské i mimohospodářské úlohy státu, 7. změny ve struktuře povolání, 8. funkcionální a substantcionální racionálnost průmyslové společnosti.

V sekci byl ještě prosloven referát Włodzimierza Wesołowského a Kazimierza Słomczyńskiego o *Výsledcích výzkumu stratifikace socialistické společnosti na empirické bázi tří polských měst*, a referát Juraja Zvary K *problematice etnické strukturalizace československé socialistické společnosti*. Sekci došel rovněž písemný materiál Aleksandra Matejky *Změna sociálního obrazu u polských námezdních pracujících*.

Jak bylo konstatováno v závěrečné zprávě sekce, přednesené referáty informovaly účastníky o aktuálních směrech teoretického i empirického bádání v oblasti sociální struktury a přinesly celou řadu nových podnětů. V diskusi, jež následovala po každém referátu a nabyla charakteru bezprostřední výměny názorů, se ukázalo, že v polské i československé sociologii jsou v současné době středem zájmu četné obdobné problémy.

Referáty i diskuse prokázaly úsilí o tvůrčí marxistické řešení nových jevů při současně integraci všech pozitivních prvků soudobé světové sociologie. To se především projevilo ve snaze o precizování základního teoretického konceptuálního schématu pro výzkum stratifikace a mobility.

III. sekce byla zaměřena na *sociální otázky průmyslového podniku v socialistické společnosti*. Vedoucí sekce Jaroslav Kohout hovořil o *Některých aspektech sociologického pojetí průmyslového podniku v socialistické společnosti*. Významnost společenské role průmyslového podniku je dána jeho ústředním postavením ve vědeckotechnické revoluci. Stranou nezůstává složitá otázka humanizace práce v socialistickém podniku a podmínky snižování alienačních symptomů. V tomto směru mohou být platným pomocníkem, za určitých předpokladů, humanitní vědy.

V další části svého příspěvku analyzoval J. Kohout základní oblasti sociologie podniku, z nichž se mu jeví jako nejdůležitější tři: 1. sociální struktura socialistického pod-

niku se svou složitou, různě členěnou hierarchizací, 2. sociální mobilita a 3. vztah mezi podnikem a vnější sociální komunitou. Všechny tyto oblasti mají svá specifika pokud jde o rozdíl mezi podnikem kapitalistickým a socialistickým.

Bedřich Weiner zdůraznil ve svém referátu o *Některých otázkách podniku a zárodu jako sociálního systému aspekt vlastnictví*, který má dynamický charakter. V různých časové etapě se projevil rozdílný vliv celospolečenského vlastnictví na vztah pracujících k práci, k podniku a k pracovní iniciativě. Dalším obsáhlým tématem příspěvku byla problematika účasti na řízení, která má pro socialistický podnik základní význam, ale jejíž praktické řešení se nedostalo za hranici zprostředkující, formální podoby, což je umrtvující a nedostatečný stav. V závěru se B. Weiner zabýval tematikou formální a neformální organizace a oproti pojetí této problematiky ve světové literatuře uvedl potřebu mnohostranné interakce všech vnitropodnikových činitelů (formální organizace, politických složek, odborů, zájmových organizací, neformální skupinové struktury) v našich podnicích.

Robert Rošk o se pokusil o zajímavý *Teoretický model vztahu člověka k práci*. Analyzoval tento vztah jako strukturu, jejímiž prvky jsou 1. člověk, 2. pracovní pozice, 3. jednání. Pracovní pozici chápe jako konstruktivní prvek struktury „člověk — práce“ a rozlišuje na ní jednak věcně a jednak společenské charakteristiky, s další detailizací vlastností.

V druhé části výstavby tohoto teoretického modelu provedl sociologickou analýzu zařazení člověka jako konstruktivního prvku struktury. V této souvislosti uvedl především dva skupinové faktory: 1. demografické charakteristiky člověka a 2. sociálně ekonomické charakteristiky člověka.

Teoretický charakter tohoto příspěvku by pochopitelně vyžadoval seznámení s celým textem, což bude umožněno vydáním sborníku z této konference.

Kazimierz Doktor rozlišil ve svém vystoupení dva modely podniku — manažerský a humanitní. Současně se kriticky postavil k Matejkovu členění systému podniku jako zbytečně širokému. Své další postřehy opíral o některé diskutabilní momenty rozdílů mezi kapitalistickým a socialistickým podnikem (postavení odborů, socialistický podnik jako filantropicko-pečovatelská organizace, otázka, kdo je podnikatelem v kapitalistickém a socialistickém podniku).

Autor této informativní stati hovořil o *Problematice pracovní iniciativy ve vztahu k soutěživosti*. Pokusil se o teoretický rozbor pojmu pracovní iniciativy, její modelové zařazení ve výrobním procesu především vůči motivačním a stimulačním prvkům. Upozornil na úlohu nežádoucí — disfunkční iniciativy v pracovních skupinách, a uvedl některé dílčí výsledky výzkumu institucionalizované formy pracovní iniciativy, jakou představuje socialistické soutěžení.

Jednání této sekce bylo uzavřeno širokou

diskusí o problému společenského vlastnictví a variabilitě jeho forem.

IV. sekce jednala o *problému volného času a životního stylu socialistické společnosti*.

Sociologickou problematiku urbanizace si vybral jako téma svého příspěvku Jiří Musil. Hovořil o dvou proudech (polaritách) myšlení průmyslových společností — antiurbanismu a prourbanismu, jak se projevovaly ve společensko-filosofických a technicko-architektonických názorech počínaje 19. stoletím. Autor uvedl některé charakteristiky osobnosti městského člověka, jak byly hypoteticky předpokládány Simmel-Wirthovou teorií, a některé novější poznatky o sociologii města. Odmítl romanticky zbarvenou negaci mnohamilionových aglomerací jako moderní mýtus, živý starou tradici evropského a amerického antiurbanismu, a naopak zdůraznil potřebu sociologického studia organizace společnosti ve velkoměstských útvech a vytváření společenských podmínek jejich optimálního fungování.

O *nových úkolech sociologických výzkumů masové kultury se zvláštním zřetelem na rozhlas a televizi* hovořil Oliver Bakoš. Zdůraznil potřebu zkoumání účinků těchto komunikačních zdrojů na postoje příjemců, možnost pohotové zpětné vazby a potřebu přechodu od extenzivních k intenzivním výzkumům. Za důležitou rovněž považoval hlubší diferencovanost zkoumání jednotlivých skupin příjemců, úroveň jejich znalostí a umleckého vkusu a rozčlenění posluchačů podle stejného životního stylu, o jehož charakteristiku se pokusil v závěru referátu.

V sekci byly dále předneseny tyto referáty: Pavel Rybicki: *Sociologická problematika urbanizace*, A. Kłoskowski: *Typy kulturní participace a malé lokální společnosti v Polsku* a W. Markiewicz: *Sociologická problematika volného času v industrializovaných oblastech*.

Pro časovou tiseň nebyl přednesen referát J. Turowského: *Sídlště jako základ struktury společenské organizace města*, Z. Skorzyňského: *Diagnostická činnost v sociologii volného času na příkladu polsko-československých výzkumů* a referát Miroslava Dismana *Volný čas jako problém empirického výzkumu*.

Se všemi těmito referáty se budou čtenáři moci seznámit v připravovaném sborníku.

I. setkání polských a československých sociologů prokázalo užitečnost takovýchto dvoustranných setkání, umožňujících pružnější a obsahově hlubší komunikaci oproti jiným formám výměny informací a poskytujících příležitost k navázání dlouhodobých individuálních pracovních kontaktů.

Rudolf Battěk

Symposium na téma „Schöpfung und Freiheit in einer humanen Gesellschaft“ v Mariánských Lázních v dubnu 1967

Ve dnech 27.—30. dubna 1967 se konalo v Mariánských Lázních mezinárodní symposium na téma *Schöpfung und Freiheit in einer humanen Gesellschaft*. Symposium po-

řádali společně dva organizátoři: Společnost křesťanských intelektuálů Paulus-Gesellschaft se sídlem ve Freilassingu (převážně katolického charakteru, i když v jejích řadách jsou také křesťané jiných denominací) a Sociologický ústav ČSAV. Sympozium navazovalo na dvě podobná setkání, která se uskutečnila z podnětu Paulus-Gesellschaft roku 1965 v Salzburku na téma *Christentum und Marxismus heute* a roku 1966 v Herrenchiemsee na téma *Christliche Humanität und marxistischer Humanismus*.

Sympozia se zúčastnilo asi 200 osob z dvaceti zemí Evropy a Ameriky. Dvě třetiny účastníků tvořili křesťané ze západních zemí, vybírání a zvaní společností Paulus-Gesellschaft, jedna třetina byla zvaná Sociologickým ústavem.

Z naší kvóty jsme umožnili účast jedenácti marxistům z kapitalistických zemí, dvaadvaceti marxistům ze socialistických zemí a sedmadvaceti křesťanům ze socialistických zemí. Zbytek tvořili marxističtí a křesťanští novináři. Ze socialistických zemí přijeli křesťané z NDR, Polska, Maďarska, Jugoslávie a Československa. Marxisté byli zastoupeni z Itálie, Francie, Španělska, Rakouska, Rumunska, Maďarska, Bulharska, Jugoslávie a Československa. Omluvily se pozvané instituce z SSSR — nikoliv však z důvodů zásadních, ale pracovních. (Sovětské vědci přijali měsíc před naším sympoziem pozvání západoběrlínské evangelické akademie a také ve Voprosech filosofii byla uveřejněna stat pozitivně hodnotící loňský dialog na půdě Paulus-Gesellschaft.)

Složení účastníků bylo rozmanité nejen vzhledem k zemím, z nichž přicházeli, k světovým názorům a náboženským vyznáním, které zastupovali, ale i k odbornému zaměření. Sešli se filosofové, teologové, sociologové, historici, politologové, psychologové, lékaři, ekonomové, právníci, matematici a přírodovědci různých profesí.

Početní poměr účastníků z obou stran — 169 křesťanů a 48 marxistů, z čehož 15 bylo novinářů — by mohl vyvolat dojem neúměrné výhody pro křesťany a obav z možného výsledku. Úmyslně jsme však dodrželi proporce, které byly na předcházejících setkáních, aby nemohl vzniknout dojem, že zneužíváme „výhody vlastního hřiště“. Ze stejného důvodu jsme neměnili nic ani na způsobu organizace jednání. Chtěli jsme tím jednak vyjádřit své uznání zásluh Paulus-Gesellschaft, která dialog v této podobě již několikrát iniciativně organizovala, jednak jsme si byli vědomi, že každá — byť z věcných důvodů sebeužitečnější — změna by dala záminku k podezření, že její důvody leží mimo oblast vědy. Proto jsme se snažili ve všem vycházet vstříc přáním a návrhům svého spolupředsedy.

Takovýto přístup je možný za dvou předpokladů: předně, jsme-li přesvědčeni o pracovitosti a nosnosti myšlenek marxismu a za druhé, máme-li důvěru, že i u našich partnerů mají převahu objektivně hodnotící, kriticky myslící lidé, jimž jde o pravdu, spravedlnost a humanitu. Máme dojem, že

průběh sympozia prokázal oprávněnost obou předpokladů. V podstatě celý charakter sympozia, určovaný referáty vesměs vysoké teoretické úrovně, si zachoval věcný a seriózní ráz, zatímco jednostranně útočným pokusům zůstala role okrajových zásahů, kterým se nepodařilo atmosféru zvrátit.

Bylo by však omylem si představovat, že tohoto výsledku bylo dosaženo bez obtíží, nebo dokonce na základě ideových kompromisů. I když vybuchlo několik „načasovaných pum“, dialog nezabýly. Pokusy o jalový eklekticismus se neobjevily vůbec — ani na jedné, ani na druhé straně. Marxisté i křesťané vystupovali naprosto principiálně a při vši snaze o porozumění nikdo nezastíral hluboké zásadní rozpory v posledních východiscích obou myšlenkových soustav.

Sympozium bylo koncipováno jakožto vědecká diskuse k základním teoretickým problémům, které zajímají křesťany i marxisty, na níž by mohli konfrontovat svá stanoviska a své pokusy řešení. Je pochopitelné, že každé teoretické stanovisko má své praktické konsekvence. Hovořilo se i o nich, a nikoliv pouze okrajově.

Sympozium vědeckých pracovníků nemůže ovšem nahrazovat ani sátní, ani církevní instituce a rozřešit konkrétní problémy, které patří do jejich kompetence. Je však s to vyjasnit některé teoretické předpoklady, jejichž prověření nebo neprověření může v budoucnu modifikovat vztahy mezi oběma stranami. To není málo, udělala-li se to poctivě. Klást však místo zkoumání předpokladů podmínky dialogu, znamená předem jej zabít. Dostáváme se tím na pozici měření sil, handrkování o ústupky. Zlepšení vztahů nemůže být dosaženo tlakem jedné strany na druhou, ale na základě vlastní vnitřní korektury, která vyplyne z jistoty o pozitivní hodnotě (třebas dlejí) toho druhého. Tento přístup nebyl samozřejměj všem účastníkům. Někdy bylo těžko rozeznat, zda pokusy o tlak vycházejí z naléhavé netrpělivosti rozřešit vše najednou, nebo ze snah méně ušlechtilých. Toto naše stanovisko k dialogu v žádném případě neodděluje sféru humánních řečí od ne vždy humánní praxe (i když za jistých okolností i slovo je čin). Jisté nemůže být brán vážně ten, kdo pohovoří, vrátí se a žije klidně dál, nevzrušen tím, co se děje kolem.

K obsahu sympozia je třeba předeslat, že jak rámcová tematika, tak témata jednotlivých dnů jednání byla vymezena velmi široce a ne dosti precizně formulována. To umožňovalo značně autonomní výběr námětů pro jednotlivé referáty jak marxistické, tak křesťanské. Vzniklo tím nebezpečí malé návaznosti a často prakticky monologický sled referátů k problémům, jež ten který řečník pokládal za závažné nebo na nichž pracuje. Tento nedostatek sdílelo sympozium se všemi předchozími dialogy na půdě Paulus-Gesellschaft (a nejen s nimi). Způsobilo to i roztržitost diskuse, která se jen v několika řídkých případech koncentrovala kolem určitých problémů; ani to však nebyly vždy problémy klíčové, nýbrž často

pouze epizodní, které však svou extrémností vyprovokovaly lavinovitou reakci. I to je ale obvyklým zjevem u setkání tak masového charakteru, kde značná část účastníků je vlastně omezena na roli publika (což svádí řečníky a vystupující spíše k efektně účinnému než hlubokému projevu).

Krystalizuje se však již i určitá kompenzace tohoto zjevu. Tím, že jádro účastníků se v několikaletém sledu dialogu do jisté míry stabilizuje, naskytá se možnost vyrovnat se seriózním způsobem s nejzávažnějšími otázkami, postavenými na jednom kongresu, při následujícím setkání. Tak například referát Roberta Kalivody byl fundovanou marxistickou odpovědí na loňskou otázku pátera Rahnera z Chiemsee.

Na zahájení v předvečer jednání bylo symposium předznamenáno projevem akademika Macka, který načrtl historický význam české reformace pro formování myšlenky evropské tolerance, a referátem dr. Kellnera, který v podstatě pozitivně shrnul zkušenosti z dialogu a vysoké ocenění jeho významu znehodnotil něčím, co bylo možno pochopit jako výzvu k předkládání útů.

První den jednání byl věnován tématu Společnost a dějiny v jejich významu pro člověka. Hlavní referát Johanna Baptista Metzze, profesora katolické teologie z Münsteru, pod názvem *Křesťanské náboženství a společenská praxe* byl věnován kritice privatizujících tendencí v moderní teologii a zdůraznil charakter křesťanského náboženství jako instituce společenské kritiky. Společenská angažovanost a odpovědnost za spravedlnost, svobodu a mír ve světě jsou mu hlavním obsahem pozoruhodně analyzované kategorie lásky v křesťanství. Jeho marxistický spoluřečník Milan Průcha z Prahy se ve svém referátu *Být člověkem* věnoval dvěma otázkám: kritice křesťanského pojetí transcendence, pokusu o marxistické pojetí transcendence v rovině bytí a dále zprostředkovanému vztahu filosofických východisek k politické praxi a důsledkům, které z této teze vyplývají jednak pro poměr marxistické filosofie k tvorbě nemarxistických filosofů, jednak pro poměr socialistického státu k občanům, jejichž světový názor je jiný než marxistický. Juan Beneyto z Madridu definoval svobodu ve vztahu k Bohu a Oleg Mandić ze Zagrebu věnoval svůj koreferát problému svobody jako překonávání odcizení. Diskuse se soustředila k referátu Metzze a Průchy a byla z nejsoustředěnějších na sympoziu.

Odpolední jednání zahájil obsáhlý referát Yves Congara, profesora katolické teologie z university ve Strasburku, *Tvůrčí vliv společnosti a dějin na vývoj křesťanského člověka*. Referent, významný francouzský teolog, se pokusil o analýzu vlivů historické situace na vývoj formování křesťanské dogmatiky. Marxistický referát pronesl József Lukács z Maďarska, *O historickém vědomí a odpovědnosti*. Těžiště referátu bylo v problému lidské aktivity, analyzované ve vztahu k eschatologické myšlence křesťanství a na druhé straně k usilování o ko-

munistickou společnost. Koreferát měl křesťanský teolog J. L. Hromádka z Prahy. Pro nedostatek času nemohl být přednesen referát Milana Machovce. (Autor však uplatnil základní myšlenku svého příspěvku příštího dne, kdy se účastníci k jeho podnětům v diskusi vrátili.) V diskusi, která následovala, se nepodařilo vyžít pro nedostatek času vše, co se v referátech nabízelo.

Druhý den dopoledne hovořil za Paulus-Gesellschaft profesor biologie z Heidelberku Hans Schaefer na téma *Společenská, pokrok, dějiny a osobní tvůrčí potence člověka*. Byl to pokus o přesné definování základních pojmů z hlediska vědy, přičemž ovšem prof. Schaefer chápe jako přesně verifikovatelné pojmy a objektivní hodnoty pouze ty, které jsou vytvářeny na půdě přírodních věd. Roger Garaudy z Francie, marxista, přednesl referát na téma *Tvůrčí činnost a svoboda*, v první části zaměřený ryze filosoficky, v druhé společensko-politicky s výraznou kritikou iluzorních svobod v západní společnosti. Křesťanský koreferent, Paul Matusek, psychiatr z Mnichova, se zabýval problémem „ideologizovaného člověka“, rakouský marxista Walter Hollitscher vztahem tvůrčí činnosti jakožto svobody. Ostrá diskuse se do značné míry soustředila na dílčí otázku z referátu prof. Matuseka, který vědecky značně sporným způsobem předložil konferenci závěry zkoumání „ideologizovaných“ vězňů z bývalých koncentračních táborů. Jak marxisté, tak křesťané ostře kritizovali metodu i závěry jeho „zkoumání“.

Odpolední jednání bylo uvedeno referátem Jürgena Moltmanna, profesora evangelické teologické university v Tübingen, na téma *Křesťanství jako náboženství svobody*, v němž se snažil o historickou rekonstrukci vývoje pojmu svobody v dějinách křesťanského myšlení a formuloval pozoruhodnou myšlenku, že jediné jakožto náboženství svobody má křesťanství právo na požadavek svobody pro sebe i na svou existenci. Marxistický referát českého filosofa Roberta Kalivody byl rozborem rozporné společenské funkce křesťanství v evropských dějinách, pod názvem *Křesťanství v procesu lidské emancipace*. Koreferát Heinricha Friese z Mnichova byl věnován problému náboženství a svobody a referát Ileany Marculescu z Rumunska se pokusil o marxistickou definici problému kreativity.

Třetí den hovořil za Paulus-Gesellschaft Iring Fetscher z Frankfurtu o *Individuální svobodě a sociální odpovědnosti*. Referát obsahoval několik invektiv, na které ostře polemicky reagovali čeští marxisté i polští křesťané. Španělský komunista Manuel Azcarate hovořil o možnostech a předpokladech spolupráce křesťanů a marxistů v boji Španělska za svobodu. O zkušenostech soužití křesťanů a marxistů v Jugoslávii hovořil koreferát Zlatko Frida ze Zagrebu. Koreferát Wolfa Dietera Narra věcně analyzoval přínos společenské vědy k problému sociální odpovědnosti. V diskusi tohoto dopoledne vystoupili převážně křesťané a marxisté ze

socialistických zemí s pozitivními příspěvky k problematice možného soužití.

V jistém smyslu vrcholem konference — vzhledem k autoritativnosti řečníků — bylo odpoledne posledního dne. Hlavní referát měl profesor Papežské salesiánské university ve Vatikáně, Giulio Girardi, a koreferát Vincenzo Miano z téže university. Oba pánové jsou spolupracovníky kurie ze sekretariátu pro nevěřící. Koreferát Vincenza Miana byl fakticky stanoviskem sekretariátu k problému dialogu, v podstatě pozitivní, avšak nepřekračující horizont papežských dokumentů koncilového a pokoncilového období. Hlavní referát prof. Girardiho *Křesťané a marxisté ve výměně názorů k problému míru* (doktrinální implikace) svým významem daleko přesáhl vymezené téma. Nejdůležitější ze všech katolických představitelů interpretoval a rozvíjel myšlenky obsažené v encyklice *Populorum progressio* ve směru ještě další možné konvergence. Marxistickým partnerem obou referentů byl sekretář ÚV italské komunistické strany Luciano Gruppi, který systematicky vyložil teoretická východiska a praktickou politickou linii vztahu marxistů k náboženství a k církvím, jak byly zformulovány na půdě KSI. Koreferát Vítězslava Gardavského z Brna rozebíral tutéž problematiku z hlediska komunisty socialistické země. Diskusi vedl a uzavíral za marxisty prof. Garaudy z Paříže.

Jménem křesťanů poděkoval organizátorům symposia prof. Hromádka z Prahy. Za Paulus-Gesellschaft uzavíral konferenci prof. Schaefer z Heidelbergu.

Večer po ukončení symposia navštívil účastníky pražský papežský administrátor pan biskup Tomášek.

Všemi účastníky byla vysoce hodnocena československá iniciativa k uspořádání symposia, organizace celé akce a zvláště pak možnost naprosto svobodné, otevřené výměny názorů, kterou nenarušil žádný pokus o vnější manipulaci.

Spolu s marxisty se dialogu zúčastnili čs. křesťané. Byli zastoupeni profesori ze všech katolických i evangelických fakult (včetně československé). V diskusi vystoupili pánové Hromádka, Lochmann, Trtík, Souček, Benda, Habáň, Stehlík, Brož. Hovořili jak k teologickým problémům, tak k problémům dialogu a místa křesťana v současné společnosti. Všichni vystupovali s odbornou erudovaností a vzácným politickým taktikem. Jako marxisté jsme si však museli klást otázku: byla by jejich vystoupení tak jednoznačně pozitivní, kdyby nebyla současně reakcí na jednostrannou výzvu dr. Kellnera, aby vystoupili s kritikou naší společnosti? Distancovali

se od ní. Nedali se vehnat do role pronásledovaných obětí, právě tak, jako žádný jiný křesťan ze socialistické země. Naprosto nevdřili, že zde nejsou bolestné problémy, ale dali plně najevo, že se cítí součástí své země a své doby. Ukázali, že situace je poněkud složitější a problémy poněkud jině, než to vidí antikomunistická propaganda.

Proti výtkám — zvláště jsou-li tak nehořlavé, jak se s nimi někdy na Západě setkáváme — je možno se bránit, a není to obtížné. „Proti důvěře“ obrana není, ta se musí splnit.

Erika Kadlecová

Sociální postavení žen ve světle statistiky*

Základní rozdíl mezi prací muže a ženy vyplývá z toho, že příroda velmi nerovnoměrně rozdělila funkce zajišťující biologické pokračování života. Biologické mateřství a sociální mateřství hrají v zaměstnání žen determinující roli.¹

Ženy tvoří jednu třetinu všech výdělečně činných lidí v moderním světě a tento poměr stále stoupá. Proto se problémy zaměstnanosti žen staly všeobecnými problémy národohospodářskými. Postavení žen v budoucí společnosti, které bude dáno jejich zaměstnáním, určí charakter této společnosti.² Při zbežném pohledu se zdá, že je k dispozici velké množství objektivních dat, neboť všechny industrializované země, a stále větší měrou i neindustrializované, je běžné uveřejňují. Ale komparativní materiál téměř neexistuje. Platí to jak o západní, tak o východní Evropě. Na Západě se více hovoří o situaci v rodině a méně o sociálním postavení žen a úrovni vzdělání, na Východě je tomu obráceně. (Všestranné komparativní údaje pocházejí ze Spojených států.) Zprávy dodnes sebrané neposkytují pohled na zaměstnání žen v jednotlivých zemích a na celém světě, neboť náhodné důsledky procesu aktivizace žen v zaměstnání se často mylně pokládají za podstatu procesu samého.

Politický a sociální status žen je nejrozvinutější v socialistických zemích. Dosud jediné marxisté vypracovali model postavení žen v budoucí společnosti a udali směr a prostředky jeho vývoje. Jednotlivé prvky tohoto pojetí jsou postupně přijímány téměř ve všech zemích. Ve věci zrovnoprávnění žen jdou všechny země cestou, kterou upravili marxisté, ale různé země dospěly do různých stadií této cesty. Proto mají socialistické země zvlášť odpovědné shromažďovat co nej přesnější a nejobsažnější údaje o pracujících ženách, neboť právě zde je nejvíce premis pro

* Tato informativní studie byla napsána na základě několika mezinárodních srovnání a opírá se o množství oficiálních statistických údajů. Protože kromě toho pojednává o sociálně politické problematice živě prodiskutované na různých fórech, chceme našim čtenářům předložit její výtah.

¹ Jerzy Piotrowski: *Szczegółne zagadnienia pracy zawodowej kobiet poza domem*. Zpráva v semináři o pracujících ženách v Institutu psychologie a sociologie Polské akademie věd, konaném v říjnu

1963; Magdalena Sokołowska: *O osobliwosciach pracy kobiet* (Zpráva v Polské sociologické společnosti — v dubnu 1964).

² Paul-Henry Chombart de Lauwe: *La femme dans la société*, Paris 1963; Antonina Kłosowska: *Rola i pozycja kobiety w rodzinie w aspekcie porównawczym*. (Zpráva v semináři o pracujících ženách v Institutu filosofie a sociologie Polské akademie věd, květen 1964).

teoretické generalizace na základě empirických poznatků.

Zaměstnání žen

1. Poměr žen k celkovému počtu pracujících a poměr výdělečně činných žen k celkovému počtu žen

Tabulka 1

Procento žen mezi výdělečně činným obyvatelstvem (mimo zemědělství)*

Země	Rok	%	Rok	%	Rozdíl
1	2	3	4	5	5-3
Jugoslávie	1953	22,5	1961	34,1	11,6
Rakousko	1951	32,2	1962	40,0	7,8
Švédsko	1950	26,4	1960	33,5	7,1
Bulharsko	1955	28,6	1962	35,1	6,5
ČSSR	1955	37,2	1962	43,0	5,8
USA	1950	29,0	1962	34,0	5,0
Itálie	1954	24,0	1963	28,0	4,0
NDR	1955	42,0	1962	46,0	4,0
NSR	1950	30,4	1960	34,1	3,7
Polsko	1950	32,9	1962	36,0	3,1
SSSR	1955	47,0	1959	47,1	0,1
Francie	1954	34,6			

Zvýšení poměru žen k celkovému počtu pracujících není jediným měřítkem jejich aktivizace v zaměstnání. Podle Piotrowského nemůže pouhý index procenta žen z celkového počtu polských pracujících vyjádřit dynamiku jejich pracovní aktivizace v letech padesátých ve srovnání s lety předválečnými, neboť tento index by zůstal stálý, přes znatelné zvýšení pracovní aktivizace žen vzhledem k tomu, že se zvýšil absolutní počet zaměstnaných. V zemích s rychlou industrializací svědčí vzrůst poměru žen k celkovému počtu výdělečně činných osob, spolu s paralelním vzrůstem počtu pracujících, o rostoucí pracovní aktivizaci.⁴

V roce 1960 byla každá druhá dospělá žena žijící v polských městských oblastech zaměstnána. Z každého sta městských žen ve starší od 18–59 let byly 44,2 výdělečně činné v roce 1950 a 52,4 v roce 1960⁵ (tj. zvýšení o 8,2). V téže době v USA z každého sta žen starších 14 let bylo 32 zaměstnaných v roce 1950 a 36 v roce 1962 (zvýšení o 4).⁶

Je obtížné srovnávat tato čísla s čísly z jiných zemí, neboť na Mezinárodním úřadě práce se propočítávají koeficienty zaměstnanosti pro výdělečně činné ženy v městech i na venkově, zaměstnané v zemědělství i

mimo zemědělství. Zřejmě je ale možno srovnávat koeficienty zaměstnanosti městských žen z celkovými koeficienty v zemích s nepatrným procentem žen zaměstnaných v zemědělství. (Viz tab. 2.)

Tabulka 2

Procento výdělečně činných žen z celkového počtu žen

Země	Rok	%	Rok	%	Rozdíl
1	2	3	4	5	5-3
Spojené státy	1950	21,8	1961	26,1	4,3
Švédsko	1950	23,2	1960	27,2	4,0
NSR	1950	31,4	1960	33,2	1,8
Polsko*	1950	29,8	1960	31,1	1,3

* v městských oblastech

Podle této tabulky koeficient zaměstnanosti žen ve všech srovnávaných zemích v letech 1950–1960 stoupá (v Polsku poněkud méně).⁷

2. Zaměstnanost starších žen

Srovnávání velmi všeobecných indexů nám však mnoho neříká. Je mnohem plodnější srovnávat indexy zaměstnanosti žen podle věkových skupin. (Tabulka 3.)

Tabulka 3

Procento zaměstnaných žen podle věkových skupin

Země	Rok	20–24	25–34	35–44	45–54	55–64
Polsko	1960	61,4	50,5	47,3	40,8	23,3
USA	1960	45,0	36,0	44,0	49,0	37,0
NSR	1950	70,4	46,1	35,8	34,9	25,7
Francie	1954	57,2	40,5	42,2	46,5	38,0
Dánsko	1950	62,4	41,6	43,1	43,4	30,5
Švédsko	1950	57,1	32,2	27,4	30,2	22,8

Podle tabulky 3 lze ve srovnávaných zemích pozorovat nejvyšší zaměstnanost ve věkové skupině 20–24 let; nejvyšší v NSR (70) a nejnižší v USA (45). V další věkové skupině (25–34 let) stojí na prvním místě Polsko, kde ve srovnání s předcházející skupinou se zaměstnanost snížila o málo, zatímco v jiných zemích silně poklesla.⁸ Proto v době,

³ V šedesátých letech tohoto století procento žen mezi výdělečně činným obyvatelstvem ve světovém měřítku bylo 33 % (Data Mezinárodního úřadu práce – International Labour office ILO).

⁴ J. Piotrowski: *Praca zawodowa kobiet a rodzina*, Varšava 1963, s. 55.

⁵ Anton Rajkiewicz: *Bilans i perspektywy zatrudnienia w Polsce Ludowej*, Włocławek 1964, č. 7, s. 22.

⁶ Handbook on Women Workers, 1962, s. 4, tab. 1.

⁷ Lze to vysvětlit nedostatkem dat z jiných zemí, která by umožnila srovnání zaměstnanosti žen v

témž desetiletí. Podle ILO indexy pro jeden rok jsou: ve Velké Británii v r. 1951 – 27,4; v SSSR v r. 1959 – 41,5; ve Francii v r. 1954 – 29,9; v Rakousku v r. 1951 – 35,0. Celkový světový index pro zaměstnanost žen vzrostl z 23,0 v r. 1950 na 27,0 v r. 1960.

⁸ Reprezentativní vzorek zpracovaný v r. 1960 ukázal, že více než 66 % žen se po mateřské dovolené vrací do práce; z nich je 59,6 % manuálních a asi 80 % duševních pracovníků (Adam Kurzynowski: *Macierzyństwo a ciążność zatrudnienia pracowników zamężnych*, Bulletin Institutu sociálních záležitostí, 1962).

kdy ženu nejvíce zatěžují rodina a domov, je zaměstnanost polských žen vyšší než v západní Evropě nebo v USA. Jiná je ale situace v mnohých zemích (Spojené státy, Francie, Dánsko, Švédsko) v dalších věkových skupinách: zaměstnanost má stoupající tendenci. V Polsku se nemění, anebo dokonce klesá. Ve starších věkových skupinách (45 až 54) lze pozorovat nejvyšší zaměstnanost ve Spojených státech a nejnižší ve Švédsku. V Polsku vykazují starší ženy zřetelně menší zaměstnanost než ženy ve Spojených státech, Francii nebo Dánsku.

Ve Spojených státech je zřetelná tendence k zvýšení zaměstnanosti starších žen, které se vrací na trh pracovních sil, když vychovávají své děti. Tato druhá vlna se objevila teprve v posledním desetiletí. Ve Spojených státech v r. 1950 37 z každého sta žen ve stáří 45–54 let a 28 ve stáří 55–65 bylo zaměstnáno, v r. 1960 to bylo 49 a 37. Proces pracovní aktivizace starších žen ve Spojených státech byl tedy velmi dynamický. V letech 1965–1970 se očekává další zvýšení zaměstnanosti starších žen.

Rozdíly v zaměstnanosti mezi různými věkovými skupinami se odrážejí ve věkových strukturách zaměstnaných žen v Polsku a ve Spojených státech.⁹ V roce 1960 v Polsku polovina zaměstnaných žen (mimo zemědělství, ve velkých i menších městech a sídlištích) patřila k věkovým skupinám 25–44 let (51,5%), jedna čtvrtina (25,4%) byla starší než 45 let a zbytek (22,8%) mladší než 25 let. Ve Spojených státech v r. 1962 méně než polovina (39%) byla starší než 45 let, 40% náleželo k věkovým skupinám 25 až 44 let, zatímco procentuální podíl žen mladších 25 let byl ve skutečnosti stejný jako v Polsku, tj. 21%. Více než polovina polských pracujících žen je ve věku aktivního mateřství, kdežto většina pracujících žen v USA tento věk již překročila.¹⁰

3. Zaměstnání žen s rodinnými povinnostmi

Z věkové struktury polských pracujících žen tedy vyplývá, že většina jich je zatížena rodinnými povinnostmi.¹¹ Tabulka 4 ukazuje vzrůst procenta vdaných pracujících žen ve vybraných evropských zemích a v USA v 50. a 60. letech.

Tabulka 4 vykazuje značné zvýšení zaměstnanosti vdaných žen v desetiletí 1950 až 1960 nejen v Polsku, nýbrž i v mnohých jiných industrializovaných zemích. Toto zvý-

Tabulka 4

Procento zaměstnaných žen (ve vybraných zemích)

Země	Rok	%	Rok	%	Rozdíl
1	2	3	4	5	5–3
Polsko	1956	30*	1960	56	26
Švédsko	1950	29	1962	50	21
Velká Británie	1950	38	1961	53	15
NSR	1960	35	1961	40	5
USA	1950	52	1961	55	3

* Odhad Piotrowského

šení však bylo nejrychlejší v Polsku. Je třeba poznamenat, že k tomuto procesu došlo v USA v letech 1940–50. Vdané ženy tvořily cca 30% všech pracujících žen v r. 1940 a 52% v r. 1950. V mnohých zemích byl proces pracovní aktivizace vdaných žen brzděn tradicí, v jiných pak zákonnými opatřeními.¹²

V řadě zemí, v nichž je nedostatek komparativních dat o diferenciálních věkových skupin, byl poměr vdaných žen k celkovému počtu pracujících žen tento: Francie 49% (1954), Rakousko 40% (1951), Belgie 40% (1947), Dánsko 39% (1950), Kanada 30% (1951).

Paralelně se zvýšeným počtem vdaných žen v celkovém počtu vdaných žen se zvyšovalo procento zaměstnaných vdaných žen v celkovém počtu vdaných žen (tab. 5).¹³ Koefficienty zaměstnanosti v západních zemích a v USA převyšují 30%. Průměrně je tedy v zaměstnání každá třetí žena.¹⁴

Tabulka 5

Procento vdaných zaměstnaných žen

Země	Rok	%	Rok	%	Rozdíl
1	2	3	4	5	5–3
Polsko	—	—	1960	56	—
Belgie	1947	15	1961	34	19
USA	1950	22	1961	33	11
Kanada	1953	12	1961	21	9
NSR	1950	25	1961	33	8
Velká Británie	1962	26	1961	33	7

Avšak data o poměru vdaných žen k celkovému počtu pracujících žen anebo indexy jejich zaměstnanosti v poměru k celkové-

⁹ Údaje pro USA, v. *Handbook on Women Workers*, 1962, s. 34: pro Polsko byly vypočteny na základě Biuletyn Statystyczny GUS, Ústřední statistický úřad, série L, čís. 23, s. 16.

¹⁰ V této souvislosti je třeba poznamenat, že Američanky se vdávají dříve (průměrný věk pro ženy je 20,3) a dříve se stávají matkami; v 35 letech jich většina již má děti školou povinné (*Americké ženy* — Zpráva presidentské komise o statusu žen 1963, s. 58).

¹¹ Termín „ženy s rodinnou odpovědností“ se zdá vhodnější než název „vdané“, ale pro nedostatek komparativních dat týkajících se pracujících žen budeme používat údajů pro vdané ženy.

¹² Ve Švýcarsku např. nesmí ženy pracovat bez manželova svolení. Až do nedávné doby byly v Itálii vdané ženy automaticky propuštěny ze zaměstnání a odbory teprve nedávno tento zákaz zrušily. V Holandsku stále existují zákonná omezení zaměstnání vdaných žen.

¹³ Indexy zaměstnanosti žen v některých jiných zemích, pro něž není dostatek srovnávacích dat pro různá léta, jsou: Rakousko v r. 1951 — 32,5, Francie v r. 1954 — 32,5, Švédsko v r. 1950 — 14,5, Dánsko v r. 1950 — 27,2, Jugoslávie v r. 1953 — 30,6 (Zpráva VI) 1, BIT Ženeva.

¹⁴ Data ILO.

mu počtu vdaných žen nedávají jasný obraz o rozsahu zaměstnanosti žen vázaných rodinnými povinnostmi. Je zřejmé, že čtyřicetiletá nebo starší vdaná žena s třemi dětmi staršími 16 let je méně zatížená povinnostmi mimo zaměstnání než dvacetiletá matka s dvěma dětmi v mateřské školce nebo v jeslích. Skutečnou míru zaměstnanosti žen s rodinnými povinnostmi nejlépe ukazují srovnávací koeficienty věkových skupin 25–34 a 45–54 let, tj. srovnání období, v němž nejvíce doléhají břemena rodiny a domácnosti, s obdobím, kdy je toto napětí již silně zredukováno (tab. 6).¹⁵ Polsko znamená nejvyšší zaměstnanost vdaných žen v období prvním. Vdané ženy ve věkové skupině 25–34 let s dětmi do věku 16 let tvořilo v r. 1960 až 66,3 % žen zaměstnaných mimo zemědělství, ve věkové skupině 45–54 jen 31,8 %, zatímco ve skupině starších matek (s dětmi již dospělými) většina pracovala v USA a ve Francii.

Tabulka 6

Zaměstnanost vdaných žen ve vybraných zemích v době zvýšeného tlaku rodinných povinností ve věkové skupině 25–35 let a ve věkové skupině 45–54 let

Země	Rok	% vdaných žen pracujících ve věkových skupinách	
		25–34	45–54
Polsko	1960	44	30
USA	1961	29	42
Francie	1954	32	39
Velká Británie	1951	25	25
NSR	1950	26	27
Švédsko	1950	18	15
Jugoslávie	1953	27	22

Velmi vážný je nedostatek komparativních údajů o rodinném statusu pracujících žen (z toho vyplývá nutnost používat data o zaměstnanosti žen podle věku a procentech zaměstnaných vdaných žen).¹⁶ Údaje o rodinných povinnostech byly v Polsku poprvé získány všeobecným sčítáním lidu v r. 1960. Podle těchto údajů tvořily¹⁷ vdané ženy 60,5 % všech žen starších 15 let, žijících v městských oblastech. Z každého sta vdaných žen 36,5 bylo zaměstnáno mimo zemědělství v městských oblastech. Z celkového počtu pracujících žen s rodinami (mimo zemědělství) mělo 69 % děti do 16 let. Téměř polovina pracujících matek (48,2 %)

měla jedno dítě, 33,7 % dvě děti, 12,4 % tři a 5,5 % čtyři nebo více dětí. Tedy značná většina (asi 83 %) pracujících žen měla jedno nebo dvě děti.¹⁸ Ve Francii 73 % pracujících matek mělo dvě děti a 21 % tři.¹⁹ V Kanadě 50 % pracujících vdaných žen mělo děti, z nichž 22 % bylo v předškolním a 42,5 % ve školním věku.²⁰ V roce 1961 bylo ve Spojených státech²¹ ze sta matek s dětmi mladšími 18 let zaměstnáno 33. V Polsku 45 ze sta matek (v městských oblastech) s dětmi mladšími 16 let bylo výdělečně činnou.

Těžce se pocituje nedostatek údajů, které by dovolily srovnávat zaměstnání matek v posledním desetiletí. Tyto údaje, získané jedině v USA, svědčí o značném zvýšení poměru matek k celkovému počtu pracujících žen. Zatímco pracující matky v USA tvořily v roce 1940 sotva 11 % všech zaměstnaných žen, kolem r. 1950 tento poměr stoupl asi na 25 %, a kolem r. 1960 na 36 % (o 9 % méně než téhož roku v Polsku).²³

Úroveň vzdělání a dovednosti pracujících žen

Srovnáváme-li úroveň vzdělání mužů a žen, je třeba mít na paměti, že ženy měly přístup k odbornému a profesionálnímu školení na všech (nebo téměř všech) úrovních až asi v posledních dvaceti letech. V posledních letech byla zaznamenána zvýšená úroveň takového vzdělání. To platí především pro socialistické země, kde ženy mají široké možnosti vzdělání.

Vhodná data pro komparativní analýzu úrovně vzdělání žen v různých zemích neexistují. Proto se omezujeme na srovnávání v Polsku, SSSR a Spojených státech (viz tab. 7 a 8).

Tabulka 7

Struktura zaměstnání v Polsku podle pohlaví a vzdělání v r. 1964 (v procentech)

Vzdělání	Pohlaví	
	ženské	mužské
Vysokoškolské	4,0	4,5
Střední odborné	11,6	6,4
Střední akademické	6,6	3,1
Nedokončené střední	6,9	3,3
Základní odborné	7,7	13,0
Základní	44,7	45,4
Nedokončené základní	18,5	24,3

¹⁵ Bylo by ovšem nejlepším srovnat koeficienty zaměstnanosti matek podle počtu dětí, ale potřebná data nejsou k dispozici.

¹⁶ Až do uveřejnění výsledků všeobecného sčítání lidu v roce 1960 byl jediným pramenem pro data o procentu výdělečného zaměstnání vdaných žen odhad Jerzy Piotrowského.

¹⁷ Ty, které se nazývaly vdanými.

¹⁸ Vypočteno na základě GUS Statistical Bulletin, série L, čís. 23.

¹⁹ Data převzata z dotazníku Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques.

²⁰ BIT, Report VI.I, Ženeva, s. 19.

²¹ Ze sta matek s dětmi mladšími než 6 let: 22, s dětmi ve věku 6–17 let: 45 (citováno z *Handbook on Women Workers*, 1962).

²² Elizabeth Pfeil: *Die Berufstätigkeit der Mütter*, Tübingen, 1961, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

²³ *Handbook on Women Workers*, 1962, s. 50. Jistě se nelze domnívat, že tato přibližná procenta znamenají totéž; nemělo by se zapomínat, že v r. 1960 bylo 29 % všech zaměstnaných žen v USA zaměstnáno na částečný úvazek.

Vzdělání	Pohlaví	
	ženské	mužské
Vysoká škola — 5 let nebo více	2,0	4,0
— 4 roky	6,0	6,0
— méně než 4 roky	10,0	9,0
Střední škola — 4 roky	38,0	27,0
— méně než 4 roky	10,0	20,0
Základní škola	13,0	16,0
Nedokončená základní škola	11,0	17,0=

* Cit. z Handbook on Women Workers, 1962, s. 107.

Při poměrně nízké vzdělanostní úrovni polských pracujících více žen než mužů má střední nebo kombinované vyšší vzdělání a menší procento pracujících žen nedokončilo obecnou školu. Tato situace ovšem vyplývá z toho, že jsou to hlavně ženy s jakýmsi vzděláním a kvalifikací, které nastupují do zaměstnání.

V USA, právě tak jako v Polsku, je ve srovnání s muži větší procento pracujících žen s dokončeným vysokoškolským nebo středoškolským vzděláním. V Sovětském svazu 43,1 % všech pracujících žen a 59,7 % všech žen pracujících ve městě má vysokoškolské nebo středoškolské vzdělání. (Neexistují komparativní údaje pro muže.)²⁴

Počet žen s vysokoškolským nebo středoškolským vzděláním ze sta pracujících žen: Polsko — 22,2, SSSR — 43, USA — 46. U žen s neúplným základním vzděláním: Polsko — 18,5, USA — 11. (Odpovídající údaje pro SSSR neexistují.)

V roce 1964 tvořily ženy v Polsku 33 % všech pracujících s vysokoškolským vzděláním a 51 % všech pracujících se středoškolským vzděláním.²⁵ Odpovídající údaje pro Sovětský svaz (z r. 1959) jsou: 53 a 63. Ženy tedy tvoří většinu vysoce kvalifikovaných pracovníků. Ve třech srovnávaných zemích představují ženy vyšší procento mezi kvalifikovanými pracovníky než v celkovém počtu pracujících. To je způsobeno skutečností, že čím vyšší je úroveň vzdělání, tím vyšší je stupeň zaměstnanosti žen. Údaje Ekonomické plánovací komise naznačují následující vztah mezi úrovní vzdělanosti žen v Polsku a jejich zaměstnáním: Ze sta žen ve stáří 18–29 let je zaměstnáno asi 90 ze skupiny s vysokoškolským vzděláním, asi 80 ze sku-

piny se středoškolským odborným nebo všeobecným akademickým vzděláním a asi 70 ze skupiny s nižším odborným vzděláním, 55 se základním vzděláním.²⁶ Ve Spojených státech v roce 1959 bylo v rámci každé ze tří úrovní školního vzdělání (tj. vysokoškolského, středoškolského a základního) zaměstnáno 53, 43 a 32 žen.²⁷

Ale postavení ženy v zaměstnání není ovlivňováno pouze stupněm odborných znalostí nebo kvalifikace. Stejnou důležitost má druh jejich zaměstnání. Zaměstnání učitelské, ošetrovatelské a kancelářské práce jsou do velké míry ve všech vysoce industrializovaných zemích považovány za povolání ženská. — V Polsku i ve Spojených státech téměř polovina (43 %) všech žen s dokončeným středoškolským vzděláním vykonává učitelské povolání, každá pátá žena v Polsku²⁸ a každá čtvrtá v USA²⁹ se středoškolským vzděláním je ošetrovatelkou. Podle dotazníku UNESCO je 60–80 % žen učitelkami na základních školách v 27 ze 70 dotázaných zemí a 40 až 60 % v 27 zemích.³⁰ V žádné evropské zemi nebylo méně než 40 % učitelkami základních škol. Ve Francii v r. 1954 bylo 53 % všech úřednických a kancelářských míst obsazeno ženami.³¹ Každá třetí pracující žena v USA pracuje v kanceláři a v r. 1962 tvořily ženy 70 % všech kancelářských zaměstnanců.³² V r. 1959 vykonávaly ženy v Sovětském svazu 71 % všech plánovacích a účetenských prací.³³

Pokud tedy jde o rozsah zaměstnání žen se středoškolským vzděláním, je téměř stejný v socialistických i kapitalistických. Výjimku tvoří technické profese s nepatrným počtem žen v USA, s 18 % v Polsku (v r. 1958).³⁴ 38 % v SSSR³⁵ a 9 % ve Francii (v r. 1956).³⁶ Jiná je však situace v těch profesionálních odvětvích zaměstnání, jež vyžadují vysokoškolské vzdělání. Je sice pravda, že procento žen ve vyšších vzdělávacích zařízeních se

Tabulka 9

Procento žen na vysokých školách ve vybraných zemích

Země	Rok	%
SSSR	1962	42
Polsko	1961	38
Francie	1957	37
Československo	1960	34
USA	1960	34
NDR	1960	32
Velká Británie	1957	24
Rakousko	1958	23
Itálie	1957	22
NDR	1958	20

²⁴ Zenszczyzny i dieti w SSSR, Moskva 1963, s. 58.²⁵ Data podle GUS (Ústřední statistický úřad) z: Statystyka kadrowa, 1958.²⁶ Rajkiewicz: Bilans i perspektywy zatrudnienia w Polsce Ludowej, Włes Współczesna, 1964.²⁷ Handbook on Women Workers, 1962, s. 109.²⁸ Data podle GUS, Statystyka kadrowa, 1958.²⁹ Handbook on Women Workers, 1962, s. 17.³⁰ Materiály UNESCO ED, 12. pros. 1961.³¹ Chombart de Lauwe: La femme dans la société, Paris 1963, s. 419.³² Handbook on Women Workers, 1962, ss. 2, 11.³³ Zenszczyzny i dieti w SSSR, Moskva 1963, s. 86.³⁴ Data podle GUS, Statystyka kadrowa, 1958.³⁵ Zenszczyzny i dieti w SSSR, Moskva 1963, s. 118.³⁶ „Noi Donne”, 1964, č. 33.

v posledních letech značně zvýšilo u všech industrializovaných zemích, ale jsou rozdíly ve struktuře studijního zaměření pro ženy v socialistických zemích a například v USA (viz tab. 9).

Rozdíly v profesionálních možnostech se ostře rýsují při srovnávání struktury vysokoškolského zaměření žen v Polsku a v USA (viz tabulku 10).

Tabulka 10 ukazuje, že většina Američanek si volí humanitní obory, kdežto zájmy polských žen jsou rozmanitější. Polské ženy mají převahu v medicíně, mnohé studují matematiku, přírodní vědy a jen málo jich se

Tabulka 10

Studium, jež si zvolily ženy v Polsku (1961/62) a v USA (1959/60) v %

Studijní obor	Polsko*	USA**
Humanitní obory	20	83
Medicína	30	3
Matematika a přírodní vědy	14	3
Technologie***	13	—
Ekonomika	11	3
Zemědělství	8	—
Umění	4	5
Jiné	—	3

věnuje technologii, již se americké ženy nezabývají vůbec. Tyto rozdíly se odrážejí ve struktuře zaměstnání vysokoškolsky vzdělaných žen v Polsku, USA a SSSR (viz tab. 11).

Tabulka 11

Podíl žen ve vybraných profesích vyžadujících vysoké vzdělání v SSSR a USA (% žen z celkového počtu lidí v daném zaměstnání)

Zaměstnání	Polsko (1964)	SSSR (1959)	USA (1961)
Lékařky	44,3	79,0	5,0
Zubní lékařky	80,3	83,0	2,0
Právníčky	23,7	37,0	3,5
Inženýrky	11,7	32,0	—

* Ze sta studentů — mužů se 50 věnovalo technologii, 12 medicíně, 11 právům a ekonomii, 10 zemědělství, 7 humanitním oborům, 7 matematice a přírodním vědám, 3 umění.

** Vysoké školy.

*** Procento žen mezi studujícími škol technických směrů je 28.

Z tabulky lze vyvodit tyto závěry: a) tam, kde podmínky jsou příznivé, využívají ženy

možnosti získat netradiční povolání (např. 32 % sovětských inženýrů jsou ženy, b) je jen otázkou času, kdy ženy proniknou do nových, dosud tradičně mužských zaměstnání.³⁷ (O tom svědčí procento sovětských a polských inženýrek, zatímco v USA nejsou vůbec.)

Kde ženy pracují

S ekonomickým rozvojem přibývá pracovních příležitostí pro ženy nejen v průmyslu, ale i v různých národohospodářských odvětvích služeb. To se týká např. školství, zdravotnictví, různých sociálních a kulturních institucí i administrativy (ve vysoce industrializovaných zemích).

Téměř ve všech západních zemích, v USA a rostoucí měrou i ve východní Evropě lze pozorovat rychlé zvýšení zaměstnanosti v celé řadě služeb. Procento pracovních sil zaměstnaných ve službách materiálních i nemateriálních a v administrativě (muži i ženy) dosahuje 55 v USA, 53 v Kanadě, 47 ve Velké Británii, 41 ve Švédsku, 37 ve Francii a NSR, 30 v SSSR a Československu, 25 v Polsku (20 v r. 1950).³⁸ V těchto ekonomických oblastech pracují převážnou většinou ženy. V Polsku např. 54 % všech zaměstnanců mimo průmysl a zemědělství v r. 1955 byly ženy, a kolem r. 1962 činilo toto procento již 57. (Odpovídající čísla pro muže jsou 37 % a 36 %.)

Ze všech výdělečně činných žen v Polsku pracovalo 46 % v průmyslu a stavebnictví v roce 1955 a 43 % v r. 1963. Odpovídající procenta pro muže jsou 63 a 64. Procento mužů zaměstnaných v průmyslu z celkového počtu zaměstnaných se zvýšilo, kdežto procento žen se snížilo. V r. 1962 více než jedna čtvrtina všech zaměstnaných žen pracovala ve školství, vědeckých, kulturních a zdravotnických institucích, v sociálním zabezpečení, finančních úřadech a administrativě (zatímco v těch odvětvích byla zaměstnána sotva jedna desetina mužských pracovních sil).³⁹

V USA bylo v roce 1961 80 % všech pracujících žen zaměstnáno v továrnách a ve stavebnictví, 42 % jich bylo zaměstnáno ve službách.⁴⁰ Také procento duševně pracujících žen se zvýšilo. V Polsku bylo v r. 1960 mezi duševně pracujícími 43 % žen,⁴¹ ve

Francii 78 %.⁴² Procento žen mezi duševními pracovníky bylo 64 v Polsku (v r. 1960), 54 v SSSR (v r. 1959),⁴³ 52 ve Francii (v roce 1954).⁴⁴

Výdělky žen

Téměř ve všech zemích vydělávají ženy méně než muži. Jejich mzdy jsou menší dokonce i ve stejných zaměstnáních, a dokon-

³⁷ Ve školním roce 1950/51 bylo procento žen v polských vysokoškolských technických institucích 8 %, v r. 1961/62 14 % (podle Zeszytów Statystyki Polski, Szkolnictwo Wyższe w latach 1961/62 s. 34,35).

³⁸ Anton Rajkiewicz: Czynniki ludzki w rozwoju gospodarczym Polski Ludowej, Biuletyn IGS, 1963, č. 4. s. 10.

³⁹ Počítáno podle Rocznik Statystyczny, 1963, s. 56.

⁴⁰ Handbook on Woman Workers, 1962, s. 21, tab. 8.

⁴¹ Plotrowski: Praca zawodowa kobiet a rodzina, Warszawa 1963, s. 73.

⁴² Chombart de Lauwe: La femme dans la société, Paris, 1963.

⁴³ Zenszczyzny i diety w SSSR, Moskva 1963, s. 82.

⁴⁴ Viz. pozn. 42.

ce i v zemích, které, jako např. Francie, ratifikovaly konvenci č. 100, zaručující stejný plat za stejnou práci.⁴⁵

Ve Francii představovaly průměrné výdělky nekvalifikovaných dělnic 94 % výdělků mužů v téže kategorii; u zaučených dělnic 90 %, u kvalifikovaných 88 %, u vysoce kvalifikovaných 83 %.⁴⁶

Zákonné ustanovení stejného platu za stejnou práci je v platnosti ve 24 amerických státech (ve státních podnicích a institucích). Výzkumem z r. 1960 však bylo zjištěno, že průměrné platy žen zaměstnaných v bankách déle než 5 let jsou o 5–15 dolarů týdně nižší než platy mužů vykonávajících tutéž práci.⁴⁷ V Polsku i v USA je počet žen v nejvyšších platových rozmezích nepatrný. I když výdělky mužů v posledních letech stoupaly, výdělky žen tuto tendenci nevzrovnávaly.

Značný rozdíl platů podle pohlaví ve prospěch mužů lze nalézt u duševních pracovníků i v takových odvětvích, jako jsou zdravotnictví a správa sociálního zabezpečení, jež, jak známo, zaměstnávají největší počet žen se středoškolským vzděláním.

Tabulka 12

Výdělky mužů a žen (duševně) pracujících ve zdravotnictví a v sociálním zabezpečení v Polsku v r. 1962 (v %)*

Vydělaný obnos (v zlotých)	Ženy	Muži
Pod 1 000	23,7	5,7
1 000–1 500	45,2	28,0
1 501–2 000	20,4	24,0
2 001–2 500	5,8	14,2
2 501–3 000	2,5	9,9
Více než 3 000	2,4	17,3
	100,0	100,0

* Odhad podle Biuletyn Statystyczny 1963, č. 2, s. 44.

Z tabulky 12 vyplývá, že 68,9 % žen zaměstnaných ve zdravotnictví a správě sociálního zabezpečení vydělalo méně než 1500 zlotých měsíčně, zatímco 70 % mužských zaměstnanců vydělalo více.

Zdá se, že rozdíly ve výdělu podle pohlaví (s výjimkou zemí, kde jsou legálně schváleny) jsou způsobeny dvěma základními příčinami: 1. ženy pracují převážně v méně placených zaměstnáních a zaujmají nižší postavení než muži, 2. ženy jsou často zařazovány do méně placených skupin při téže práci nebo do nižších platových kategorií

v rozmezí týchž platových skupin. To je v souladu se zákonem, neboť odstupňování platů „od – do“ platí pro všechny zaměstnance. Avšak nižší platy obyčejně obdrží ženy.⁴⁸ Podíl žen v lépe placených skupinách duševních pracovníků je výjimečně nízký ve srovnání s rozdílem v úrovni vzdělání mezi pohlavími na tomto poli.

V kapitalistických zemích, kde nerovnost v odměňování je sankcionována zákonem, je nejdůležitějším článkem zápasu o zrovnoprávnění ženy změna platných zákonů, kdežto v socialistických zemích jde především o překonání tradičních způsobů myšlení („muž musí vydělávat více“). Na druhé straně, jakmile dojde k velkému přílivu žen do nějakého výrobního nebo profesního odvětví (např. v medicíně), platy v nich se snižují. Analýza tohoto jevu je předmětem dalšího výzkumu.

Pracovní místa žen

Odpovídá povyšování žen na vedoucí a odpovědná místa jejich pracovní aktivitě a rostoucí roli v ekonomickém životě? Dostávají ženy „místa na vrcholu“, jak tomu říkají Američané? Jestliže ano, jak a do jaké míry?

Začneme s učitelstvím, tradičním ženským zaměstnáním. Jak známo, toto povolání je do velké míry feminizováno jak v Polsku, tak v ČSSR i v USA, zvláště na úrovni základních škol. V Polsku je více než 70 % učitelů základních škol,⁴⁹ ale jen 10 % zastává vyšší místa – ve srovnání se 40 % učitelů.⁵⁰ V USA⁵¹ představují ženy 86 % 50 % nadřazených míst na těchto školách a všech učitelů na nižším stupni a zastávají pouze 9 % na středních školách.⁵² V SSSR je 71 % žen ředitelkami na základních školách a 20 % na středních.⁵³

Ženy tvoří většinu nižších kategorií úředníků a kancelářských pracovníků ve všech srovnávaných zemích. Například asi 70 % všech zaměstnanců Polské národní banky jsou ženy v tomto složení: 92,6 % počítatelek peněz, 92,8 % účetních, více než 90 % vyšších účetních a revizorek účtů, jen 77 % vyšších inspektorek 44 % vyšších plánovacích inspektorek, 32 % vedoucích účetních, 16 % vedoucích oddělení, 5 % zástupkyň ředitele, 4,3 % ředitelek. Je třeba dodat, že vyšší procento ředitelek má vyšší vzdělání než ředitelé-muži: 58 % oproti 41 %. Zatímco 43 % mužů ze sta s vysokoškolským vzděláním zastávají nadřazená místa, číslo žen pro tutéž kategorii je 7 ze sta.⁵⁴

V USA 25 % všech zaměstnanců federální vlády v roce 1961 byly ženy. Většina jich

⁴⁵ Ze 104 členských států UNO jen 46 ratifikovalo konvenci o stejném právu žen na stejný plat za stejnou práci (včetně všech socialistických států).

⁴⁶ Chombart de Lauwe: *La femme dans la société*, s. 420.

⁴⁷ *American Women – Report of the President's Commission on the Status of Women*, 1963, s. 37.

⁴⁸ V. Janina Walukowa: *Praca i płace kobiet* UW, 1963. To také vyplývá z dotazníkové akce, kterou v r. 1961 řídila Krystyna Wrochnová v práci *Kobieta i Życie* (60 otázek daných pracujícím

ženám), a z dotazníkové akce provedené mezi inženýrkami v r. 1963.

⁴⁹ Podle dat GUS o zaměstnancích z r. 1958.

⁵⁰ Jan Woskowski: *Feminizacja zawodu nauczycielskiego* (Feminizace učitelského povolání), *Kultura i społeczeństwo*, 1963, čís. 3.

⁵¹ *Handbook on Women Workers*, 1962, s. 16–17.

⁵² Nižší střední školy – jen 5 % ředitelů těchto škol byly ženy.

⁵³ *Zenszczyzny i dzieci w SSSR*, Moskva 1963, s. 125.

⁵⁴ *Zagadnienia pracy kobiet w NBP*, Varšava 1963.

(78 %) byla sekretářkami a stenografkami. Asi jen 8 % všech ženských zaměstnanců zaujímaloby tzv. odpovědná místa a jen 2 % místa ředitelská. Více než polovina všech zaměstnaných žen bylo v nejnižší platové skupině (v této kategorii bylo ale jen 15 % mužů). Ve vyšších platových skupinách bylo 25 % všech zaměstnaných mužů a jen 2 % všech zaměstnaných žen.⁵⁵

Ve Francii představují ženy 53 % veškerého kancelářského personálu, 38 % samostatných vyšších úředníků (cadres moyens) a 13,3 % vedoucích pracovníků. Podle průzkumu Národního institutu demografických studií (Institut national des études démographiques) zastávalo šestnáct ze sta mužů a jen tři ze sta žen nadřazená místa.⁵⁶ V NSR 6,7 % všech vyšších ministerských úředníků a 3,5 % všech vedoucích úředníků státní správy byly ženy.⁵⁷ V Sovětském svazu tvořily ženy 71 % všech zaměstnanců v plánovací a účetnickém aparátu, 39 % vedoucích oddělení (v plánování, statistice, financích), 93 % personálu v bankách a úřadech a 39 % vedoucích činitelů těchto institucí.⁵⁸ Tabulka 13 ukazuje počet žen na vedoucích místech v polském a sovětském průmyslu.

Tabulka 13

Ženy na vedoucích místech v polském (v r. 1953) a sovětském (v r. 1963) průmyslu v %

Místo	Země	
	Polsko	SSSR
Vedoucí jednotlivých provozů v továrnách	2,1	6,0
Vrchní inženýrky	2,1	16,0
Vedoucí provozních oddělení	6,0	24,0
Vedoucí hospodářských oddělení	15,2	33,0
Odborné pracovnice	—	20,0
Vedoucí účetní	20,0	33,0
Ekonomky	39,3	76,0

Počet ředitelky továren je třikrát větší v SSSR než v Polsku, vedoucích inženýrek osmkrát větší a provozních ředitelky čtyřikrát. Průzkumem povyšování žen ve Slezsku v r. 1962 bylo zjištěno, že sotva 1 % všech pracujících žen zastávalo ředitelská místa.⁵⁹

Ale jinak je tomu v oblasti vědy. V roce 1962 v Itálii zastávaly ženy 32 % výpomoc-

ných universitních lektorů, 10 % míst profesorů a 19 % míst mimořádných profesorů.⁶⁰ V USA je 31 % absolventek vysokých škol s titulem A. B. a 10 % žen s titulem PhDr. Od druhé světové války se zvýšilo procento žen s titulem B. A. a M. A. Kolísalo mezi 16–19 % a v roce 1961 bylo 16,8 %.⁶¹ (Stav v Polsku ukazuje tabulka 14.)

Tabulka 14

Vědecky pracující ženy v Polsku (v r. 1962)

Druh zaměstnání	% žen
Pomocné vědecké pracovnice	31
Doktorky filosofie ve vědách*	25
Docentky (mimořádné profesorky)**	13
Řádné profesorky	3

* V r. 1955 tvořily ženy 10 % ze všech, kdo dosáhli hodnosti PhDr., v r. 1960 – 19 %. Počet žen, jež získaly tuto hodnost se zvýšil z 10 v r. 1955 na 389 v r. 1962.

** V r. 1955 jedna žena dosáhla hodnosti docentky (z celkového počtu 5), v r. 1960 – 8, v r. 1962 – 41 (13 % ze všech, kdo získali tuto hodnost).

V školním roce 1959/60 vystudovalo v Polsku 60,7 % žen medicínu, 78,5 % zubní lékařství a 83,7 % farmacii ale bylo jen 14 % vědeckých pracovnic v lékařském výzkumu (v r. 1960). Tento poměr se v příštích dvou letech nezměnil. Nyní je zaměstnáno na všech lékařských akademiích 40 žen ve vědeckém lékařském výzkumu, 11 ve farmaceutickém a 7 v zubním výzkumu. Většinu těchto žen je přes 50 let. Nezdá se, že ženy mladší 40 let se zabývají vědeckým výzkumem.⁶²

Ženy reprezentují 75 % všech lékařů v SSSR. Z nich 14 je členy lékařského oddělení Akademie věd.⁶³

Z uvedených dat vyplývá, že v Polsku je otevřena cesta k vědám až k hodnosti PhDr.; nad tuto hranici však začínají působit jakési zábrany. Několik žen je sice docentkami, ale vyšší hodnosti dosahuje velmi málo žen.

Ženy ve vládě

Účast žen ve vládních orgánech (tj. sněmovny, exekutivní odvětví, politické strany) je početně nepatrná. S výjimkou Sovětského svazu zasedá zřídka více než 5 žen v různých sněmovnách (například jen dvě jsou v Kongresu Spojených států,⁶⁴ jak je patrné z tabulky 15).

⁵⁵ Handbook on Women Workers, 1962, s. 28–29; American Women – Report of the President's Commission on the Status of Women, 1963.

⁵⁶ Femmes diplômées, 1963, čís. 46, s. 89.

⁵⁷ Maurice Duverger: La participation des femmes à la vie politique UNESCO, 1965, ss. 101, 102.

⁵⁸ Zenszczyzny i diety w SSSR, Moskva 1963, ss. 90, 91.

⁵⁹ Do průzkumu bylo zahrnuto 600 továren patřících dvanácti firmám zaměstnávajícím 160 000 žen; 20 jich zastávalo ředitelská místa, 31 místa náměstky ředitelky, 144 byly odborných pracovnic. V této souvislosti je třeba poznamenat, že 23 000 žen (14 % všech zaměstnaných žen) mělo vysoko-

školské nebo středněškolské vzdělání. V rozmezí 10 let byla povýšena jedna z 20 pracujících žen v kategorii kvalifikovaných pracovníků.

⁶⁰ Unità ed emancipazione delle donne per il progresso della società (Návrh teze pro VII. celostátní kongres italských žen v r. 1964.)

⁶¹ American Women – Report of the President's Commission on the Status of Women, 1963, s. 69.

⁶² Magdalena Sokolowska: Kobieta pracująca – socjodemografická charakteristika pracy kobiet, Varšava 1963, ss. 72–73.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ M. Duverger: La participation des femmes à la vie politique, UNESCO 1965, s. 76.

Procento žen ve sněmovnách vybraných zemí (ve třech poválečných parlamentních obdobích)

Země	Období		
	I	II	III
Polsko	17,4	4,1	13,0
Francie*	6,0	3,5	2,0
Itálie**	8,0	7,0	4,0
USA	—	—	2,5
SSSR	—	17,0	27,0

* 22 žen bylo senátorkami v prvním období (1946), 9 v druhém (1952) a 5 ve třetím (1958).

** 4 ženy byly senátorkami v prvním a 3 v druhém období.

Podíl žen na různých vládních místech vypadá takto:⁶⁵ předsedkyně vlády: 1 (Ceylon), náměstky předsedy vlády 1 (NDR), ministryně — v socialistických zemích: SSSR 1 (kultura), NDR 2 (školaství, spravedlnost), Československo 1 (lehký průmysl); v kapitalistických zemích: Dánsko 1 (zdravotnictví), Holandsko 1 (práce a sociální péče), NSR 1 (zdravotnictví), Norsko 1 (školaství a náboženství), Švédsko 1 (bez portfeuille), Kanada 1 (zdravotnictví a sociální zabezpečení), Trinidad 1 (zdravotnictví a bydlení), Indie 3 (zahraniční věci, informace a rozhlas, zdravotnictví), Indonézie 1 (sociální záležitosti), Ceylon 1 (obrana a zahraničí), Izrael 1 (zahraničí). Celkem 18 žen zastává vyšší vládní místa: 16 ministryň, 1 předsedkyně vlády a 1 náměstky vlády.

Jedna žena je členkou Polské státní rady, 5 jich je vedoucími oddělení na ministerstvech (v r. 1961).⁶⁶ Ani jedna žena nezasedala v kodifikační komisi pro trestní a rodinný zákon. Polsko nemá ani jednu velvyslankyni, kdežto Švédsko má jednu, USA dvě,⁶⁷ a po jedné má Kanada a Turecko.⁶⁸ V Sovětském svazu zastávají ženy 28 % vedoucích míst ve státní správě a tvoří 21 % všeho vedoucího personálu ve straně, odborech a veřejných organizacích.⁶⁹

Některé závěry

Jak bylo v úvodu naznačeno, účelem tohoto pojednání je osvětlit na základě statistických údajů dnešní postavení žen ve vybraných zemích. Úmyslně jsme se zdrželi interpretace všech uvedených číselných údajů, poněvadž nejsou pro ni adekvátní premisy. Za téměř každým číslem osvětlujícím některou fázi problému (sociálního postavení žen, se skrývají dosud neprobádané komplexnější procesy a jevy. Prakticky každá statistická tabulka zahrnuje různé faktory

specifické pro každou zemi jako celek, ale i pro téměř všechny subkultury v rámci každé země. Přehlednou pro interpretaci daných čísel může být jen dalekosáhlá, vysoce specializovaná srovnávací analýza. Dnes se takové analýzy neprovádějí.

Uvedená data ukazují, že změny v sociálním postavení žen v různých zemích se vyznačují velkou podobností. Některé jevy závisí především na stupni industrializace v daných zemích bez ohledu na jejich sociální řád (např. pokles zaměstnaní žen v průmyslu a jeho vzestup ve službách, nebo vzrůst zaměstnaní vdáných žen a matek). Pak existují jevy přímo spojené se sociálním systémem, např. bohatství různých profesionálních zájmů a studijních možností žen v socialistických zemích (srov. rozdíly ve sféře technických zaměstnání mezi Polskem a SSSR na jedné straně a USA na straně druhé), větší procento žen např. v inženýrství, medicíně, zubním lékařství, lékárnictví, překážky žen při získávání akademických hodností (v USA mezi hodnostmi MA a PhDr., v Polsku mezi titulem PhDr. a docenturou).

V moderním světě jsou s otázkou pracujících žen a jejich sociálního postavení spojeny mnohé reálné problémy. V některých zemích lze tuto otázku redukovat na boj za právo žen na zaměstnání. V jiných zemích jde o další stadium: o plný přístup k vzdělání. Vysoce industrializované země nyní zřejmě vstoupily do třetího stadia, jehož těžištěm je počet žen v útvarech, v nichž se rozhoduje, v řídících centrech ve vládním aparátu a ve všech oblastech tvůrčího úsilí. To nemá nic společného s feministickými hesly o „dovolování ženám“, ani s klamáním lidí udělením několika míst ve vládě jednotlivým ženám s tím, že ženy jsou zastoupeny. Správný podíl žen na „místech na vrcholu“ je nutný jak pro muže, tak pro ženy a je v zájmu společnosti jako celku. Vždyť je třeba, aby mužské a ženské prvky byly vyváženy ve všech fázích života. Například změna medicíny v socialistickém světě v ženské zaměstnání je negativním zjevem, právě tak jako snaha, aby zůstala výhradně mužským povoláním, jako v USA. Každé narušení rovnováhy mezi pohlavím je nutno považovat za negativní. Je-li např. výchova dětí ponechána jen matkám, pak se současnou feminizací pedagogických a výchovných povolání je mladá generace často výhradně v ženské péči a pod vlivem žen (doma, v jeslích, v mateřské škole, ve škole). To pak vede k významným negativním důsledkům, které psychologové v různých zemích již zpozorovali.

Ženy je jistě potřeba „na vrcholu“ — nikoli proto, že jsou rovný mužům, nýbrž prá-

⁶⁵ Podle dokumentární rubriky časopisu Informator polityczny Polské tiskové agentury (PAP), Varšava, 1962. Tato data jsou přízvučně dnešní situací, mohou v nich ale být mezery.

⁶⁶ Citováno z Roczniku Polityczno-gospodarczego 1962.

⁶⁷ Průzkumem 397 žen zaměstnaných v ministerstvu zahraničí v r. 1956 se zjistilo, že 47 % z nich opustilo zaměstnání po 2½ letech. Jen 17 % z těch,

kteřé zůstaly, bylo vdáných. Ženy zastávající stejná místa jako muži byly mnohem starší než jejich kolegové a měly menší rodiny. (American Women — Report of the President's Commission on the Status of Women, 1963, s. 33.)

⁶⁸ Tato data jsou pravděpodobně neúplná.

⁶⁹ Zenszczyzny i dzieci w SSSR (Ženy a děti v SSSR), Moskva 1963, ss. 111–112.

vě proto, že se od mužů liší. Těřeškovová byla přijata do školy pro kosmonauty nikoli proto, aby se zdůraznilo, že sovětské ženy mají stejná práva, ale proto, že účast žen přispěla něčím nezbytným ke kosmickému výzkumu, protože kosmos nelze poznat bez participace obou pohlaví, bez využití specifických, biologických a psychologických charakteristik žen i mužů.

Proč nejsou ženy na nejvyšších místech? Je to snad tím, že překážky jsou latentní v ženách samých? Jde tu snad o nějaké vrozené a nezměnitelné biopsychické charakteristické rysy patřící výhradně ženskému pohlaví? Takových pseudoteorií je dost. Je však třeba připomenout, že tomuto problému byla v minulém století věnována zvláštní pozornost dvakrát: Poprvé se tak stalo, když „opuštění kuchyně“ a nástup do výdělečného zaměstnání se u žen staly masovým jevem. Tehdy se uvádělo, že namáhavá práce ženám škodí. Po druhé k tomu došlo, když ženy začaly překračovat práh institucí vyššího vzdělání. Prováděla se četná šetření za účelem ověření hypotézy, že „útlý ženský organismus“ nesnáší vypětí spojené se vstupem do akademických profesí. Už r. 1882 se například v USA zjišťovalo, jak působí univerzitní vzdělání na zdraví 1290 žen, prvních absolventek amerických kolejí. Výzkumníci byli ohromeni tím, co našli: počet nemocných byl v odpovídající skupině žen bez univerzitního diplomu stejný.

„Začali měřit, vážit a srovnávat ženský organismus“, píše Krzywicki. „Ve většině případů šlo výzkumníkům o některé praktické sociální cíle výzkumu. Chtěli ověřit „přirozenou nutnost“, aby se ženy držely kuchyně a vyhybaly se především výdělečné duševní práci — zatímco běžný hřích dvánáctihodinového pracovního dne v továrně jim byl odpouštěn.“⁷⁰

Nyní se zase manévruje s domněle „vrozenou neschopností“ žen, tentokrát ve vztahu k nejvyšším příčkám na žebříčku pozic a zaměstnání.

Ale snad je hlavním důvodem nepřítomnosti žen v nejvyšších pozicích mateřství? Je-li tomu tak, co je zde důležitější: nedostatek fyzického času nebo zřetele psychické? Je to nutnost prát plenky, anebo je citové zaujetí rodinnými záležitostmi tak silné, že znemožňuje věnovat se zájmům nutným k vzestupu na vrchol profesionálního žebříčku?

Nebo snad je hlavní příčinou těžší břímě povinností mimo zaměstnání, jež ženy všude nesou? Jaká je zde role kulturní a tradičního podmiňování, návyků, zvyků, předpokladů a konformismu mezi muži a ženami?

Nebo snad je to jen otázkou žen? Vždyť je tomu asi jen 60 let, co ženy poprvé vstoupily na vysokou školu. Kromě toho, uvažujeme-li o této poměrně krátké době, je třeba uznat, že se urazil veliký kus cesty od boje za právo přístupu k vyššímu vzdě-

lání k existenci asi dvaceti docentů a profesorů v sukních, od hrstky lékařek v Polsku k většině žen v lékařském povolání, od zkoumání „útlého organismu“ žen k tvrdému školení a úkolům kosmonautek. A to vše bez ohledu na skutečnost, že „na vrcholu“ je v socialistických i kapitalistických zemích tak málo žen. Pokrok byl veliký, i když ženy jsou stále více méně výpomocnými řadovými pracovníci i v nejvíce feminizovaných výrobních odvětvích a povoláních a přesto, že dosud nebyly považovány za přirozený rezervoár zaměstnanců postupujících od nejnižších příček statusového žebříčku.

Krzywicki napsal před několika desetiletími: „Myslím, že velká část žen pracujících mimo domov by v souhlasu se sklony a citěním, vštěpovanými jim po staletí, raději seděla doma a zaměstnávala se kuchyní a kolébkou, než aby usilovala vydělat si na živobytí. Avšak ekonomické podmínky se neptají na to, co má člověk rád a co nerad. A dále, vytrhávání žen z domova a jejich umísťování v novém prostředí časem vytvoří nové sympatie a antipatie. Ženy emancipuje život, ve většině případů proti jejich vůli.“

Magdalena Sokolowska
Krystyna Wrochnová

Manželské a sexuologické problémy v NDR

Problematika zřizování manželských a sexuologických poraden není aktuální jen v našem státě, ale i v jiných zemích. Také v NDR existují tyto poradny a je plánován jejich další vývoj. Touto problematikou se zabývá článek J. Tolberga a A. Geislera *Poznámky k vybudování lékařsko-psychologických manželských a sexuologických poraden v otázkách manželství a rodiny*. (Článek vyšel v *Deutsches Gesundheitswesen*, 37 (1966, str. 1768—1770).

V článku, který resumujeme, se v podstatě praví, že základní funkce manželských a sexuologických poraden je na jedné straně činnost poradenská a na druhé léčebná, přičemž obě funkce nelze přesně oddělit. Funkce poradenská zahrnuje v sobě především věcné informace, ozřejmění životních situací, přijímání odpovědnosti. Funkce léčebná je představována nejružnějšími léčebnými zákroky, které mají odstranit poruchy již vzniklé.

Zjišťuje se, že i v NDR je značná potřeba zřízení těchto poraden, neboť existují problémy jako otázky rovnoprávnosti žen v rodinné a společenském životě, vzniká nutno nalézt nové role, postoje a formy chování i v intimní sféře, apod. Poradny mají vychovávat jednotlivce k odpovědnému rodičovství a nikoliv k ignorování sociálních otázek, jež vede k sexuální nejistotě. Až dosud tvoří poradny zařízení, která jsou vzájemně více nebo méně izolována a zabývají se spíše jen dílčími otázkami poradenskými

⁷⁰ L. Krzywicki: *Sprawa kobieca*, v 5. svazku jeho prací. Varšava 1960, s. 273.

a léčbou. Některé z nich jsou založeny na podkladě poměrně vyzrálé organizační formy, jiné byly až do dnešní doby dosti improvizovány. U všech okresních soudů v NDR jsou zřízeny bezplatné právní poradny, které řeší právní otázky související s uzavíráním manželství nebo rozvody či rodinným životem. Mimoto jsou zřízeny některé psychologické a pedagogické poradny zabývající se vztahem matky a dítěte, jejichž síť pracuje poměrně jednotně. V tomto směru se autoři zmiňují o dorostových lékařích (Jugendärzte), kteří vykonávají podobné funkce již tradičně.

Lidé, kteří si žádají informace, rady a praktickou pomoc v denních záležitostech manželského, rodinného nebo společenského života, nenajdou v současné době žádné jednotné pracující poradny. Národní frontou vytvořená zařízení a poradenské hodiny jsou lokálně velmi různé. Konečně i zdravotnictví NDR a některé fakulty začaly s výstavbou lékařských manželských a sexuologických poraden, které se však omezují více na klinické nebo sociálně hygienické problémy sexuality, nebo rozšiřují své úkoly i na psychologické problémy partnerství.

Nový zákon o rodině v NDR sjednotí podle názoru autorů tento divergující vývoj do jednotných kolejí. Bude se v něm výslovně žádat o zřízení manželských a rodinných poraden, při kterých by byla účelně využita zařízení, jež již v současné době existují (s ohledem na specifické požadavky jednotlivých okruhů problémů i s ohledem na zájmy jednotlivých tazatelů), a zajištěna služba s jednotlivými složkami, jež by byly místně koordinovány.

Přitom nejsou ještě zcela jasné představy, jakou cestu nastoupit. U existujících poraden dominují dílčí hlediska, buď juristická, lékařská nebo jiná. Spolupráce dílčích poraden je prováděna neformálně, i na základě osobní iniciativy. Několik málo míst, která se pokusila o sjednocení jednotlivých hledisek, si dosud nevytvořila uspokojující způsob práce.

Autorům se proto zdá být nezbytné využít stávajících zařízení, jež jsou v současné době k dispozici, přičemž by se vyšlo z jejich předností a eliminovaly by se jejich slabosti. Zatímco právní poradny jsou téměř dokonalé, výchovné poradny jsou v principu sice dobře organizovány, ale jsou jen na málo místech. O poradnách pro ženy není přesná představa a také okruh poradců je velmi rozdílný. Jejich síť je rovněž úzká. Pro stávající lékařsko-psychologické poradny platí totéž, až na to, že v nich je vždy zastoupena již i osoba lékařského poradce.

Ministerstvo zdravotnictví NDR pověřilo vytvořením směrnic organizačního a pracovního způsobu manželských a sexuologických poraden pracovní společenství „Manželství a rodina“, které je součástí sekce Hygieny a ochrany zdraví ženy (Gesellschaft für Gesundheitsschutz). Návrh byl mezitím projednán větším okruhem odborníků, ministrů a masových organizací. V roce 1966 se začalo s výstavbou manželských a sexuologických poraden, přičemž se dosavadní zařízení

přizpůsobují novým směrnicím, aby se postupně vyhovělo všem čtyřem aspektům (lékařsko-psychologickým, pedagogickým, právním a „obecným“). Předpokládá se, že některé lékařsko-psychologické poradny, které se již staly tradičními (například při některých psychiatricko-neurologických, gynekologicko-porodnických a dermatologických klinikách), nebudou dezintegrovány novými aspekty, ale budou se s ostatními zařízeními doplňovat. Pokud jde o zásady práce, je odmítán izolovaný přístup k řešení problémů.

Hygienický institut v Rostoku má být modelem pro organizaci těchto zařízení. Ústav má systematicky provádět taková opatření, která by sloužila prevenci, odкрыtí nebo odstranění poruch a jejich zdravotních, společenských, duševních a rodinných důsledků. Nejsou ponechány stranou ani otázky právní, pedagogické a společenské. Je též zajišťována spolupráce s jinými pracovišti manželských nebo sexuologických poraden v případech, kde tato spolupráce je nutná. Úkoly manželských a sexuologických poraden začínají až v případech konfliktu nebo funkčních poruch, ale již při výchově dětí a mladistvých. Škola a rodiče mají být podporováni při provádění výchovy. Dále se mají poradny zabývat otázkami volby partnera před uzavřením manželství. Požaduje se také pozitivní postoj k dítěti, s jehož pěstováním se má začít už ve věku mladistvých, ale který má být podporován i u starších manželských párů.

Druhým komplexem úkolů je porada v situacích, jako jsou otázky spolužití, konflikty stárnoucích manželství, soudní aspekty manželských problémů podporování smířlivých tendencí, odborné posudky a porady osamělých v těžkých situacích, pomoc u abnormálních osobností jednoho nebo obou partnerů.

Zvláštní problematikou je plánování rodiny (společenské okolnosti, optimální počet dětí, příznivý okamžik pro porod prvního dítěte nebo optimální časový odstup mezi jednotlivými porody.)

Stanoví se indikace pro kontracepci, radi se, jak zamezit oplodnění a uplatňují se příslušné prostředky. Podávají se rady při sterilizaci. Těžké bývají případy, kdy jsou dávány instrukce ženě s negativním postojem k těhotenství i k dítěti, nebo kde jsou dávány výchovné rady. V těchto případech jde hlavně o snížení počtu abortů, a to i tam, kde po odmítnutí interrupce vznikají medicínské a výchovné problémy. V popředí je tedy boj proti potratům.

Jinou takovou oblastí je poradenství v sexuální problematice, jako např. v otázkách psychického a sexuálního přizpůsobení partnerů, nebo porada při funkčních sexuálních poruchách a zvláštěnostech chování. Předpokladem je spolupráce neurop Psychiatra, dermatologa, gynekologa a porodníka.

Předpokládá se, že nebudou řešeny úkoly, jako je např. centrální zhodnocení nálezů a dokumentace poraden, provádění zvláštních technik, diagnostických a terapeutických metod a školení spolupracovníků v tomto oboru.

Způsob práce vychází z těchto zásad: Pacient je objednan předem a je mu určen termín. Na počátku je třeba si ujasnit jeho životní situaci. Přijímací pohovor provádí sociální pracovnice, která též podává první informace. Příslušníci poradny nikdy neppracují anonymně. To ulehčuje rozhovor. Již při anamnéze je připraven plán spolupráce s ostatními odděleními. Po vyšetření je stanovena diagnóza; důraz je kladen na situaci v daném prostředí. Potom je stanovena prognóza a cíle. Rozhoduje se o použití určitých terapeutických postupů, indikací atd. Spolupracovníci projednávají společně případ tehdy, jestliže závěr není jednotný. Každý sděluje své mínění, což snižuje riziko chyb a je výhodné pro rozvinutí celkové pracovní koncepce.

Porady jsou prováděny mezi čtyřma očima. Kde je to nutné, účastní se manželský pár. Jen málokdy jsou přítomni během rozhovoru dva odborníci.

Závěrem lze říci, že náš soused v NDR se zřejmě připravuje k důslednému a fundovanému rozvoji manželských a sexuologických poraden za okolností, při nichž bude zajištěna velmi široká spolupráce jednotlivých odborníků. Lze se domnívat, že tato komplexita přinese kladné výsledky.

Příklad NDR stojí jistě i u nás za úvahu.

Pavel Vodák

Z badatelské činnosti sociálně vědního pracoviště v Dortmundu

Dortmundské pracoviště má těžko přeložitelný název „Sozialforschungsstelle“ (doslova: místo pro sociální bádání). V podstatě jde o výtečně vybavený sociologický výzkumný ústav, v jehož rámci nacházejí v menší míře uplatnění také demografická, ekonomická, právní a politologická studia. Tyto obory jsou zde však značně sociologicky integrovány.

Pracoviště bylo založeno brzy po válce jako samostatný výzkumný ústav, financovaný zčásti orgány zemské správy a zčásti různými zainteresovanými veřejnými, podnikatelskými a kulturními institucemi. Později bylo organizačně přičleněno k universitě v Münsteru, kde také nemalá část pracovníků působí pedagogicky.

Pracoviště má moderní světlou budovu, ve které každý pracovník (včetně administrativních sil) má svou vlastní místnost. Je samozřejmě vybaveno bohatou knihovnou, čítárnou a — což je např. z hlediska našich potřeb zkušeno obzvláště významná — malým výpočetním oddělením s třemi pracovníky: děrovačkou, třídícím (má k dispozici dva třídící stroje) a kalkulátem (pracuje na nejmodernější stolní kalkulačce, která má i určitou „paměť“). Odpadají starosti s externím zajišťováním výpočtů tabulek, procent, průměrů, jednodušších trendů.

Ke konci roku 1965 pracovalo v Sozialfor-

schungsstelle 31 vědeckých pracovníků (z toho 3 na vedlejší úvazek) a 35 technických a administrativních pracovníků. Přechodně spolupracuje při výzkumech značný počet studentských pomocných sil.

Tematicky je činnost ústavu velmi široká. Informujeme o ní přehledně podle hlavních tematických okruhů:

Syntetická díla: Na prvním místě to je *Sociováda (Sozialkunde)* NSR (D. Claessens, A. Klönne, A. Tschöppe). „Sozialkunde“ je pojímána jako soubor informací, které podávají komplexní obraz politických, hospodářských, sociokulturních a dalších jevů a souvztažností dané země, nejen ovšem popisovaných, ale též analyzovaných jakožto systémy. Tato práce již vyšla, v přítomnosti na ni navazuje další souhrnná práce o sociální struktuře NSR, NDR a západního Berlína. Vedle toho začíná práce na sociologickém slovníku (L. Clausen aj.).

Obecně sociologická tematika je zastoupena dvěma pracemi, kterými se v přítomnosti zabývá H. Schelsky: *Teorie institucí* a *Základy teorie plánování*. Schelsky jako hlavní ředitel ústavu však souběžně zpracovává neobyčejně pestrout problemovou paletu, např. otázky vztahu mezi konzumem a sociální strukturou, sociologii mládeže, hromadných komunikačních prostředků, povolání vědeckého pracovníka a vysokoškolského učitele, atd.

Vzhledem k svému tematickému zaměření mohou mít nemalý význam připravované obecně sociologické studie dalších pracovníků ústavu, a to o teorii sociální kontroly (F. X. Kaufmann), o struktuře a funkcích moderních sociologických teorií, jmenovitě na příkladě Parsonse, Gurwitche a Homanse (G. Eberleinová), o vztahu mezi pojmem účelu a systémovou racionalitou (N. Luhmann má touto prací přispět k poznání funkce účelů v organizovaných sociálních systémech), o pojmu ideologie v sociologii vědění (J. Matthes), o pojmu procesu v sociologii (E. Schrader), o společenské smlouvě a teorii rolí, a o dialektice v soudobé sociologii (obě B. Willms).

Rada prací se tematicky pohybuje na pomezí sociologie a psychologie. Jsou to studie H. Baiera o vztahu mezi myšlením a jednáním, o vztahu mezi konstrukcí jednání a pochopením smyslu (Handlungskonstruktion und Sinnverstehen) a o racionalitě sociálního jednání. Claessensova práce na téma nikoli sociologické, *Psyche-Instinkt*, usiluje vyrovnat se s filosofickou antropologií a na druhé straně též s výzkumy chování zvířat.

Zvláště vydělujeme problematiku marxistické sociologie, kterou se v dortmundském ústavě soustavně zabývá G. Kiss. Je autorem již vyšlých přehledů o sociologii ve východní Evropě,¹ zejména v Maďarsku, a také pokusů o teoretické vystižení socialistické demokracie. Tento autor letos vydal větší práci na téma *Existuje „marxistická“*

¹ Viz anotaci v Sociologickém časopise 1966, č. 8, str. 507.

sociologie? *Teoretické problémy sociologie ve východní Evropě*. První polovina názvu již svou vyzývavou formulací svědčí o tom, že sotva vše v práci bude pro vskutku marxistickou sociologii přijatelné. V každém případě však právě proto zde lze očekávat nemalé podněty k věcné polemice.

Kiss nyní zpracovává tematiku kontinuity a přeměny maďarské sociologie. Přitom věnuje zvláštní pozornost problému diferenciace filosoficky dějinného a sociologického myšlení, sociální determinaci nositelů sociologického myšlení, organizačním formám sociologie a vztahům výzkumné činnosti v sociologii k mocenské struktuře.

Sociologie politiky navazuje na obecně sociologickou problematiku zpracovávanou v ústavě, prací o pojmu politiky v sociologických teoriích systému a konfliktu (K. Messelken).

Sociologie průmyslu byla po založení ústavu hlavním polem jeho výzkumné pozornosti. Ještě ve druhé polovině čtyřicátých a na začátku padesátých let zde byly zpracovávány a vydávány mj. práce E. Petriho (*Industriální struktura východního Vestfálska*), R. Schmitze (*Člověk a technika v poruhrském hornictví*), pod vedením W. G. Hoffmanna sborník příspěvků k sociologii industriální společnosti, práce W. Traphagena (Mladistvá dělnice — její postavení v podniku). Později sledoval dortmundský ústav vývojový trend celé západoněmecké sociologie, a to odklonem od sociologie průmyslu jak k obecně sociologické problematice, tak i k jiným speciálně sociologickým disciplínám. Šlo ovšem spíše o odklon v kvantitativní proporcí zájmů, nikoli v kvalitě badatelské práce. Ve druhé polovině padesátých let vycházely péčí ústavu práce Neulohovy o novém podnikovém stylu a o sociálních formách podniku, zejména ve vztahu k spolurozhodování osazenstva (Mitbestimmung), práce Popitze, Bährdta a dalších o vztahu techniky a industriální práce a o společenské vizi dělníka.

Donedávna působil v Sozialforschungsstelle industriální sociolog J. Ch. Papalekas, který poté přešel jako vedoucí sociologického oddělení na nově utvořenou universitu v Bochumi. V ústavu zpracovával problematiku vedoucí vrstvy industriální společnosti. Řídil velmi dobře založený výzkum dělníků vysoce automatizovaného chemického podniku na téma *Industriální práce za pokročilé automatizace*. Při výzkumu se postupovalo metodou hlubinného obsáhlého rozhovoru s pomocí částečně standardizovaných otevřených otázek. Každý dělník podal podrobnou zprávu o průběhu své profesionální dráhy v rámci vývoje svých životních situací, přičemž zvláštní význam byl přikládán konfrontaci nynější situace (charakteru práce, povolání, skupinových vztahů) na automatizovaném závodě s dřívějšími poměry. Například jsou srovnávány struktury vědomí

dělníků za těchto dvojích rozdílných podmínek. Zpracování výsledků výzkumu se blíží svému zakončení.²

Na úseku průmyslové sociologie pracuje též H. Hartmann, který se v minulosti zabýval problematikou působení amerických firem v NSR (kniha, která shrnovala výsledky tohoto jeho studia, byla příznivě recenzována v NDR) a nyní provádí řadu souběžných výzkumů podnikatelských kruhů. (*Sociální složení německých podnikatelů; Představy a skutečnost podnikatelských funkcí u žen — samostatných podnikatelek; Podnikatel a universita; Profesionalizace podnikatele*.) Také B. Biermann, M. E. Hausert a E. Sonntagová se zabývají sociologickými analýzami vedoucích hospodářských kruhů, jejich funkcí i utvářením skupinové struktury. Dosavadní výsledky nasvědčují tomu, že v marxistické interpretaci budou získané faktické údaje moci přispět k pochopení některých soudobých přeměn uvnitř kapitalistické třídy.

Sociologie města je zastoupena především v silně demograficky zaměřených pracích R. Mackensena, zabývajících se např. obyvatelům velkoměsta, vývojem a perspektivami zápoevropské městské společnosti, vztahy mezi sociologickými teoriemi a reálným stavem obyvatelstva.

Již dosavadní přehled nasvědčuje, že badatelská činnost Sozialforschungsstelle je tematicky nemálo rozšířena. V podstatě se provádějí individuální práce jednotlivých vědeckých pracovníků, kteří řídí činnost studentů při terénních výzkumech (pokud se o takové výzkumy vůbec opírají) a navíc mají nanejvýš jednoho asistenta. Tematika se neuvěří příliš systematicky, závisí přimárně na evolucioní zájmu každého jednotlivého vědeckého pracovníka.

V této situaci je pochopitelné, že ústav může věnovat menší pozornost i takovým speciálním sociologickým disciplínám, jako je sociologie rodiny (F. X. Kaufmann o manželství ze sociálně antropologického hlediska), sociologie náboženství (J. Matthes), sociologie volného času (v rámci mezinárodního srovnávacího výzkumu využití času řídil H. Ebel výzkum vzorku obyvatel města Osnabrücku), sociologie veřejného mínění (H. J. Knebl o metodologických základech výzkumu veřejného mínění). Z praktického hlediska může mít značný význam Claessensův výzkum důsledků smrtelných úrazů při pouliční dopravě, při němž se obzvláště přihlíželo k dalším životním osudům pozůstalých.

V činnosti Sozialforschungsstelle se objevuje i tematika rozvojových zemí (Afrika, Pakistan, Latinská Amerika), zpracovávaná především se zaměřením sociálně geografickým a sociálně politickým, ale i z hlediska sociologické problematiky výchovy. Na tomto úseku pracují K. H. Pfeffer, L. Clausen, W. Smith, V. Szell. Do těchto

² Některé předběžné výsledky byly uveřejněny v menší publikaci anotované v Sociologickém časopise 1966, č. 3, str. 507.

práci se částečně promítá sociologie města (Pfefferův výzkum vlivu urbanizace a alfabetizace na sociální strukturu a hospodářský vývoj Kostariky) i sociologie průmyslu (Clausenův výzkum industrializace a sociálního vzestupu v jednom ze zambijských měst; Smithova práce o kategoriích sociologie průmyslu a podniku v africké sociologii).

H. Hartmann koná výzkum organizace sociálního výzkumu ve sto čtyřiceti velkých ústavech třiceti devíti zemí v různých částech světa. Zjišťuje roli vědeckého pracovníka a vztahy mezi výzkumnou institucí a širší společností. V popředí jsou tři problémové okruhy: personál, plánování a produktivita. Také pražský Sociologický ústav ČSAV je zahrnut do předmětu tohoto výzkumu. Autor jej v říjnu 1965 navštívil a seznámil se zevrubně s jeho vnitřní organizací, širším začleněním, tematickým zaměřením a plány.

Dortmundský ústav navázal čilé styky s čs. sociology. Navštívili jej v poslední době kromě autora této zprávy též J. Filipec, J. Musil a J. Klofáč, který zde v květnu 1965 referoval o teoretických problémech sociální stratifikace. V časopise *Die soziale Welt* (1965. č. 4), jenž je vydáván ústavem, uveřejnili J. Klofáč a V. Tlustý článek o vztahu mezi sociologickou teorií konfliktu a dialektickou teorií rozporů. Československo kromě H. Hartmanna navštívil též D. Claessens, který přednášel v naší Sociologické společnosti.

Dragoslav Slejška

Informace o sociologickém výzkumu vojenské mládeže

V červnu 1966 se uskutečnil u vybraných jednotek Československé lidové armády celožurnální reprezentativní sociologický výzkum vojenské mládeže. Objednavatelem výzkumu bylo oddělení společenských organizací hlavní politické správy ČSLA. Nositelem a organizátorem výzkumu a zpracovatelem jeho výsledků je sociologické pracoviště Vojenské politické akademie Kl. Gottwalda. Základním cílem výzkumu bylo poskytnout řídícím orgánům seriózní reprezentativní údaje, které mají v podstatně míře přispět ke zkvalitnění řídicí práce.

Důkazem toho je zaměření sociologického výzkumu na problémy, které jsou v koncentrované míře shrnuty do tří bloků:

1. Postoje vojenské mládeže k vojenské službě.
2. Postoje vojenské mládeže k některým stránkám vztahů mezi vojáky základní služby.
3. Postoje vojenské mládeže k ČSM.

Uvedené problémy byly podrobně rozvedeny v pracovní hypotéze, jejíž organickou

součástí bylo vypracování čtyř typologických modelů (typologický model postojů vojenské mládeže k vnitřní a zahraniční politice, k vojenské službě a k ČSM, typologický model vztahů mezi vojáky základní služby).

Výběr respondentů byl proveden celožurnálně na základě rovnoměrného oblastního, dvoustupňového skupinového výběru. Jako oblasti byly zvoleny okruhy a druhy vojsk, prvou výběrovou jednotkou (skupinou) byl pluk, druhou výběrovou jednotkou byla rota (50 respondentů). Původní počet respondentů byl podle výpočetního vzorce

$$\left(d = t_{\alpha} \sqrt{\frac{p(1-p)}{n}} \right)$$

pro reprezentativní výběr (n) 2 500. Vzhledem k některým vnitřním okolnostem, které se při výzkumu nepředvídaně projevily (rozvelení některých jednotek), byl původní vzorek zvýšen o 10 %. Toto opatření nám umožnilo i za nepříznivé situace dodržet reprezentativní charakter výzkumu.¹ Po vyřízení nevalidních dotazníků zůstalo 2 670 vyhodnotitelných materiálů.

Základní technikou výzkumu byl dotazník, který obsahoval 52 otázek zaměřených na šetření základních problémů a 17 otázek, které se týkaly objektivních údajů. Kromě toho byla tázáným ponechána v dotazníku jedna rubrika, kde mohli vyjadřovat své vlastní názory, a to buď jako dodatky k jednotlivým otázkám dotazníku anebo volně jako návrhy a připomínky k problematice výzkumu.

Další technikou byly dva standardizované interviewy, jeden s vybranými veliteli a politickými pracovníky, druhý s vybranými svazáckými funkcionáři. V obou případech šlo o funkcionáře těch útvarů, kde se výzkum konal.

Kromě toho byla provedena obsahová analýza besed „Strana hovoří s mládeží“, materiálů II. celožurnálního aktivu ČSM a jiných dokumentů, které se vztahovaly k zkoumané problematice. Zejména byly analyzovány některé výsledky sociologických výzkumů vztahujících se k problematice vojenské mládeže. Cílem této analýzy bylo vypracování seriózního projektu výzkumu.

Pro ověření technik výzkumu byl proveden předvýzkum, jehož výsledky přispěly zejména k upřesnění některých otázek dotazníku. Výzkum prováděli vyškolení anketéři.

Předběžná zpráva, obsahující analýzu základních kvantitativních údajů, byla zpracována koncem října 1966. Koncem prosince bylo strojně početní stanici dokončeno zpracování všech potřebných korelací.

Vzhledem k blížícímu se V. sjezdu ČSM se stalo akutním zpracovat nejdříve ty výsledky, které se týkaly problematiky ČSM. Výzkumný tým odevzdal v dubnu tohoto ro-

¹ Záruka reprezentativního výběru respondentů spočívala v rovnoměrném výběru dle okruhů a druhů vojsk, jakož i v dodržení jiných, běžně známých zásad sociologického výzkumu. Repre-

zentativnost se však vztahuje k danému stavu mužské populace, vykonávající základní vojenskou službu.

ku objednavateli výzkumu obsáhlou závěrečnou zprávu (analýza 2. stupně) pod názvem *Sociologický výzkum postojů vojenské mládeže k ČSM*.² V současné době pracuje výzkumný tým na interpretaci ostatních problémů výzkumu. Takové jsou základní informace o výzkumu.

Nyní si všimněme alespoň ve stručnosti ještě jedné otázky: obsahu námětů a připomínek, které respondenti uváděli ve volné rubrice dotazníku.

Tato rubrika, která byla uvedena otevřenou otázkou „Chcete-li na závěr ještě něco k uvedeným otázkám poznamenat, napište zde, prosím, svoje připomínky,“ si zasluhuje samostatné analýzy. Je tomu tak proto, že se uvedené připomínky netýkají pouze výzkumu, ale vztahují se také k otázkám vnitřní a zahraniční politiky, k aktuálním problémům života u útvaru a konečně vyjadřují požadavky a přání respondentů.

Cena těchto připomínek a názorů je skutečně veliká. Mnohé myšlenky jednak dokreslují atmosféru výzkumu, jednak obohacují mnohé odpovědi na uvedené otázky a zároveň dávají prostor pro seriózní úvahy o problémech a starostech vojáků základní služby. Je možno říci, že tyto připomínky a názory představují bohatý empirický materiál, jehož zobecnění umožňuje všestranněji postihnout myšlení a postoje vojáků. Je jisté potěšitelným jevem, že připomínky a přání řady vojáků často přesahují hranice bezprostředních zájmů mladého člověka, že je možné mnohé postřehy srovnávat s názory nebo postoji vyspělých a uvědomělých pracovníků.

Jsou to zejména starosti o další vývoj mezinárodní a vnitropolitické situace, a rovněž připomínky týkající se problémů života vojáků v jednotlivých útvarech. Pro zajímavost uvádíme alespoň některé názory z bohaté škály, kterou máme k dispozici. Tak např. mají respondenti takovéto připomínky k problematice života u jednotlivých útvarů:

„Otázky zde uvedené nevystihují všechny problémy, které nás mladé tlačí. Mělo by se vynaložit více úsilí na to, abychom my mladí měli větší možnost uplatnit své názory. Málo pochopení od starších lidí a pomoc od nich“ (3032).³

„Vojenská služba jako celek se mi líbí, nelíbí se mi některé zbytečné rozkazy, které jen poškozují morálku“ (4253).

„Armáda by měla mít lepší postavení ve státě“ (8001).

„Doporučoval bych lepší výběr poddůstojníků, aby měli ukončené vzdělání. Nerad vidím, když poddůstojník má potíže s pravoписem“ (1028).

„Myslím, že by bylo dobře učinit nějaká opatření v zájmu autority poddůstojníků“ (1032).

„V ČSM by měli být jen lidé, kteří tam chtějí být dobrovolně“ (1460).

Mnoho připomínek se vztahuje k náplni osobního volna, k vztahům mezi důstojníky a vojáky základní služby, mezi vojáky 1. a 2. ročníku, k problematice trestů a odměn, k délce vojenské služby apod. Všechny názory nelze samozřejmě považovat za správné a pravdivé. Mnohé jsou zkreslené, subjektivně podbarvené a jednostranně kritické. Ale jsou vysloveny, a dá se usuzovat, že subjekt, který je nositelem těchto názorů, je jimi více méně ve svém chování ovlivňován. Proto musíme počítat s každým názorem jako s faktem a podporovat jej hluboké analýze a verifikaci.

Celá řada připomínek a požadavků se týká problematiky vzájemných vztahů mezi nadřízenými a podřízenými, zejména plného respektování osobnosti mladého člověka a jeho plného uplatnění v životě jednotek:

„Chtěl bych, aby se naše připomínky opravdu braly ve vážnost a aby se tak zlepšila vojenská základní služba“ (6069).

„...aby se vojákům pomáhalo v jejich osobních problémech a ne jim ztěžovalo...“ (7408).

„Jednat otevřeně s mladými lidmi. Otevřeně k problémům a našim současným nedostatkům“ (6310).

„Méně řvát, nevyhrožovat trestem vojákům“ (1103).

Zvláště zajímavé jsou názory respondentů týkající se samotného výzkumu a dotazníku. Můžeme je hruba rozdělit do dvou skupin: všeobecně kladné a všeobecně záporné. Každou z těchto skupin možno ještě dále členit. Například názory všeobecně kladné by se daly rozdělit do několika podskupin: jedny pochvalují výzkum, jiné požadují realizaci výsledků a jejich publikování, jiné vyjadřují starosti, aby dosažených výsledků bylo v praxi plně využito, aby celková práce s výzkumem nevyšla nazmar. Rovněž všeobecně záporné názory nemají stejnou kvalitu: v některých se popírá jakýkoliv výzkum, jiné vyjadřují absolutní nedůvěru k výzkumu či obavy z porušení anonymity, apod.

Podívejme se na některé názory respondentů, které se vztahují ke kladné skupině: „Tento dotazník je pro výzkum výborný... Možná, nebo určitě se některé věci v armádě napraví“ (1432).

„Jsem rád, že se provádí tento výzkum, snad se něco zlepší“ (1452).

„Tento výzkum může znamenat velký přínos pro názor na život vojáků“ (5165).

„Dotazník je dobrý. Otázky jsou lehké, myslím, že to bude dobrým přínosem k vyšetření mnoha problémů ve vojenské službě“ (5166).

„Jsem velmi spokojený, že je taková možnost vyjádření“ (1038).

„Chtěl bych poděkovat za to, že jste přišli

² Výsledky výzkumu jsou publikovány v Lidové armádě a v Obráně lidu.

³ Uvedená čísla znamenají označení dotazníku a jejich pořadí bylo určeno podle klíče, který jsme si stanovili.

za vojáky s takovými otázkami, každý voják napíše to, co má na srdci" (1091).

Nyní krátce k druhé skupině názorů, které jsme označili jako všeobecně záporné. Ukazuje se, že motivy záporných postojů k sociologickému výzkumu a k dotazníku jsou velmi rozdílné:

„Mám obavy, že to, co jsem zde vyjádřil, se stejně nedostane k realizaci“ (6023).

„Nemá to cenu, podobný dotazník jsem již vyplňoval a bylo to zbytečné“ (2279).

„Toto je už pátý dotazník, který na vojné vyplňuji. Nevím, zda je to k něčemu dobré, ale zřejmě je to zbytečné, neboť se stejně žádné závěry neudělají“ (1090).

„Podobná anketa probíhala u našeho útvaru v zimním období, ale podle mého názoru zůstala úplně bez povšimnutí. Pokud vím, našel jsem spoustu těchto papírů popsanych na toto téma u velitele družstva. Doufám, že tento dotazník se nedostane na podobné zapomenuté místo“ (6397).

Takových názorů bychom mohli uvést celou řadu. Je to však zbytečné, neboť jsou si vzájemně velmi podobné. Potvrzuje se oprávněný názor sociologů, jak nesmírně velké škody způsobily diletantské výzkumy zejména v postojích respondentů vůči sociologickým výzkumům. Bude zřejmě trvat ještě dosti dlouho, než se napraví to, co se v krátké době pokazilo.

Mezi připomínkami respondentů jsou zastoupeny také názory vyjadřující obavy z porušení anonymity. Respondenti zpravidla uvádějí otázky, které se vztahují k objektivním údajům, a vyjadřují pocity, zda se pomocí jich nedá identifikovat nositel odpovědi na otázky v dotazníku. Většina respondentů vyjádřila k anonymitě kladný postoj:

„Vážím si anonymity“ (3063, 4203).

Vcelku ojedinělý, ale svou povahou svérázný je názor na anonymitu, vyjádřený jedním z respondentů:

„Proč musíme vyplňovat anonymní dotazník? Tím dokazujete, že se bojíte slyšet pravdu přímo z úst vojáků. Tímto dotazníkem se nezjistí pravý názor na otázky. Proč je v Ústavě dána volnost projevu, když ji nikdo nemůže ani v nejmenším uplatnit? Svoboda není taková, jak se o ní mluví. Když sympatizuji se Spojenými státy, tak to nikomu nesmím říci. Smím říci jen to, co je mi nadiktováno“ (1515).

Uvádíme tento názor na tomto místě proto, že se domníváme, že v praktickém životě není tak zcela ojedinělý, že svým způsobem vyjadřuje v podstatě mentalitu určité části mladých lidí.

Vyhodnocení názorů uvedených ve volné rubrice dotazníku ukazuje, že připomínky a názory vojáků jsou vyjádřením jejich převážně kladného a příznivého postoje k provedenému dotazníkovému šetření. Potvrzuji to rovněž zprávy jednotlivých anketérů a vedoucích výzkumu v jednotlivých oblastech. To vše je důkazem toho, že sociologický výzkum probíhal za velmi příznivého ovzduší, které se nemohlo neprojevit kladně i na kvalitě odpovědí respondentů. Anketéři

a vedoucí výzkumu se shodují v tom, že velitelé a političti pracovníci projevovali o průběh výzkumu mimořádný zájem, byli tolerantní a poskytovali potřebné pravdivé informace. To vše vytvářelo dobré podmínky pro realizování zásad výzkumu v praxi. Není bez zajímavosti, že po skončení dotazníkového šetření přicházeli mnozí vojáci k anketérům s různými otázkami týkajícími se povahy zkoumané problematiky. Úspěch celé akce by byl nemyslitelný bez uvědomělé a organizátorské práce anketérů. Někteří z nich vyjádřili dokonce přání, aby mohli spolupracovat i při budoucích výzkumech. Tento zjev považujeme též za velmi pozitivní.

Závěrem možno podtrhnout ještě jeden moment. Mnohé názory, požadavky a přání, které vyjádřili vojáci ve volné rubrice, se shodují s problémy uváděnými respondenty ve volné rubrice při celostátním výzkumu mínění obyvatelstva ČSSR o otázkách války, míru a armády v roce 1965 (2. číslo Sociologického časopisu 1967). Plně se potvrdilo to, že u respondentů převažují kladné postoje k sociologickému výzkumu, motivovaného do značné míry důvěrou ve výsledky výzkumu, přesvědčením o jeho predikční i operativní hodnotě. Zcela oprávněné vyznívají proto případné obavy respondentů z toho, že by snad výsledky výzkumu nebyly realizovány a zůstaly jenom na papíře. Zároveň signalizuje výzkum vojenské mládeže škodlivost diletantismu ve výzkumné práci a jeho záporný vliv na postoje respondentů k sociologickému výzkumu.

Alexandr Fázik, Jaroslav Mucha

Zpráva o průběhu jednání kolokvia „Specifický charakter a sociální důsledky vědeckotechnické revoluce v zemědělství“

Ministerstvo zemědělství a vodního hospodářství spolu s Institutem sociologie venkova a historie zemědělství při VÚZE a Socialistickou akademií pořádaly ve dnech 7. až 9. března 1967 v Praze Kolokvium o specifickém charakteru a sociálních důsledcích vědeckotechnické revoluce v zemědělství, spojené s poradou československých i zahraničních řešitelů mezinárodního srovnávacího výzkumu sociálních důsledků mechanizace zemědělství.

Na programu kolokvia byla porada řešitelů mezinárodního srovnávacího výzkumu sociálních důsledků mechanizace zemědělství, kolokvium o vědeckotechnické revoluci v zemědělství a exkurze řešitelů mezinárodního srovnávacího výzkumu do JZD Jakub u Kutné Hory, spojená s diskusí o vývoji zemědělských výrobních družstev v souvislosti s jejich postavením v čs. zemědělství a s návštěvou Zemědělského muzea v Kačíně.

Kolokvium bylo zahájeno 7. března poradou řešitelů mezinárodního srovnávacího výzkumu sociálních důsledků mechanizace zemědělství, kterou řídil člen holandského týmu pracujícího na tomto srovnávacím výzkumu A. K. Constandse, zástupce ve-

doucího katedry sociologie venkova a sociometrie na Vysoké škole zemědělské ve Wageningen. Účastníky porady uvítal J. Tauber. Ve svém úvodním slovu poukázal zejména na „...souvislosti mezi výzkumem společenských důsledků mechanizace a studiem problematiky vědeckotechnické revoluce, která v ČSSR zaujala nejen sociology, ale i filosofy, přírodovědce, ekonomy a techniky a vzbudila nesmírný zájem celé veřejnosti“. Zdůraznil pak dále: „Zemědělství má specifický charakter, proto i průběh vědeckotechnické revoluce zde má sverázné formy, bez jejichž znalosti nemůžeme úspěšně plánovat rozvoj zemědělské výroby.“

Po proslovu J. Taubera vystoupili v řešitelské poradě sociologové z deseti evropských socialistických a kapitalistických zemí a podali zprávu o přípravách nebo již zahájených pracích na uvedeném výzkumu.

O stavu těchto prací v Holandsku promluvil A. J. Jansen z oddělení zemědělské sociologie Agrární university ve Wageningen, ve Švýcarsku W. Gasser-Staeger, profesor zemědělské politiky na Vysoké ekonomické škole v St. Gallen, v Polské lidové republice J. Adwiga Markowa, vědecká pracovnice oddělení sociologie venkova ve Výzkumném ústavu zemědělské ekonomiky ve Varšavě, v Itálii E. Pugliese, vědecký pracovník zemědělské fakulty University v Neapoli, v Dánsku G. V. Mogenssen z Dánského národního ústavu pro sociální výzkum v Kodani, ve Finsku K. Honkala, Hoikan Opisto, Karkku, v NSR H. J. Krekeler, vedoucí Ústavu sociologie venkova na Vysoké škole zemědělské v Giesenu.

O zkušenostech, které získal kolektiv čs. zemědělských sociologů v průběhu prací na tomto mezinárodním srovnávacím výzkumu, referoval J. Vavřík z Vysoké školy zemědělské v Praze, Věra Tauberová z Vysoké školy zemědělské v Brně a I. Matuška z Vysoké školy zemědělské v Nitě.

I. V. Arutjunjan, vedoucí katedry sociologie a historie venkova Moskevské Lomonosovy státní university a M. Cernea z Ústavu filosofie a sociologie při Rumunské akademii věd v Bukurešti, kteří se pro neodkladné záležitosti porady nezúčastnili, zaslali k diskutovanému problému písemný referát.

K. Krabach a K. Dohnke, oba z pracoviště pro sociologii venkova Ústavu zemědělské ekonomiky na zemědělské a zahradnické fakultě Humboldtovy university v Berlíně, projevíli ochotu volně spolupracovat. Ke své práci použijí čs. metodiky, kterou J. Tauber a J. Vavřík sestavili přízpůsobením metodiky A. K. Constandse podmínkám socialistického zemědělství. Výsledky, které kolektiv sociologů z NDR ve výzkumu dosáhne, chtějí porovnat s výsledky čs. sociologů.

Druhý den zasedání účastníků kolokvia — bylo jich kolem 200 — zahájil a řídil F. Lom z Vysoké školy potravinářské technologie v Praze.

Úvodní slovo k účastníkům kolokvia pro-

nesl akademik C. Blattný. Požadoval „...komplexnost všech věd a nutnost porozumění způsobům práce, aby byly pochopeny společenské vztahy a jevy. To platí dvojnásob pro zemědělství, z jehož biologické povahy vyplývají četné společenské i technické důsledky.“

Hlavní referát na téma *Specifický charakter vědeckotechnické revoluce v zemědělství a jeho sociální důsledky* přednesl Jan Tauber. Podrobně pojednal o povaze zemědělské výroby. Pokusil se dále stanovit definici zemědělství v jeho současném vývoji a odvodit z charakteru zemědělství nejen společenské jevy a vztahy, ale také specifický charakter vědeckotechnické revoluce v zemědělství a její sociální důsledky. Velký význam pro další rozvíjení práce na tomto úseku mělo jeho sdělení, že „...při kolegiu vědeckých základů zemědělství ČSAV pravděpodobně vznikne komise pro studium vědeckotechnické revoluce v zemědělství, jejíž práce by byla koordinována speciálním týmem pracovníků Filosofického ústavu ČSAV, který se za vedení R. Richty zabývá obecnými problémy vědeckotechnické revoluce.“

A. K. Constandse seznámil přítomné se specifickými formami industrializace holandského zemědělství a s problémem postupné likvidace nizozemského drobného rolnictva. J. Matoušek pojednal o výsledcích práce čs. genetiků a naznačil, jaké důsledky mohou mít pro orientaci chovu, a tudíž i pro strukturální přeměny v zemědělství, C. Blattný hovořil o industrializované ochraně rostlin, jež má zcela jiné postavení v zemědělském velkozávodě než v malém podniku. Podrobněji nastínil souvislosti jednotlivých vědních oborů se společenskými vztahy v zemědělství a na venkově. Prof. Kötter promluvil o současné agrární politické situaci NSR a o sociálních přeměnách v zemědělství v důsledku vědeckotechnické revoluce. Svůj referát doložil několika příklady ze světového a západoněmeckého zemědělství. F. Lom referoval o souvislostech mezi změnami techniky a společenskými a výrobními soustavami v zemědělství. Zdůraznil nutnost komplexního pohledu při studiu vývoje společenských vztahů v zemědělství. W. Gasser-Staeger pojednal o agrární politických problémech Švýcarska a o sociálních důsledcích pronikání vědeckotechnického pokroku. K. Krabach seznámil přítomné s metodologickými otázkami vyskytujícími se při studiu sociálních otázek podniku v podmínkách socialistického zemědělství. E. Pugliese zaměřil svůj referát k agrární politickým přeměnám italského zemědělství a k způsobům jejich sociologického studia. H. Schimmerling hovořil o sociologických aspektech řízení JZD v důsledku industrializace v zemědělství. K. Honkala promluvil o pronikání vědeckého pokroku do finského zemědělství. K. Dohnke a E. Horáková pojednali o sociálních změnách v zemědělství. Účastníci kolokvia byli seznámeni s referátem M. Cernea *Jak uniká moderní*

technika do života rolnických rodin a s referátem J. V. Arutjunjana, Mechanizace kolchozní výroby v SSSR a její sociální důsledky.

Výsledek jednání řešitelské porady a kolokvia o specifickém charakteru a sociálních důsledcích vědeckotechnické revoluce shrnul J. Tauber v závěr, v němž vyzdvihl užitečnost pořádání podobných kolokvií, jakož i nutnost organizování konkrétního výzkumu změn, které obracejí působení vědeckotechnické revoluce v různých společenských podmínkách. To ostatně potvrzuje i význam mezinárodního srovnávacího výzkumu sociálních důsledků mechanizace zemědělství, organizovaného Evropskou společností sociologie venkova, i výzkumu pronikání zemědělského pokroku, který se současně provádí za koordinace Vídeňského střediska UNESCO pro společenskou vědu. Také čs. zemědělští sociologové jsou na výzkumu problematiky sociálních důsledků industrializace zemědělství zainteresováni. V ČSSR se tento srovnávací pokus provádí v JZD Jakub, okres Kutná Hora, v JZD Prušánky, okres Hodonín a v JZD Poníky, okres Nitra.

Z jednání kolokvia vyplynula nutnost dále rozpracovat a posoudit výsledky výzkumů sociálních důsledků industrializace a vědeckotechnické revoluce v zemědělství v souvislosti s prací mezioborového výzkumného týmu „Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce“ při Filosofickém ústavě ČSAV.

V poslední den kolokvia navštívilo třicet jeho zahraničních a domácích účastníků JZD Jakub u Kutné Hory. Zde se seznámili se současným vývojem zemědělských výrobních družstev, vyměnili si své zkušenosti s družstevníky a po prohlídce družstevních objektů odjeli do Zemědělského muzea v Kačíně.

Zájemci o výsledky dvoudenního jednání kolokvia budou informováni v českém jazyku zvláštním sborníkem, který vydá Sociálněvědecká akademie v Praze, a ve světových jazycích v časopise *Za socialističeskou selchochozajstvennuju nauku*, v nichž budou přednesené referáty a diskusní příspěvky v celém rozsahu publikovány.

Josef Kolařík

In memoriam univ. prof. PhDr. Josefa Doberského

Josef Doberský, známý český antropogeograf, profesor na přírodovědecké fakultě Karlovy university v Praze pro obor sídelní geografie, politiky, hospodářství, dopravu a zeměpis slovanských zemí, se narodil 16. března 1888 v Dobrému u Dobrušky v Čechách. Po studiích v Rychnově n. Kn. a v Praze učil zeměpis a dějepis na středních školách v Pardubicích, později v Praze, kde se v roce 1927 habilitoval na Karlově universitě pro obor antropogeografie. Jeho habilitační spis *Densité de la population dans la République Tchecoslovaque* mu otevřel cestu k vědecké dráze pro shora uvedený

obor na Karlově universitě v Praze, kde také v roce 1937 byl jmenován mimořádným a v roce 1946 řádným profesorem.

Prof. J. Doberský, třebaže svůj vědecký zájem věnoval především studiím sídelní geografie, geografie obyvatelstva, regionální antropogeografie a kartografie, měl právě z hlediska těchto oborů mimořádně úzký vztah k sociologii a sehrál v ní jak v době před druhou světovou válkou, tak po roce 1945 významnou roli, zvláště v geografické sociologii, a právě na tomto úseku, po vzniku ČSAZV v r. 1953 a po ustavení Ústřední komise pro sociální a kulturní otázky v zemědělství a lesnictví, se její členové s prof. J. Doberským setkali a navázali plodnou spolupráci. Také později, když na místě jmenované Ústřední komise vznikl Poradní sbor pro sociální a kulturní otázky v zemědělství a lesnictví při VÚZE v Praze, stal se prof. Doberský jeho členem a pomáhal rozvíjet některé otázky sociologie venkova a čs. zemědělství. Svou práci obou uvedených útvarůch v býv. ČSAZV se zařadil mezi první průkopníky sociologie venkova a zemědělství v ČSSR.

Z jeho rozsáhlého vědeckého díla — napsal na padesát obsažných, vědecky fundovaných prací a několik set odborných a vědeckopopulárních studií a článků — dlužno uvést alespoň ta díla, která mají v čs. sociologii venkova a zemědělství své místo. Jde o tyto studie: *Sociologie našeho venkova*, Věstník ČSAZ, Praha 1930; *Zkušenosti získané prováděním sociologického výzkumu venkova v terénu*, Věstník ČSAZ, Praha 1934; *Návod ke studiu geografickosociologických poměrů na venkově*, Sborník regionalismu ve vědě a národní osvětě, Praha 1940. Škoda, že jeho poslední sociologické dílo, věnované jeho rodnému kraji, Dobrušce, na němž pracoval více než 30 let, zůstává dosud hlavně pro svou obsáhlou — 1000 stran — v rukopise.

S prof. Doberským, který zemřel 17. února 1967, odešel významný vědec, člověk s dobrým srdcem a se vzácným smyslem pro spolupráci. Pracovníci Institutu sociologie venkova a historie zemědělství při VÚZE, spolu s ostatními zemědělskými sociology, vděčí zesnulému za mnohé cenné a nezištně poskytované zkušenosti, které zkvalitňují jejich práci.

Zachováme jeho světlé památce věčnou pamět.

Josef Kolařík

Z činnosti Čs. sociologické společnosti

Na druhém valném shromáždění Čs. sociologické společnosti, které se konalo 4. května 1967, byl zvolen prof. Jan Szczepański, předseda Mezinárodní sociologické asociace, prvním čestným členem Čs. sociologické společnosti. Ve svém příspěvku hovořil o spolupráci československých a polských sociologů v rámci prohlubující se spolupráce mezi oběma zeměmi. V dalším programu

podal prof. J. Kľofáč stručný prehľad o činnosti Spoločnosti za uplynulé tri roky a doc. J. Solař referoval o súčasnom stave čs. sociologie. Poté byl zvolen nový výbor a předsednictvo: doc. dr. J. Solař CSc. — předseda, prof. dr. J. Kľofáč, DrSc. — I. místopředseda, doc. dr. J. Katriak CSc. — II. místopředseda, doc. dr. V. Lamser CSc. — vědecký tajemník, dr. V. Rollová CSc. — hospodař.

25.—27. dubna 1967 se konalo ve spolupráci s VPA KG v Praze symposium k sociologii armády. Na programu byly úvodní referáty doc. dr. J. Wiatra (Polsko): *Teoretické a metodologické otázky dalšího rozvoje marxistické vojenské sociologie*, pplk. dr. K. Heinze (NDR): *Předmět vojenské sociologie a její vztah k ostatním společenským vědám*, pplk. inž. Z. Nováka (ČSSR): *K problematice sociologické analýzy společenských důsledků vědeckotechnické revoluce ve vojenství*. V diskusi vystoupili pplk. dr. E. Olszyk: *Z výsledků skupiny pro výzkum veřejného mínění při HPS PLA*, mjr. dr. J. Graczyk: *Společenský vzestup důstojníků ve světle výsledků výzkumu katedry VPA Dzeržinského*.

Seke sociologie města pořádala 10. a 11. května t. r. ve spolupráci s Výzkumným ústavem výstavby a architektury v Praze a Sociologickou katedrou na Vysokém učení technickém v Karlsruhe seminář o problémech sociologie bydlení a městských center. Na programu byly následující přednášky: Dr. Heinemann (Karlsruhe): *Sociální faktory působící na hodnocení různých obytných částí měst*, dr. Klein (Karlsruhe): *Hodnocení nových obytných čtvrtí na základě přání přestěhovat se*, dr. Algenstaedt (Karlsruhe): *Weekendové oblasti velkoměst*, inž. arch. Macková CSc. (VÚVA Praha): *Výsledky sociologického výzkumu časového rozpočtu rodiny*, dr. Librová CSc. — inž. Veselá (VÚVA Praha): *Bydlení z hlediska časového rozpočtu rodiny*, dr. Musil CSc. (VÚVA Praha): *Sociologické problémy asanačních oblastí*, dr. Stöber (Karlsruhe): *Funkce městských center*, inž. Bökeman (Karlsruhe): *Matematické metody a analýzy územního rozložení městského vybavení*, inž. arch. Strejc (VÚVA Brno): *Struktura a funkce městských center v dnešních československých městech*, a doc. Lamser CSc. (SÚ ČSAV Praha): *Sociologická hlediska při plánování občanského vybavení měst*.

Na zámku Kačina u Kutné Hory (Zemědělské muzeum) byla sekci sociologie venkova uspořádána 30. května t. r. beseda o významu sociodramatu se zemědělskou tematikou a 20. června t. r. (společně s Institutem sociologie venkova a historie zemědělství) se konal celodenní seminář na téma *Sociologická problematika zemědělského podniku*. Úvodní referát přednesl doc. F. Křenek z VŠZ v Brně.

Seke sociologie veřejného mínění uspořádala dvě schůzky — 23. května 1967, na které informovali inž. J. Vydrová a inž. D. Pokorný o zkušenostech výzkumu

trhu Zbožíznaleckého ústavu obchodu v Praze, a 29. června t. r. referoval dr. P. Domorázek o prvních zkušenostech pracoviště výzkumu mínění zemědělců Institutu sociologie venkova a historie zemědělství.

Na schůzce sekce integrální antropologie 26. dubna t. r. přednášel akademik A. Sirácký na téma *K některým otázkám předmětu a struktury sociologie ve vztahu k vědám o člověku*, a 31. května t. r. referoval dr. R. Raczyński CSc. na téma *Politická antropologie jako součást užití antropologie a její vztahy k sociologii* a dr. J. Siklová na téma *K pojetí a studiu sociologie na UK*.

Ze zahraničních sociologů přednášeli pro Čs. sociologickou společnost prof. dr. Martin Greiffenhagen, vedoucí katedry politologie Vysoké školy technické ve Stuttgartu, NSR, o *Demokracii a technokracii*, prof. dr. Donald Clark Hodges z Floridské státní university na téma *Ekonomické základy Marxova humanismu*, dr. R. T. McKenzie, profesor sociologie na London School of Economics and Political Science, o *Problémech sociologie politiky ve Velké Británii*, prof. E. K. Scheuch z Ústavu pro mezinárodní srovnávací sociální výzkum při Universitě v Kolíně nad Rýnem na téma *Technické a metodické problémy mezinárodního srovnávacího sociálního výzkumu*, a prof. P. L. Berger z New School for Social Research v New Yorku o *Problémech mezinárodní spolupráce v sociologické teorii*. — Společně s Polským kulturním střediskem se uskutečnila přednáška profesora Poznaňské university dr. Władysława Markiewicze: *Problémy průmyslové sociologie v Polsku*. Prof. Markiewicz přednášel ještě pro pobočky Čs. sociologické společnosti v Plzni a v Hradci Králové.

Pobočka Čs. sociologické společnosti v Brně uspořádala cyklus přednášek, ve kterém přednášeli J. L. Fischer a K. Galla: *K dějinám čs. sociologie*, P. Kaprová: *Obsahová analýza a problematika její aplikace*, F. Křenek: *O současných problémech sociologie zemědělství*, M. Hájek: *Klasické metody sociologického výzkumu*, J. Loukotka: *Prostředky masového působení jako výchovný problém*, J. Máša: *Sociometrické metody a jejich aplikace na řízení*, Osecký-Gregor: *Matematicko-statistické metody sociologického výzkumu*, M. Ovesný: *Vztah speciálních sociologií a společenských věd*. Ze zahraničních sociologů přednášeli pro pobočku prof. Mattes (Dortmund), prof. Simić (Jugoslávie), prof. Wallström (Švédsko), prof. Starzyński (Polsko) a prof. McKenzie (Anglie).

Seke dějin čs. sociologie spolu s katedrou sociologie UJEP v Brně připravila v červnu t. r. dvoudenní symposium o dějinách čs. sociologie.

Alena Gabalová

Z činnosti Slovenskej sociologickej spoločnosti

V dňoch 10.—13. apríla 1967 sa členovia Slovenskej sociologickej spoločnosti zúčastnili I.

stretnutia československých a poľských sociológov v Smoleniciach.

Dňa 13. apríla 1967 sa konalo v Bratislave mimoriadne Valné zhromaždenie Slovenskej sociologickej spoločnosti z príležitosti menovania akademika prof. Jana Szczepańskiego čestným členom Slovenskej sociologickej spoločnosti. Zúčastnilo sa ho 92 členov spoločnosti, viacerí poľskí sociológovia, účastníci I. stretnutia v Smoleniciach a členovia predsedníctva Čs. sociologickej spoločnosti. Pri tejto príležitosti predniesol akademik Jan Szczepański prednášku o problémoch rozvoja svetovej sociológie.

14. apríla sa konala prednáška dr. Blanky Filipcovej zo Sociologického ústavu ČSAV pre členov sekcie sociológie kultúry na tému *Človek — práca — voľný čas*.

16. mája 1967 sa konala prednáška známeho poľského sociológa prof. dr. Władysła-

wa Markiewicza O *priemyselnej sociológii*.

Dalej hostovala spoločnosť prof. R. T. McKenzieho z Londýnskej školy ekonómie a politických vied. Dňa 2. júna 1967 mal prednášku *Oligarchie a pluralizmus* a dňa 3. júna t. r. prednášku *O sociológii politiky vo Veľkej Británii*, po ktorej nasledovala dlhšia diskusia.

7. júna 1967 bol hosťom spoločnosti dr. Dieter Senst, pracovník Akadémie výstavby NDR, z vedeckého výskumného strediska v Berlíne. Prednášal na tému: *Sociologický výskum v stavebníctve v NDR*. Dňa 8. júna t. r. mal s členmi spoločnosti diskusiu o problémoch sociológie urbanistiky.

Okrem týchto podujatí sa v apríli opäť zišiel prípravný výbor Celoslovenského seminára k sociológii kultúry, ktorý upresnil náplň aj organizačné otázky seminára.

Libuša Friedová

Z domova...

K problematice dětských mikrokolektivů

napsala doc. Mária Brenčičiová (RP 1967, 19. IV.), zajímavý příspěvek. Ze zkoumaného počtu 275 školních dětí uvedlo činnost na dvoře nebo na ulici 269 dětí; činnost neorganizovaná tedy zcela převládá nad organizovanou. Z uvedeného počtu jen 146 dětí uvedlo činnost v pionýrské organizaci — děti ji povětšinou chápou jako povinnost. Pokud jde o problematiku dětských neformálních mikrokolektivů, autorka především zjišťuje, že přirozená dětská skupina vzniká spontánně z vůle dětí, které chtějí být s kamarády, nejčastěji na ulicích a na dvorech. „Ne vždy se podaří vytvořit takové vzájemné vztahy mezi dětmi jedné třídy, jednoho oddílu, aby část z nich toužila být co nejčastěji a nejdéle spolu i mimo vyučování. Proto raději vyhledávají po vyučování společnost jiných dětí, nejčastěji ze svého nejbližšího okolí, a vytvářejí si přirozené skupinky. V nich pocítují uspokojení z činnosti, radost z toho, že si dělají samy to, co chtějí. Tady se uskutečňují jejich zájmy a potřeby. Nejsou nikým kontrolovány zvenku, ale uvnitř skupinky se vytvářejí vzájemné vztahy a vzájemná kontrola.“ Na oblíbených místech se děti scházejí denně, zahrají si a popovídají. Složení těchto přirozených skupin bývá různé, nejčastěji jsou samostatné skupinky chlapecké a dívčí. Děvčatům lépe vyhovují docela malé mikrokolektivy, nejlépe čtyři kamarádky; hochům vyhovují kolektivy větší. V přirozené skupince neexistuje složení podle určitého věku; vytvářejí se z mladších i starších dětí. Jejich stabilita je značná, skupinka zůstává po dva až tři roky beze změn; i pak, když jedni přicházejí a druzí odcházejí, jádro skupiny zůstává.

Ač tedy jde jen o dílčí průzkum provedený v malém početním rozsahu, nediferencovaný podle specifických místních poměrů (velkoměsto — venkov) atd., přece jeho výsledky naznačují, jak rozsáhlé úkoly čekají sociologii mládeže i na tomto poli. Je to také další doklad správnosti názorů, o nichž jsme se zmínili v glose *K sociologii naší mládeže* (SC 1967, č. 1, str. 100). Soudíme dále, že z podobných — a ovšem rozsáhlejších a úplnějších — zjištění by také měly vycházet četné novinářské úvahy o práci pionýrských organizací (například *Mladá fronta*, 1967, č. 114) a že by těmto úvahám měla sociologie mládeže, i té nejmladší, poskytnout věcný a objektivní základ.

O průmyslové sociologii a jejím rozmachu

píše M. Stříteský v *Podnikové organizaci* (1967, 4), kde zároveň stručně analyzuje vývojové etapy vědy o řízení práce a hospodářství: Za zakladatele vědy o řízení je všeobecně pokládán F. W. Taylor, z jehož nejbližších spolupracovníků třeba uvést Gilberta, Gantta a H. Emersona, který proslul svými „Dvanácti zásadami výkonnosti“. Tato etapa je dále spojena se jménem francouzského průmyslníka H. Fayola, autora knihy *Všeobecné a průmyslové řízení* z r. 1916, který je v soudobé západní literatuře označován za „skutečného otce moderní teorie řízení“. Druhá vývojová etapa, pro niž je charakteristická snaha o komplexní vědecký přístup k problematice řízení, je známa jako „human relations“. „V poválečných letech“ pokračuje autor „dochází k další vývojové etapě vědy o řízení v podmínkách kapitalismu, shodou okolností opět v USA, kde lze zaznamenat velký rozvoj průmyslové sociologie. Jde o tzv. „manažerské teorie“. Jejich hlavní myšlenkou je „teorie elit“, která rozděluje kapitalistickou společnost na řídící elitu a řízené masy. Výraznou osobností v této etapě je sociolog G. E. Mayo, který má řadu následovníků. Z dalších významných buržoazních teoretiků z oblasti teorie řízení nutno uvést především L. Urwika, R. C. Davise, J. C. Vorthyho, E. Daleho, P. E. Holdena, J. C. Bakera a J. Martindela.“ Autor se dále zmiňuje o kybernetice jako zvláštní samostatné etapě vědy o řízení a dodává, že rozmach vědy o řízení, složitost problémů, prostředků a nástrojů řízení vedly kapitalisty k tomu, aby si pro řízení mamutích podniků vybírali „lidi s vynikajícími schopnostmi a vysokými odbornými znalostmi, profesionály v oboru řízení“. V závěru pak autor vyjadřuje názor, že „to nejlepší, skutečně vědecké, co je obsaženo v těchto teoriích, v praxi a v technice řízení, patří zákonitě nám, naší socialistické společnosti“.

Stav trestné činnosti mládeže a zřízení Ústřední komise péče o ohroženou mládež

Statistika trestné činnosti naší mládeže ukazuje, že proti předchozím čtyřem letům nastal loni nepatrný pokles trestné činnosti mládeže mezi 15.—18. rokem věku. Současně však statistika signalizuje rostoucí počet mladých delikventů v severních, východních i západních Čechách, a také v Praze; v těchto místech je trestná činnost mládeže

téměř o 3 % vyšší, než je celostátní průměr. Zvláště znepokojivý je růst nejmladších provinilců do 15 let.

Podle zpráv denního tisku (např. „Práce“ z 2. III. 1967) byla zřízena Ústřední komise péče o ohroženou mládež, jejímž předsedou je generální prokurátor dr. Bartuška. Komise bude usilovat o to, aby se při odborech školství a kultury ONV zřizovala oddělení péče o děti a místa krajských inspektorů této péče. Na pomoc rodičům žáka, u něhož se projeví poruchy chování, se budou zřizovat pedagogicko-psychologické poradny. — Vláda připomněla též radám KNV povinnost budovat dětské domovy se zvýšenou výchovnou péčí a domovy mládeže s ochrannou výchovou, a rozšiřovat jejich kapacitu. Za stěžejní úkol komise označil dr. Bartuška též zabezpečení kvalifikované péče a výchovy v dětských domovech a domovech mládeže s ochrannou výchovou.

Postupující dezintegrace československé rodiny

je zřejmá nejen z občasných úvah v tisku, ale ještě názorněji z přímo alarmujících statistických dat z poslední doby, jež znovu varovně zdůrazňují potřebu všestranného sociologického rozboru všech příčin i forem těchto úpadkových a nebezpečných zjevů v těle i duši naší národní společnosti. Poslední statistická data o naší rodině za rok 1966 totiž ukazují.

1. že jsme dosáhli po druhé od konce války vůbec nejnižšího populačního přírůstku, protože přirozenou směnou nám přibýlo pouze 80 583 obyvatel; tato depopulace je pak především českým zjevem: Slováků přibýlo (podle odhadu) 49 tisíc, Čechů pouze 27 tisíc. V celém státě se narodilo téměř o 10 000 dětí méně než v roce 1965;

2. že potratovost stoupá. Loni bylo ohlášeno celkem 115 463 potratů. Žádosti o umělé přerušení těhotenství bylo podáno o 11 tisíc více než v roce 1965. O umělé přerušení prakticky žádá každá čtvrtá těhotná žena; v českých krajích při třetím těhotenství dochází častěji k potratu než k porodu;

3. že celková roční úmrtnost byla ještě o něco vyšší než v r. 1965. Celkem zemřelo 141,9 tisíc osob (nově narozených přibýlo jen 80,5 tisíc), střední délka života proto u nás v posledních letech stagnuje. Stoupá také sebevraždnost, a to o 7,4 % — na 3 273 osob.

Sociologie ve školení vedoucích pracovníků

Při rozboru problémů, které stojí před moderním pojetím podnikového školství, položil dr. A. Suchánek také otázku, jak by se měly připravit osnovy pro výchovu vedoucích pracovníků, a odpovídá na ni — po našem soudu — v podstatě správným způsobem: konstatuje totiž (Podniková organizace, 1967, č. 4), že u většiny vedoucích hospodářských pracovníků převládá jednostranně technické zaměření jejich myšlení. Takový stereotyp se stává brzdou dalšího

duševního rozvoje lidí. Budou se proto muset osnovy zaměřit přednostně na rozšíření, zkvalitnění a modernizaci jejich všeobecné orientace, tedy na tzv. všeobecné vzdělání. Kromě nezbytné matematiky a logiky se naše úsilí soustředí na další disciplíny, na sociologii a psychologii, ale i na historii a na umění, na biologii, na teorii řízení a informaci a posléze (ale rovněž nezbytně) i na studium cizích jazyků. Je to proto, aby vedoucí pracovníci získali především završený přehled o nejnovějším stavu dnešní vzdělanosti, aby vedle soudobých základních poznatků nabyli nového pohledu na svou funkci i na své postavení v podniku a v jeho společnosti, a také na vzájemnou vazbu společenských a jiných stránek podniku. Aby si uvědomili také širší společenské souvislosti a osvojili si tvůrčí myšlení, které jim umožní zaujímat pružný a iniciativní postoj k novým skutečnostem.

Podnětný je i další autorův námět, opřený o výzkumy západoněmeckých sociologů. Všechny formy vzdělání by měly probíhat v pracovní době, protože jen tak můžeme nejlépe kontrolovat i využívat studijní i pracovní doby studujících. „I zdatnému člověku opravdu stačí týž den buď intenzivně studovat nebo pracovat. A opravdové studium není — a nikdy nebylo — jakýmsi soukromým zájmem. Je-li efektivně zaměřeno, vedeno a plněno, je to činnost na výstom společensky hodnotná. To už by jednou mělo být jasné všem.“

Další příspěvek k sociologii mládeže

otiskl v 1. čísle letošního *Plamene* Zdeněk Kriebel pod nadpisem *Víme nebo nevíme*. Redakce časopisu označila Kriebelův příspěvek jako „upřímné a nanejvýš zaujaté rozhorlení“, které svým subjektivním přístupem k problematice mládeže je schopno vyvolat diskusi; ta byla skutečně v časopisu zahájena a rozšířena i na akademickou půdu (např. diskuse na Institutu novinářství 27. IV.). — K uvedenému článku připisujeme několik poznámek, protože ho vůbec nepokládáme za zaujaté rozhorlení, nýbrž spíše za přiměřeně vzrušené reagování na tvrdá fakta, na která také SC v této rubrice soustavně upozorňuje (viz např. předchozí poznámku o postupující dezintegraci čs. rodiny a mnohé jiné příspěvky k sociologii mládeže v předchozích číslech).

Pokud tedy jde o základní materiál k sociologické analýze naší mládeže (i rodiny), Kriebel konstatuje, že Československo patří k světové špičce v rozvodovosti a je „držitelem světové bronzové v sebevraždnosti dětí“: ze sta úmrtí mezi 15. až 19. rokem je dvanáct sebevražd. Uvádí dále alarmující fakt: stoupající těhotnost děvčat mezi 12. až 16. rokem. U nezletilých dívek mezi 12. až 18. rokem bylo v roce 1961 11 300 porodů (4750 žádostí o interrupci), v roce 1962 11 700 porodů (4800 žádostí o potrat), v roce 1963 12 300 porodů a v roce 1964 — přes 20 000 porodů.

Z těchto faktů i z „autentických (protokolárních i magnetofonových) záznamů výpovědí mladých o sobě samých“ pak autor vyvozuje obecné citové zhrubnutí už u dětí obojího pohlaví, kanálový slovník (dodejme: i u akademické mládeže), asociální projevy v násilných a vandalizačních činech, vzrůst skryté prostituce u dívčí mládeže — „podstatná část mladé generace dotahuje konzumentství sexu na hranici společenské únosnosti“, krutý postoj k starým lidem atd. In puncto sexu uvádí autor jako zásadní postoj mládeže skupinovou promiskuitu, již někdy tato mládež proklamuje jako moderní věcnost vztahů: „nejde než o bezuzdnost okamžitých realizací animálních instinktů, o konzum sexu, o primitivnost“. (Trapná je tu i rezignace zoufalých rodičů: „Alespoň ať se nenakazí, a když bude těhotná, aspoň aby věděla, s kým to má“.)

Pokud jde o celkový životní postoj této mládeže, vytýká jí autor nedostatky individualizace a zabývá se „prázdnem a nudou tam na dně, které nestačí zabýdlet ani džes, ani alkohol“, ani sexuální excesy.

Sociolog by chtěl své sondy právě v této otázce opřít o široký a co nejširší materiál konkrétního průzkumu, jenž by ovšem také diferencoval sám pojem mládeže — věkově, původem, vzděláním, pracovním zařazením, prostředím (venkov, město, velkoměsto) apod., čímž jediné lze pravdivěji vystihnout charakteristické i proměnlivé rysy celé naší mladé generace. Nic takového ovšem dosud nemáme, a tak i když Kriebelův soud je v tomto smyslu a rozsahu nutně jednostranný, je třeba mu věnovat pozornost.

... i z ciziny

Anketa o budoucnosti polské sociologie

Institut společenských věd Polské akademie věd uspořádal anketu o potřebách a možnostech vědeckého rozvoje na příštích 10 — 20 let, jíž se účastnilo 115 představitelů všech směrů humanistiky. Účastníci ankety (podle Trybuny 1967, č. 107), především polští sociologové, kladně ocenili možnosti, které pro vědu přináší dlouhodobé plánování; někteří však nesouhlasili s příliš dlouhodobými plánovacími termíny. Profesori Maria Ossowska, N. Lubnicki, P. Rybicki i doc. Jerzy Wiatr se vyslovili pro kratší, pětileté a maximálně desetileté období plánování, a to s ohledem na společenskou proměnlivost naší doby. Prof. Rybicki jako další důvod krátkodobějšího plánování výslovně uvedl, že nové vědecké objevy či neočekávaná revize názorů dnes obecně přijímaných mohou nastolit zcela novou badatelskou a vědeckou problematiku. Sociologové i filosofové kladně ocenili vysokou úroveň fundamentálních vědeckých oborů v Polsku, současně však žádali prohloubení humanistických studií. Prof. Tadeusz Kotarbiński se např. dožadoval zavedení etiky, praxeologie a logiky do studijních pro-

gramů všech vysokých škol, a základů těchto věd i do středních škol. Prof. Ilja Lazari-Pawlowska kritizovala skutečnost, že existuje pouze jedna stolice etiky na varšavské universitě. Prof. Jan Szcpepański a doc. Dyzma Galaj upozornili na nedostatky i v rozvoji polské sociologie, dožadovali se hlubšího i rozšířenějšího studia sociologie venkova a také rozšíření sociologických studií o dělnické třídy. Značná pozornost byla v této anketě věnována i možnostem mezidisciplinárních studií; prof. Roman Ingarden se např. dožadoval vytvoření institutu, který by se věnoval komplexnímu a všestrannému studiu člověka, v němž by se za jedním stolem mohli setkat specialisté jednotlivých oborů, jež mají vztah k lidské individuální i společenské problematice.

Maďarské úsilí o obrat v populačním vývoji obyvatelstva

Také v Maďarsku v posledních letech velmi poklesla porodnost, a proto státní správa hledá opatření, jak změnit tuto situaci, tak důležitou z hlediska státu i socialistické společnosti. Prvým opatřením, které má přinést obrat v neblahém populačním vývoji, je vládní nařízení, které se vztahuje na všechny děti narozené po 1. lednu 1967 a stanoví zvláštní podporu pro ženy — matky. Podrobněji se zabýval ustanoveními tohoto nařízení dr. J. Prokopec v Práci (4. IV. 1967), a proto zde zaznamenáváme pouze nejpodstatnější: Zvláštní podpora náleží pracující ženě, která byla bezprostředně před narozením dítěte po dobu dvanácti měsíců v nepřetržitém pracovním poměru, nebo byla v průběhu jednoho a půl roku předtím zaměstnána úhrnně dvanáct měsíců. Podpora činí 600 forintů měsíčně (asi 420 Kčs), u členek zemědělských družstev 500 forintů. Je-li více malých dětí, přísluší podpora podle jejich počtu. Tato zvláštní pomoc zaměstnaným matkám se poskytuje až do doby, kdy dítě dosáhne dvou a půl roku věku, avšak doba poskytování této podpory dohromady s mateřskou dovolenou nesmí překročit třicet měsíců. Doba, po kterou se podpora poskytuje, se plně započítává do doby strávené v pracovním poměru.

Sociologie dělnické třídy v Polsku

Polská dělnická třída je charakterizovaná především značným početním vzrůstem, zvyšující se vzdělanostní úrovní a také tím, že je to třída svým původem nová, rekrutující se z valné části z nedělnického, především venkovského prostředí. Svědčí o tom statistická data i výsledky prováděných sociologických rozborů, jejichž hlavní závěry shrnul J. Kraszewski (Trybuna 1967, 90). Podle posledního sčítání je v Polsku přes pět miliónů dělníků, z nichž více než polovina pracuje v průmyslu, půl miliónu zaměstnává stavebnictví a doprava; každý šestý „statistický Polák“ je tedy příslušníkem dělnické třídy. Průmysl je největším pracovištěm polské dělnic-

ké třídy, především pak strojírenství, elektrotechnika, výroba vozidel atd. Pokud jde o vzdělanostní a kulturní úroveň, má 54,5 % celkového počtu polských dělníků základní školní vzdělání, 2 % střední. Více než 70 % dělníků má ve své domácnosti osoby se středním nebo akademickým vzděláním.

Tyto údaje nejsou ovšem konečné; průzkumy polských sociologů prováděné mezi 3800 dělníky v průmyslu a 460 dělníky ve stavebnictví odhalily příčiny pomalejšího růstu jejich kulturní a vzdělanostní úrovně: 57,9 % jejich matek a 50,91 % otců neukončilo ani základní školu; zčásti byli analfabeti. Poměrně nejvyšší úrovní školního vzdělání se vyznačují dělníci zaměstnaní v těžkém průmyslu — 36 % z nich má odborné vzdělání; počet dělníků, kteří přicházejí na pracoviště bez základního vzdělání, se neustále zmenšuje, naopak roste počet dělníků, kteří mají plnou odbornou kvalifikaci či střední vzdělání. Současná polská dělnická třída je svým sociálním původem značně nová; dělnický původ má méně než polovina, 55 % průmyslových dělníků a 63 % stavebních dělníků se narodilo na venkově. Z podrobnější sociologické sondáže vyplývá, že ze 3800 zkoumaných dělníků začalo asi 27 % pracovat před rokem 1939, 9,6 % v letech 1939—1944, 56,8 % po roce 1944.

Pouze v letech 1949—1955 opustilo polskou vesnici více než milion osob, především mladších, kteří našli zaměstnání v rostoucím průmyslu. Povětšinou měli nízkou kvalifikaci, neznali zásady masové produkce, nebyli připraveni k adaptaci v novém prostředí. To ovlivňovalo pracovní disciplínu i efektivnost práce a opožďovalo integrační procesy. Z průzkumu sociologů v závodě „Ursus“ vyplývá, že proces pracovního přizpůsobení dělníků venkovského původu trvá pět až sedm let; proces kulturní a ideologické integrace je ještě delší.

Práce a úkoly závodních sociologů

Oddělení sociologie práce při Polské sociologické společnosti (PTS) zjistilo data o zaměstnání sociologů v závodech, která se týkají současně i perspektivních výhledů do roku 1975. Vzrůst počtu závodních sociologů ukazuje následující tabulka, otištěná v časopise Organizacja, Metody, Technika (1967, 3):

Rok 1964	500 osob	(nedostatek 202 osoby)
„ 1965	580	„
„ 1970	1130	„
„ 1975	1570	„

Největší část sociologů je zaměstnána v průmyslu. V souvislosti s tím — pokračuje uvedený časopis — vyvstává otázka, zda univerzitní studia mají připravovat k praktické

práci, či podávat všeobecné znalosti předmětu. Až dosud univerzitní studia nepřipravovala sociology pro práci v závodech. Jediné lódzská universita měla specializaci v sociologii práce. Proto byl nyní zreformován studijní program na katedrách sociologie a byla zavedena specializace — sociologie průmyslu. Také Institut sociologie Polské akademie věd zorganizoval seminář o sociologii práce. Protože se pocituje nedostatek edic z této oblasti, jedná se o založení nového sociologického časopisu, který by byl speciálně věnován otázkám sociologie práce. Od počátku letošního roku organizuje Institut práva varšavské university dvakrát měsíčně rozhovory z oblasti sociologie řízení.

Facta i futura ve Francii

Díky moderním metodám kybernetickým, používání elektronických matematických strojů, možností přesné analýzy společenských i kulturních změn a pohybů, byla překročena hranice mezi utopistickými fantaziemi a zásadním předvídaním budoucnosti. Nicméně je třeba odlišovat fakta, tj. to, co se stalo a bylo vykonáno, od toho, co snad teprve bude; pouze fakta jsou proto dostupná vědeckému poznání a předvídaní budoucnosti — s jejími tak mnohými a komplikovanými elementy — se může pouze zřetlem považovat za vědu, futurologii. Nicméně Bertrand de Jouvenel svou knihou *L'Art de la conjecture* dokazuje, že „intelektuální konstrukce pravděpodobné budoucnosti je dilem umění v plném smyslu toho slova“. „Předpovídáme“ vlastně běžně v našem každodenním životě osobním i společenském. Člověk nejen reaguje na aktuální podněty, ale pracuje pod vlivem představ o budoucích událostech. Člověk projektuje a vrhá své představy v čas, který ještě není. Můžeme tedy lépe pracovat a projektovat, dovedeme-li lépe předvídat, domýšlet se podoby budoucnosti. Ovládáme toto umění dost dobře v technologii i jinde, jak podrobně vykládá např. M. Czerwiński v úvaze *Sociologia, prognozy, planowanie* (Kultura i Społeczeństwo 1966, 4), ale B. de Jouvenel varuje: „Je naléhavou potřebou zaangažovat v procesu předvídaní humanistické vědy, bez nížž společenská potřeba v tomto směru bude uspokojována extenzí technologie, což znamená, že směr rozvoje viděný z hlediska „předmětů“ bude uplatněn na „podněty“ a naučíme se jimi manipulovat jako s „předměty“.

Prof. Stefan Żółkowski připomíná na okraj těchto rozprav o „vědecké futurologii“ úlohu, jíž tu musí převzít sociologie: Abychom mohli úspěšně pracovat — píše v *Trybuně* 1967, 104 —, je skutečně třeba rozpoznat pravděpodobnou vizi budoucnosti. „Proto má být heslem dne intenzivní rozvoj příslušných sociologických studií, prací o souběhu kultury, studií o metodologii předvídaní, pokusů o modelování příští společnosti a její kultury, studií o široce pojatých plánech společenské spotřeby“.

provedli pracovníci university v městě Poona ve státě Maharashtra a v New Delhi. Vybraný obvod byl jakýmsi „mikrokosmem indického politického života“, obrazem jeho sociálního, náboženského a kmenového složení. Průzkum zahrnul přes 190 tisíc osob a zároveň se týkal padesáti kast, lidí, kteří v tomto obvodu mluví stem jazyků, vyznávají osm různých náboženství, představují čtyřicet různých pracovních profesí a mají roční příjem od 200 — 10 000 rupií. Průzkum zahrnul muže i ženy od 21 let, analfabety i kulturně pokročilé. Výsledky tohoto sociologického průzkumu, který byl prováděn dotazníky i doplňující metodou přímých rozhovorů, shrnuje V. M. Sirsikara v řadu závěrů: Programy politických stran, které se soustředily na základní úkoly celostátního ekonomického a sociálního rozvoje a na otázky zahraniční politiky, byly nesrozumitelné a zcela abstraktní pro většinu voličů. Rozšiřované pak v místním tisku i letáčích, měly opět malý vliv na značné procento analfabetů mezi voliči. Cílem propagační akce politických stran byla hlavně snaha, aby si voliči zapamatovali symboly jednotlivých stran, které byly vytištěny na volebních listinách, a jména kandidátů. Vcelku tedy byly výsledky propagandistické kampaně nedostatečné. Ukázalo se, že rozhodující vliv na výsledky voleb měly společenské podmínky. V Indii rozhodnutí voličů určuje hlavně kastovní příslušnost, náboženské vyznání, rodina. O společensko-ekonomické pozici rozhoduje opět kastovní příslušnost. Bez ohledu na vyšší důchodu i způsob zaměstnání mají brahmíni vyšší status než příslušníci jiných kast. To ovšem neznamená, že kasty jsou jediným činitelem politického postoje voličů. Politické strany, skupiny nátlaku a v jisté míře i stranická příslušnost přece jen začínají pronikat bariéry kast, třebaže politická role kast stále ještě stojí na prvním místě. Značný tlak na rozhodnutí voličů vyvíjí také rodina. Velká část voličů hlasovala podle instrukcí hlavy rodiny, v mnoha případech pak tato hlava dostává instrukce od své caste panchayat; někdy tuto kastovní organizaci představuje kněz, jindy politický pracovník. Ukazuje se tedy, že základem hlasování voličů nebyla osobní rozhodnutí, ale rozhodnutí skupiny (kastovní, náboženské), do které volič náleží. (Podle „Kultura i spoleczenstwo“ 1966, IV.)

Egypt má vedle tradičního mohamedánského vysokého učení Al-Azhar, jednoho z nejslavnějších a nejstarších myšlenkových středisk na arabském Východě, čtyři státní university a další dvě fakulty, které jsou zárodkem dalších universit. Vedle nich existuje v Káhiře americká universita, k níž je přičleněn Institut společenských věd. Pokud jde speciálně o studium sociologie v Egyptě, stojí na prvním místě Státní institut kriminologie a sociologie v Káhiře, který také vydává časopis věnovaný přehledu kriminologických a společenských věd, v němž se stále častěji vyskytují sociologické studie — např. o trestnosti mládeže, příčinách prostituce, o specificky arabské problematice, o používání hasiče a o společenských důsledcích tohoto sociálního zla, o brlozích v předměstí Káhiiry atd.

V roce 1959 byl v Káhiře založen Institut veřejného mínění a informací, který se zvláště zabývá působením rozhlasu a televize na posluchače — televize byla v Egyptě dána do provozu až v r. 1960; některé výsledky těchto průzkumů byly publikovány v kvartálníku Přehled společenských věd, který byl založen v roce 1964. Zajímavý a specificky arabský je problém náboženských relací televize i rozhlasu, které především recitují Korán. Veřejnost se všeobecně vyslovuje pro pokračování tohoto vysílání, diskutuje však o tom, zda je lépe slyšet recitátora, či vidět na obrazovce napsané verše Koránu, aby si je každý mohl sám číst.

Při zmíněné americké universitě v Káhiře je vybudováno Ústředí společenských věd — Social Research Centre —, jehož ředitelkou je Egyptanka dr. Laila El-Hamamsy. Tento institut studuje především problémy urbanistiky, industrializace, otázky přesídlenců, četné demografické problémy v egyptské společnosti, v níž dochází k zásadním změnám. Četné sociologické publikace, které z této činnosti vznikly a jejichž autory jsou Egyptané i Američané, vycházejí v mateřské zemi i v USA. Do řady těchto prací patří např. kniha zmíněné dr. Laili El-Hamamsy, napsaná pro UNESCO a vydaná v r. 1959 v Káhiře pod názvem *Rural and Urban Social Structure in Egypt*. Další egyptští sociologové Janet Abu Lughod a Lucy Armin otiskli v americkém časopisu *The Journal of Marriage and Family Living* studii *Egyptian Marriage Advertisements: Microcosms of a Changing Society*.

Václav Osvald

Stevan Dedijer: The Science of Science: A Program and a Plea

Londýn 1966, zvl. otisk z: Minerva, sv. IV, 1966, č. 4.

V této útlé šestnáctistránkové brožurce si autor všímá vědy o vědě a jejich předchůdců, jejího praktického významu, poptávky po ní, jejího současného obsahu, jejího poměru k výzkumu ve společenských vědách, jejích úkolů, organizace a významu pro rozvojové země.

Dedijer buduje svůj výklad na dvou programech, a to vedle nejmodernějších zkušeností i na tři a půl století starém učení F. Bacona, jehož aktuálnost v dané tematice hodnotí jako překvapující.

Věda o vědě má před sebou trojí úkol: a) Studovat všechny faktory obsažené v objevitelském umění. b) Studovat sociální důsledky objevu. c) Povznést vědu o vědě i její praktické uplatnění.

Dále se Dedijer zmiňuje o nesprávném přeceňování nebo zase podceňování vědy o vědě. Jednou se tvrdí, že už je v současné době schopna řešit všechny problémy, jindy zase, že je úplně zbytečná.

Několik číselných údajů v dalším výkladu ilustruje strmý růst vědeckého výzkumu v minulých letech. Počet pracovníků ve výzkumu v SSSR i v USA pokračoval v roce 1962 jeden milión. V roce 1964 už jich měl SSSR 2,5 miliónu. Ode dneška za 35 let se očekává, že jich bude na světě celkem 10 až 20 miliónů.

Věda o vědě má dva praktické cíle: a) Zkvalitnit výzkum. b) Zkvalitnit aplikaci výzkumu.

Mezi stále ještě opomíjené problémy řadí autor především vyhledávání, třídění a výcvik talentů a psychologii i patologii výzkumu.

Péče o rozvoj a aplikaci vědy o vědě může mít trojí formu:

1. typ — Informace o veškerých vědeckých zdrojích (jak je to organizováno např. v National Science Foundation v USA).

2. typ — Studování problémů vztahu mezi výzkumem a jeho praktickým využitím (např. v ČSSR Institut pro plánování vědy Československé akademie věd).

3. typ — Výzkum je kombinován s výukou na vysokých školách. Zde je zdůrazněn význam seminářů organizovaných některými profesory za účasti externích odborníků, čímž se obohacují vědomostmi současně vysoká škola i její hosté.

Pokud jde o význam vědy o vědě pro roz-

vojové země, je nesmírný. Nelze však hlásat zásadu „Výzkum za každou cenu“. Kde u menších zemí např. nejsou dosti vhodné podmínky pro sružený výzkum, tam bude zásadně výhodnější sledovat politiku licencí. V jednotlivých sporných případech musí otázku výhodnosti rozhodnout právě věda o vědě.

Závěrem Dedijer hodnotí optimisticky, ale přitom strážlivě úlohu vědy o vědě. Připouští, že rozhodně nemá přesné odpovědi ani na všechny otázky, které je už dnes schopna položit. Drtivou většinu otázek má teprve v budoucnosti před sebou.

Růst zájmu o otázky interakce mezi vědou a společností je veliký. Metodická úroveň ostatních věd je vysoká, takže jsou pro rozmach vědy o vědě nejenom kvantitativní předpoklady — během dvou generací má vzrůst počet pracovníků výzkumu na desítky miliónů —, nýbrž i předpoklady kvalitativní.

J. O.

Harvard University Program on Technology and Society (I.)

První výroční zpráva výkonného ředitele, 1964—1965, Cambridge, Massachussetts, 1965, 40 stran.

Zpráva uvádí, že společnost International Business Machines v posledních letech často zdůrazňovala, že ti, kdo zodpovídají za technické změny, mají jistou odpovědnost za jejich společenské důsledky. Předseda rady ředitelů IBM Watson řekl r. 1963 k otázce nezaměstnanosti v bohaté společnosti: „Připomínám, že tomuto problému věnujeme obrovskou pozornost. Existence nezaměstnanosti toho rázu, jako máme my, je v podstatě situací neamerickou.“

V prosinci 1963 se obrací IBM na Harvardskou universitu, aby provedla rozsáhlý mezioborový průzkum vzájemného působení mezi technologickými a sociálními změnami. Program výzkumu a vzdělání, předložený universitou v dubnu 1964, se týkal všech účinků technologických změn na společnost — nejen nezaměstnanosti. Program byl rozvržen na období asi deseti let, během nichž by byly intelektuální rezervy university postupně zapojovány do koordinované činnosti vytýčené programem.

Společnost IBM tento program schválila a financovala jej pěti milióny dolarů. Vedoucí činitelé programu prohlásili: „Dnešní technologie vytváří mimořádné možnosti pro překonání nemoci a chudoby, pro zvýšení

životní úroveň a prodlužování volného času. Současně nás staví před problémy nemalého významu. Věříme, že harvardský průzkum bude prospěšný tím, že bude identifikovat a analyzovat účinky technologických změn a automatizace na jednotlivce, hospodářství a stát. Doufejme, že toto dílo pomůže vytvořit porozumění a ideje, jež naše země potřebuje, aby se jí dostalo všech dobrodiní technologie při minimalizaci rozkolu a nesnázi.“

Učitelé musí učit své žáky, často vychované svými rodiči k účtům k tomu, co je tradiční, stabilní a neměnné, že taková stabilita je omezující, nesprávná, že náš věk je věkem změn, v němž existují jen ten, kdo změny pozná, pochopí a naučí se je kontrolovat. Program se má zaměřit na problém, jak přizpůsobit výchovný systém tomuto cíli.

Uskuteční se opravdu bezvadná města, opravdu bezvadné vlády, skutečně všeobecná gramotnost, likvidace hladu a nemoci, opravdové bratrství mezi více a méně obdařenými? Vzdělání nebylo v minulosti rozvíjeno proto, že se nevyplácelo. Až stroje převezmou práci, lidé se budou moci obrátit k svým ideálům. To je hodnotnější cíl než předčasný odchod do důchodu.

Zpráva si všímá i sociálních změn, zaměstnanosti, lidských hodnot i budoucnosti techniky. Dále seznamuje čtenáře s organizací celého programu, se studijními metodami a s výsledky prvního roku činnosti programu.

Rovněž rýsuje plán vědeckého výzkumu na další rok, v němž se zaměřuje na různé aspekty vztahu mezi technikou a společností: administrativu, národní hospodářství, vzdělání, právo a veřejnou správu.

Ze dvou připomínek, které nebyly poradním výborem schváleny, je zajímavá ta, která kritizuje harvardský program za to, že se omezuje na problémy, v nichž se nevyskytuje konflikt hodnot.

J. O.

Harvard University Program on Technology and Society (II.)

Druhá výroční zpráva výkonného ředitele, 1965/1966, Cambridge, Massachusetts 1966, 59 stran.

Mnohé z probíhajících i zatím jen plánovaných průzkumů jsou určeny k tomu, aby

1. vymezily důležité složky, na něž se rozpadá hlavní téma programu,

2. definovaly nejdůležitější pojmy a intelektuální nástroje, tj. „vhodný jazyk“, v jehož výrazech by mohly být neplodněji zkoumány, a

3. určily a formulovaly speciální hypotézy, jež mohou být vodítkem v dalším výzkumu.

Bádání harvardského programu se nesnaží nahradit existující previze na dvacet pět a více let, nýbrž se zabývá budoucností vzdálenou pět až patnáct let.

Stať *Technika a vzdělání* konstatuje potřebu a) zmenšit počet odpadnuvších žáků, b) přeorientovat osnovy společenských věd a

c) zdokonalit praxi a politiku tak, aby byly harmonizovány projekty pracovních sil a vzdělávací strategie.

Bude též nutno prověřit tezi některých autorů, že se vysoká škola vyvíjí v klíčový institucionální nástroj sociální změny v pokročilých zemích.

Technický rozvoj způsobuje i v biologii a zdravotnictví vznik nových problémů: V souvislosti se zvyšováním věku vzniká potřeba dát starým lidem možnost, aby v naší společnosti hráli produktivní úlohu.

Jak bude působit na lidské tělesné i duševní zdraví znečišťování a vyžarování životního prostředí a urbanizace?

Jaké důsledky bude mít — v období ještě pozdějším — ovládnutí zákonů dědičnosti člověkem nebo objev umožňující učení a přijímání informací bez námahy či dokonce nevědomky? Jak bude společnost řídit tyto schopnosti, aniž zruší svobodnou volbu jednotlivce?

V pasáži o zaměstnanosti a práci se uvádí, že je malá pravděpodobnost, že by nastala nezaměstnanost velkých částí obyvatelstva; není důkazu, že by mechanizace a automatizace vedly k vzrůstajícímu poklesu pracovních sil. Nezaměstnanost je brzděna rozšiřováním možností sociálně prospěšných staveb, úprav a jiných prací.

Kapitola nazvaná *Anatomie institucionálních změn* si všímá nových funkcí, které v současnosti připadají průmyslu, odborným, vládním institucím a vysokým školám. Tak vládní instituce se zabývají novými problémy, kupř. požadavkem, aby města měla krásné okolí a aby v nich bylo možno dobře žít, aby nebylo zneužíváno vody a vzduchu atd.

Stať *Technologie a město* zkoumá účelnost úprav starých měst i budování nových.

Stať *Věda a demokracie* připomíná, že věda a vládnutí musí být napříště ve vztahu trvalé vzájemné závislosti. Stává se však, že tradiční demokratické rozhodování je opomíjeno. Velká věda a velká technika si zajišťují takové postavení ve společnosti, které se zdá směřovat k stále centralizovanější kontrole (viz proslulý program Apollo).

Zahrnuje v sobě politická demokracie nutně hospodářství svobodného trhu, nebo jde mezi nimi o vztah pouze historický? Vyžaduje větší ekonomické plánování a vždy také přizpůsobení politických postupů?

Existují různé projekty — plánované i uskutečněné —, jež ohrožují soukromí jednotlivce tím, že používají elektronické techniky při sledování osob a při shromažďování údajů o nich. Studie věnovaná tomuto problému by mohla být užitečná i pro formulování nové vládní politiky v této sféře.

J. O.

Emanuel G. Mesthene: An Experiment in Understanding

The Harvard Program Two Years After
Program harvardské university o technologii

a společnosti, přetištěno z Technology and Culture, VI, 2a, VII, 4 (1965/66), 28 str.

V této brožurce je jako dodatek otištěn autorův článek *On Understanding Change: The Harvard University Program on Technology and Society*. Hlavní článek a příloha jsou popularizací základních faktů, zásad a dosavadních výsledků programu. Jsou proto obdobou výročních zpráv z roku 1964–65 a 1965–66 a na mnoha místech se s jejich výkladem shodují doslovně.

V několika pasážích však jdou úvahy dále. Věnujme pozornost těmto místům.

Autor hovoří o vědeckovýzkumné skupině zabývající se vztahem technologie a vzdělání, která bude pracovat na modelu školního systému, jenž by se opíral o existující i očekávaný rozvoj informační techniky.

Které dovednosti bude pedagogika pokládat za důležité v době, kdy každý bude mít kdykoli přístup ke gigantické ústředně informací — pomocí telefonu? Jak se bude měnit podoba i poslání vzdělávacích institucí tím, že výpočtová technika bude natolik levná, aby si ji mohla pořídit každá domácnost?

Mesthene cituje dva odstavce z práce Roberta Heilbrona *The Future of Capitalism, Commentary* (duben 1966). V citátu se srovnává úpadek feudalismu s dnešní situací kapitalismu. Vyslovuje se otázka, co je onou silou, která dnes ohrožuje kapitalismus právě tak, jako kdysi rozvoj kapitalistických tržních vztahů podvrátil základy feudalismu. V závěru citátu se odpovídá: „Touto revoluční silou je opravdová exploze organizovaného vědění a její aplikovaný protějšek, vědecká technologie.“

Mesthene komentuje tento citát takto: „I am agnostic as to its merits.“ Netroufá si tedy rozhodnout, jaké jsou přednosti Heilbronerova názoru. Nesouhlasí s citátem, prohlašuje však doslovně, že jako hypotéza by mohl být užitečný. Dále se autor zmiňuje o historické podmíněnosti institucí, jmenovitě odborů a firem. Odbory se budou měnit a v okamžiku, kdy se zmenší význam průmyslu pro jejich členstvo, bude úloha odborů pravděpodobně překonána. Autor nepokládá ani tradiční firmu za „metafyzicky nutnou“ základní jednotku výroby. Říká, že to není míněno jako předpověď, nýbrž „jako výstraha: zkoumání toho, co bude, může ošklivě zabloudit, jestliže je předem omezovalo tím, co je“.

Ostatně i kdyby si firma zítřka zachovala svou institucionální totožnost, je jisté, že se bude radikálně měnit, neboť její hlavní složky, organizace, řízení, úloha kapitálu i práce atd. procházejí už dnes proměnou.

J. O.

Changing Directions in American Education

Výhradní zpráva a rozbor předložený komisí pro hospodářský rozvoj, Saturday Review, 14. ledna 1967.

Americký týdeník Saturday Review přináší sérii článků o problémech vzdělání, jejichž

autory jsou: Burns, McMurrin, Suppes, Harley, Springer a Campbell.

Nejvýznamnějším příspěvkem je pojednání John L. Burnse: *Náš věk příležitosti*. Autor si zde všímá dnešních i zítřejších možností amerického školství i jeho společenského významu. Tím, že vyučovací přístroje převzou rutinní část učitelovy práce, zbude mu čas, aby jednotlivým žákům pomáhal. Dále bude mít v zásobě dostatek vysoce kvalitních materiálů, které bude moci ve třídě v rámci osnov předvádět. Místo aby totiž přednášel ve všech třídách osobně, zaměří se po celé dny nebo i týdny na vypracování jediné vynikající přednášky, která pak např. na filmovém nebo televizním záznamu bude všem třídám kdykoliv k dispozici.

V USA existuje pokusná škola, jež umožňuje žákovi, aby v různých předmětech absolvoval různé třídy. Rozšíření této praxe autor doporučuje. Individuální péče vystřídá vyučování „v houfu“ a podstatně omezí odpadávání žáků.

Nyní doplácíme na chudobu a nevědomost daleko více než na školu. Jeden žák stojí ročně v průměru 564 dolarů, kdežto náklady na jednoho vězně činí 2690 dolarů (tj. pětkrát tolik) a podpora vězňovy rodiny činí 1800 dolarů (tj. více než třikrát tolik).

Nutno však ještě uvážit, že náklady na školu se vyplatí, neboť bude možno vyučovat větší počet žáků a také výsledky se zlepší. Výdaje na školství v letošním roce se odhadují na 48,8 miliardy dolarů. Oprávněnost těchto výdajů je dokládána mj. faktem, že dosud jedenáct miliónů Američanů ve věku 18 a více let neumí číst nebo psát.

Ve statí *Jaké úkoly škole?* zdůrazňuje Sterling M. McMurrin, že se škola vedle rozvíjení poznávacích funkcí musí více než dosud věnovat i pěstování jiných stránek žákovy psychy, především estetickému chápání.

V článku *Počítač a talenty* píše Patrick Suppes o svých zkušenostech ve škole, kde několik talentovaných dětí chápalo matematickou logiku už v pátém nebo šestém ročníku základní školy, což se ovšem vztahuje i na ostatní předměty a ostatní školy. Jaké možnosti se zde otvírají! Vybavit každou třídu počítačem by stálo 1 miliardu dolarů. Srovnáme to však s výdaji na školství za pět let, které činí 500 miliard dolarů, což je zase jen 5% celkového rozpočtu USA.

V článku *Technika a cena* se William G. Harley zabývá finanční stránkou vyučovací techniky a píše o zkušenosti, kterou udělala s modernizací škol zaostalá Samoa.

Stat C. H. Springera: „Systémový“ přístup pojednává o formách využití počítačů ve škole.

Ve statí *Učitel zítřka* se Roald F. Campbell zamýšlí nad postavením učitele ve společnosti, nad feminizací školy, nad přípravou nových učitelů a jejich praxí v blízké budoucnosti apod.

Jedno z loňských čísel Saturday Review, nazvané *Nový kybernetický věk*, se zabývá dnešním stavem samočinných počítačů i vý-

hľady do budúcnosti nejem v oblasti školství, ale i sďelovacích prostriedkú, zdravotníctví, administrativy, politiky atď. V prístíim čísle SC o ním budeme informovať.

J. O.

Franz Hess: Social Characteristics of Selection of Pupils for Secondary Schools

in: Sociological Contributions I., Verlag Hans Huber, Bern und Stuttgart, 1966, ss. 253—266.

Empirická štúdia založená na analýze pôvodného longitudinálneho výskumu stredoškolskej mládeže vo Švajčiarsku (kanton Basilej; 230 000 obyv.; 37 km²) ukazuje, že sociálna stratifikácia študentov na univerzitách je tesne spojená s procesom selekcie na strednej škole. Hess vychádza z alarmujúcej situácie: v r. 1953/60 iba 5,5 % študentov na univerzitách Švajčiarska boli deti kvalifikovaných a nekvalifikovaných robotníkov, zatiaľčo cenzus z r. 1950 ukazuje, že 45,5 % patrí k týmto profesionálnym skupinám. Jeho analýza sa sústreďuje na sociálne aspekty dochádzky do gymnázií v Basileji, ktoré pripravujú deti pre univerzity. *Štruktúra verejného školstva* v Basileji je typický multiple-track (základná škola; základná škola pre staršie deti; reálka; komerčná škola tri typy nezávisle pôsobiace gymnázií — humanitné, reálne, matematicko-prirodovedné). Prísne diferencované a odstupňované požiadavky určujú školský prospech pri absolvovaní základnej školy (11 rokov), ktorý umožňuje uchádzať sa o prijatie na istú strednú školu. *Distribúcia žiakov pri zohľadnení sociálnej príslušnosti*, ktorí v r. 1962 opustili základnú školu a vstupujú na stredné školy, najmä gymnázium, je v nesúlade. Vyššie triedy (Upper Class — slobodné povolania, riaditelia, vyšší štátni úradníci) robia skoro všetko pre využitie svojho práva vstúpiť na gymnázium: zo 72 detí pripustených vstúpilo na gymnázium 70. Stredné triedy (Middle Class — štátni úradníci, úradníci, učitelia, vlastníci obchodov strednej úrovne) využívajú svoje práva vo veľkom rozsahu: zo 202 pripustených posielajú na gymnázium 172 (85 %). Nižšie triedy (Lower Class — robotníci kvalifikovaní a nekvalifikovaní, majstri, zamestnanci s nízkym spoločenským postavením, vlastníci malých obchodov) posielajú zo 161 pripustených iba 66 (41 %).

Pracujúce triedy a ich postoj k vyššiemu strednému školstvu: Toto zistenie bolo východiskom pre ďalšie šetrenie v lete 1962 [interview rodičov a ich synov z LC skupín, ktorí chcú (66 %) a nechcú (95 %) študovať na gymnázium, hoci splnili podmienky prístupu]. Vyššia aspiračná úroveň je síce podmienená ekonomickými faktormi (príjem, počet detí, kvalifikácia otca), ale zdá sa, že tieto nezohrávajú rozhodujúcu úlohu. Hess si všimá predovšetkým pôsobenie a efektívnosť inštitúcií, ktoré poskytujú rodičom potrebné informácie pre urobenie rozhodnutia. Ukázalo sa, že 20 z 95 „neposielajú-

cich“ rodičov nevedelo, že ich syn mohol postúpiť do gymnázia; rodičia nie sú dostatočne informovaní o finančnej stránke vstupu a štúdia na gymnázium (9 dolárov za 4 roky štúdia); nevedia o podmienkach získania štipendia; sotva poznajú školský systém a jeho profesionálne možnosti; 60 % všetkých rodičov (95) z LC skupín považujú gymnázium za cudzí, málo známy a náročný svet (nebudeme mu môcť pomôcť v jeho školskej práci“).

Tieto obavy konkretizuje autor trefou časťou výskumu, v ktorej sleduje *sociálne aspekty školského úspechu*. Z celku 552 žiakov, ktorí vstúpili v r. 1953 do gymnázia, urobilo záverečnú skúšku v r. 1961 34 % (188), z toho 39 % UC; 34 % MC; 23 % IC. V danej situácii je možno zlepšiť sklon IC skupín využiť svoje vzdelávacie možnosti týmito prostriedkami: informáciou o profesionálnych a finančných možnostiach po absolvovaní gymnázia; znalosťou nárokov pre získanie štipendia; zlepšením činnosti inštitúcií povolaných na informovanie; úvodnou inštruktážou, ktorá by pomohla prekonať ťažkosti pri adaptácii na gymnaziálne štandardizácie. Hess odmieta zníženie nárokov pre prístup. Ďalšia redukcia známky by viedla skôr k vzrastu UC a MC žiakov na gymnaziálnom štúdiu. Celý rozbor sa tu v podstate sústreďuje na tie praktické opatrenia, ktoré majú nádej na skoré uplatnenie; ostatné varianty riešení (zmena štruktúry školstva) odmieta s odôvodnením hľadania optimálne najrýchlejších riešení a opatrení.

Práca je jeden z pekných príkladov, ako štruktúra výchovy vplyva na sociálnu štruktúru spoločnosti a zároveň rodí osobitné sociologické problémy.

L. M.

Jugoslávski študenti i socializam

Institut družstvenih nauka, Beograd 1966, 380 stran.

V roce 1960 realizoval Ústav společenských věd v Bělehradě sociologický výzkum vysokoškolských studentů v pěti univerzitních městech (Bělehrad, Skoplje, Sarajevo, Lublaň, Záhřeb). V uvedeném sborníku jsou prezentovány výsledky tohoto výzkumu. M. Janičević ve studii *Sociálně politické a ideologické postoje jugoslávských studentů* věnuje svou pozornost výsledkům výzkumu politických a ideologických postojů vysokoškolských, jež byly zkoumány prostřednictvím zjišťování pozitivního či negativního přijímání základních elementů sociálního a politického systému studenty (socialistického vlastnictví, formy budování socialismu apod.) a stupně identifikace jejich osobních aspirací s aspiracemi a cíli celospolečenskými. (Dochází mimo jiné k závěru, že asi u 4/5 zkoumaných studentů k této identifikaci dochází.) B. Bročić zabývající se analýzou určité výšece hodnotového systému zkoumaných vysokoškolských zjišťuje, že největší význam je přikládán hodnotám materiální a odborné

prosperity, avšak uvnitř zkoumaného souboru existují významné variace.

Hodnoty vědecko-profesionálního charakteru jsou významněji akceptovány posluchači vysokých škol technického směru, sociální prestiž především posluchači práva a ekonomie. Jako výrazný diferencující znak se mimo typ fakulty ukázalo i členství ve Svazu komunistů a národnost, především v relaci k akceptování elementů výrazné politického charakteru. (Tyto elementy byly častěji akceptovány studenty přicházejícími na vysokou školu z hospodářsky méně vyvinutých oblastí. Největší rozdíl byl zjištěn mezi Slovinci a Černohorci.) Ve své studii věnuje dále pozornost některým faktorům ovlivňujícím charakter hodnotového systému, především rodině, jejíž vliv je charakterizován sice jako silný, ale s klesající tendencí působnosti v současné době. Podobné závěry je možno činit i pokud se týče přímé působnosti společenských a politických organizací — nepřímé působení lze těžko „měřit“.

Ve studii *Postoje studentů k náboženství a tradicím* M. Gluščević prezentuje výsledky zkoumání zaměřeného na zjištění formální a neformální příslušnosti k některé církvi, na názory studentů ateistů na studenty neateisty (příp. rodiče, přátele) na příčiny zachovávaných určitých zvyků náboženského charakteru u studentů ateistů, na faktory „religiózní emancipace“ atd. Gluščević uvádí některé velmi zajímavé výsledky, příp. postřehy. Např. v jím zkoumaném souboru se tři čtvrtiny studentů prohlásily za ateisty, avšak zhruba 15 % těchto studentů se nepravdělně účastní náboženských obřadů. Nejsilnějším motivačním elementem této účasti na náboženských obřadech je rodinná tradice, ohled k příslušníkům rodiny. Za nejsilnější faktor „religiózní emancipace“ byly označeny vědecké poznatky a jejich osvojování. Většina zkoumaných studentů prohlásila, že víru považují za soukromou záležitost jedince a pro plnou toleranci se vyslovilo 48 % vysokoškoláků.

V závěrečné studii soustřeďuje J. Stanković svou pozornost především na profesionální orientaci studentů, na jejich vztah ke studiu a na společenskou aktivitu. Stanković prezentuje výsledky zkoumání některých elementů vstupu na vysokou školu (především doby volby studia, motivace vstupu na vysokou školu, volby fakulty apod.). Zjišťuje, že zhruba jedna třetina posluchačů se k volbě studia vyslovila teprve až po ukončení střední školy. Dvě třetiny studentů uvedly, že hlavním motivačním zdrojem jejich volby fakulty, oboru byl zájem o určitý studijní obor (profesi), v ostatních případech hrály svou roli možnost relativně snadného přijetí na fakultu, společenský prestiž povolání, pro jehož výkon studium na vysoké škole studenta připravuje, apod. Volba studijních oborů byla nejsilněji ovlivňována učiteli středních škol, dále rodiči, příbuznými a přáteli. J. Stanković ve své studii dále prezentuje některé výsledky zkoumání charakteru přátelských svazků studentů vysokých škol (převažují formace tvořené jed-

notlivci studujícími na stejných fakultách), organizovanosti posluchačů ve Svazu studentů (44 % studentů je členy tohoto svazu), ve sportovních organizacích (34 %), Svazu komunistů (28 %) atd. a do jisté míry věnuje pozornost i formám trávení volného času, náplni volného času (převažuje rekreace a zábava, bohatá je návštěvnost kin, slabá návštěvnost divadel, četba).

Sborník uvedených čtyř studií je bohatě zásoben empirickým materiálem, i když dosti jednoduše zpracovaným, a podává — vzhledem k šíři záběru realizované výzkumné akce — dosti solidní obraz o současném stavu jugoslávských vysokoškoláků. Mnohé z výsledků tohoto výzkumu budou moci být využity při komparaci s výsledky výzkumů našich studentů.

E. F.

P. Gleichmann: Sozialwissenschaftliche Aspekte der Grünplanung in der Grosstadt (Společenskovední aspekty plánování zeleně ve velkoměstě)

1963, Stuttgart Ferdinand Enke Verlag, 109 str.

Západoněmecký sociolog, působící na Vysoké škole v Hannoveru, rozlišuje veřejnou městskou zeleň parkových celků, soukromou zeleň zahrad a zahrádek, a zeleň blízko obytných celků a mezi nimi jako přechod a spojení obou předcházejících skupin (das wohnungsnähe Grün).

Po historickém úvodu rozvádí a shrnuje výsledky svých empirických šetření, provedených dotazníky v oblasti Hannoveru.

Požadavek městského obyvatele dnešní doby mít zahrádku je motivován směsí různých funkcí, které je tento útvar zeleně schopen plnit: uvolnění z napětí, které vyvolává povaha dnešní práce a její vysoká organizovanost, kompenzace ve formě aktivní a zájmové činnosti, nebo naopak ve formě nečinnosti, ochrana před přemírou sociálních kontaktů, prostor pro hry a výběh dětí atp.

Parky navštěvuje 25 % rodin denně nebo vícekrát v týdnu, naproti tomu 30 % rodin nenavštěvuje park nikdy (626 dotazovaných rodin). Čím více je veřejná zeleň vzdálená obydlení, tím řidčeji je navštěvována, nelze však tvrdit, že platí i obrácený smysl tohoto jevu — čím blíže, tím častěji.

Městskému obyvatele se stává zeleň synonymem pro klid a obráží se hlavně v požadavku poloveřejné-polosoukromé zeleně, prostupující obytné útvary. Za tohoto předpokladu dostatečně velký a chráněný balkon přejímá hodně z funkcí zeleně (rovněž lodžie, terasa).

Funkce zeleně v budoucnu budou ovlivňovány třemi tendencemi:

- uspokojováním silného požadavku bydlení v rodinných domech se zahrádkou,
- zvyšováním kvality bydlení v bytových domech,
- zvyšováním mobility člověka v důsledku vzrůstu volného času.

Ukazuje se, že dosavadní vývoj soukromé zeleně bude dále pokračovat, přičemž je důležité, aby tyto plochy a prostory byly maximálně prosty hluku. Naopak, do veřejné zeleně ve formě větších kompaktních útvarů rozmístěných bodově v různých městských částech je vhodné koncentrovat některé hlučnější funkce, jako dětská hřiště atp.

Václav Žáček: Z revolučních a politických polsko-slovenských styků v době předmarcovej

Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, 201 str.

Václav Žáček, zabývající se polskými národně osvobozeneckými vlivy na národy střední Evropy, se ve své publikaci zaměřil na období mezi neúspěšným polským povstáním v letech 1830—1831 a buržoazní revolucí v roce 1948, ve kterém došlo k rozvoji styků mezi příslušníky polského a slovenského národa. Vliv politicky vyspělejších polských vedoucích kruhů se na Slovensku prosazoval ve dvou variantách — buržoazně demokratické a monarchisticko-konstitucionalistické. V třicátých letech nabyly vrchu revoluční vlivy silící polské buržoazie, nad kterými ve čtyřicátých letech převládl neutralizující vliv polského šlechtického konstitucionalismu. V souladu s těmito dvěma směry rozdělil autor svou knihu na dvě části. V první části je zachyceno šíření revolučních myšlenek propagovaných členy tajných polských demokratických spolků v Ha-liči a ve Vídni. Mladá generace obrozujícího se slovenského národa — štúrovci — se seznamovala s ideály buržoazního demokratismu a zejména v tajném spolku „Vzájemnost“ se soustředili vyznačící polských pokrokových tendencí a snah. Rozbití středisek polské revoluční propagandy v roce 1840 také umožnilo zesílení vlivu reakční rusofilské agitace. V druhé části knihy autor sleduje, jak po vytlačení buržoazně demokratického proudu polské propagandy proniká na Slovensko vliv polské konzervativní emigrace, soustředěné ve Francii kolem knížete A. J. Czartoryského. Snahou této skupiny bylo získat pro své myšlenky Ludvíka Štúra, odvrátit mladé Slováky od hledání pomoci v carském Rusku a orientovat je na mezinárodně politické a diplomatické akce ve prospěch jejich národnostního života. Znač-

né sympatie získal tento směr na východním Slovensku a mezi Slováky v Pešti. Obě části práce ukazují, že díky křížujícím se politicko-ideovým vlivům byli Slováci při vstupu do revolučního roku 1848 náležitě poučeni a uměli své snahy podle nich korigovat v duchu svých představ a možností. Kniha je významným příspěvkem obohacujícím naše vědomosti o počátcích slovenského národního a politického vývoje.

L. M.

Peter Karstedt: Studien zur Soziologie der Bibliothek. Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen. Bd. 1.

Wiesbaden, Otto Harasowitz 1954, 97 s.

Sociologickou problematiku knižnice rozvrhuje Peter Karstedt do troch statí: *K historickej sociológii*, *K systematickej sociológii*, *K sociológii poznania*. No metodologické kritériá, s akými autor pristupuje k spracovaniu problematiky knižnice, sú poplatné metódám a hľadiskám buržoaznej sociológie, aká sa pestuje na Západe. Autor dôsledne a zámerne vychádza z pomerov nemeckých knižníc, ktorých celkový vývin bol oveľa odlišnejší než u nás.

V prvej stati obsirnejšie sa rozpisuje o zverejnení knižníc a miestami podáva celkom podnetné a zaujímavé náhľady. Tak rozlišuje tri aspekty zverejnenia: sprístupnenie najširším vrstvám čitateľov; dôraz na knižnicu ako vlastníctvo orgánov verejnej moci (štátu, mesta, obce, korporácie, spolku), a napokon podčiarkuje fakt, či je knižnica dotovaná a udržiavaná z verejných prostriedkov. Autor právom podčiarkuje skutočnosť, že vznik knižníc bol podmienený príslušnou spoločenskou štruktúrou. V druhej stati si všima najmä komunikatívnu, sprostredkovaciu funkciu knižnice v rámci jednotlivých sociálnych výtvarov. A po tejto linke sleduje kontinuitu knižnice počnúc súkromnými knižnicami cez rodinné, spolkové až po verejné knižnice (mestské, cechové, obecné a i.). V tejto súvislosti si autor všima histórie knižníc v Sovietskom sväze a osobný vplyv Leninov na revolučnú knižničnú politiku. Napokon v tretej stati postrehol niekoľko zaujímavých korelácií medzi duchovným prúdením doby a funkciami knižnice.

J. G.

Jiří Maňák: Problems of Remunerating Members of the Czech Intelligentsia in 1945-1948

In the pre-Munich Republic there were considerable socio-economic differences between the intelligentsia — in spite of a certain decrease in their standard of living during the economic crisis — and manual workers. The social consequences of the war and occupation led to a gradual operation and intensification of the process of social and economic levelling.

After the liberation the people's democratic regime was not able to divide the accumulated wealth according to its own norms, owing to the fact that the whole society had been impoverished and damaged; it was thus forced, first of all, to divide the burden of these damages in a way inducing those who could afford more to carry a greater burden without endangering their existential minimum. Thus a further and very substantial intensification of the levelling process took place.

The strongest levelling factor was the ration-system itself. The levelling approach, however, manifested itself in the structure of the salary, wage and taxation systems; this was followed by a certain levelling also in the volume and structure of consumption. Besides the group of most qualified workers, the levelling most perceptibly affected the components of the intelligentsia, the less qualified and therefore less rewarded groups of both manual and brain workers were the bearers of the levelling tendencies.

The levelling in remuneration was carried through universally, but not to the same extent everywhere. It asserted itself relatively less in the economic sector than in the state administration; within the economic sector relatively less in industrial concerns and more in financial and business institutions. It asserted itself most strongly in state enterprises and in state and public administration where the differences in remuneration, when compared with the prewar situation, decreased to almost one half. The levelling was carried through mostly once for all, simultaneously with adjustments of salaries and wages in connection with the currency reform in December 1945; in the further development it asserted itself only slowly, but steadily. Besides basic reasons given by the general pauperization of the society due to the war and occupation on the one hand, and the numerical increase and shifts in the structure of the Czech

employed intelligentsia on the other hand, also the necessity of a definitive solution of problems of political power manifested itself markedly in the enforcement of levelling measures during the period under study. Progressive forces then relied first of all on the mass of manual workers and the lower categories of the intelligentsia.

Dana Langmeierová: Influence of Interhuman Relations in Small Work Groups on Work Productivity and Negative Working Behaviour

The research into interhuman relations in small work groups examined nine work groups consisting of 5-18 members in a Prague engineering enterprise. They were workers of the same profession in two production centers with similar exterior working conditions and different social environments.

The research was intended to verify the basic hypothesis according to which more cohesive work groups show a higher work productivity and less negative working behaviour, such as reject, absenteeism, fluctuation and accidents. We further presumed both a direct dependence of the extent of work productivity on the quantity of negative working behaviour and mutual positive correlations within the whole set of negative working behaviour. At the same time we expected to find more satisfaction among members of work collectives in groups orientated rather at interhuman relations than at performance.

In both workshops we investigated the work productivity (the average achieved during the first half-year 1966 was compared), the reject (one month was chosen at random in the checking department), the fluctuation during the past five years, the number of absences and the number of accidents in 1965 and 1966. The foremen of both the workshops evaluated every worker's working profile on a five-point scale, and the head of the productive self-operating department evaluated the working qualities of foremen and fitters who controlled separate groups. With each worker we held a directed interview in which we examined his satisfaction with his workplace, his relation to the management both of the work group and the workshop; at the same time we inquired into moments of frustration in his working situation. The interview was supplemented by the following sociometric questions:

1. Which co-worker would you prefer to choose for your friend?

2. Should the foreman allot you some work which would require collaboration with another person, whom would you choose for this purpose?

3. Who most often causes you to lose your temper?

For each group we then calculated the index of cohesivity, the average productivity per one hour in the first half-year 1966, the average number of absences and accidents in 1965 and 1966, the average quantity of reject in the month chosen at random and the average index of fluctuation. From the answers to questions referring to frustration moments in the working milieu we calculated the coefficient of dissatisfaction for each group, then compared all the series mentioned by means of Spearman's correlation coefficient and ascertained the following:

1. There exists a direct dependence between the work productivity and the degree of cohesivity of working collectives ($r = 0.83$).

2. There exists an indirect dependence between negative working behaviour and the degree of cohesivity ($r = -0.55$ to -0.96 according to individual behaviour).

3. There also exist indirect relations between the work productivity and negative working behaviour with the exception of fluctuation (with injuries $r = -0.80$, with absences $r = -0.81$, with reject $r = -0.90$).

4. With small exception unambiguous relations were not found (a small number of cases) within the whole set of negative behaviour.

5. The work productivity was in no relation to the workers' satisfaction.

6. The highest work productivity was attained by the groups of those foremen who were most highly evaluated by the head of the productive self-operating department because of their expert abilities, and who enjoyed the highest degree of respect even on the part of workers in the whole workshop. Consequently, as far as the leader of the group is concerned, it is not the type of management but personal abilities and the right motivation that seem to be most important.

7. In both centers the workers complained primarily of a bad organization of work, of an irregular supply of material, of an old-fashioned machine equipment and of inadequate efficiency standards. It is, above all, these factors that led to a mutual competition of the group members and to their dissatisfaction.

8. 60% of workers directly stimulated by the height of wages suffered an injury during the period under study — a strong one-sided interest in wages, especially on the part of unskilled workers, has an unfortunate influence on the relation to the accident rate.

9. In neither of the two workshops sufficient attention was paid to the problems

of young skilled workers, in whose case a specially high fluctuation was ascertained.

10. Differences exist between men and women, as well as between qualified and unskilled workers in their way of evaluating those factors in the working situation that are decisive for their satisfaction. The differences between men and women were statistically important.

Marie Benešová, Ivo Pondělíček, Ivan Sviták, Zdeněk Štábla: The Film Hero in the Young Wave of the Czechoslovak Film

As shown in the present paper, ten films of the young wave of the Czech cinematography reveal some clear-cut common features expressed by means of various artistic variations in the fates of the presented characters. Their brief characterization allows to draw the following conclusion: The socio-psychological analysis of both the films and the characters shows some clear-cut common features which indirectly influence even, the aesthetics of the film and the forms of expression and which, perhaps, also represent the basis of success, achieved by the young wave of the Czechoslovak cinematography in recent years.

1. The common denominator of ten film producers — débutants — is an endeavour to grasp social reality in a truthfull manner, to depict the contemporary man of the sixties in Czechoslovakia, as well as the problems of his life. This aim, corresponding with the tendency to the authenticity of film means and to the increase in the significance of social engagement in the sense of humanistic values, is also in accordance with the choice of a simple film technique, with employing non-actors in a real environment and with a tendency to artistic experimentation.

2. In the given milieu the anticonventional and non-traditional approach to cinematography leads the film producers to an intentional blending of dramatic forms and procedures, to a protest against standard and traditional film types, to a deliberate intermingling of tragic and comic lines of action, which have in common a certain grotesque subtext. The creators have a common interest in psychological subject-matter, in an author's self-expression, which is reflected also in the choice of the action and in the way of working out and conducting the plot.

3. The film actions are located at the time they were shot (with one exception) and in an authentic milieu. It is of importance that the film records the shortest possible period of time, that in this sense it has a rather analytical character and concentrates on the present, on given situations. Man is presented in the typical middle-class milieu, most often in a town, not under conditions of factories and the working atmosphere.

4. Topics of importance prefer to deal with problems connected with the human personality (love, family), whereas broader

social problems are avoided. Almost no ideological themes, i.e. problems of securing material goods, religion, issues of war and violence etc. appear in the cinematography of the new wave.

5. The group of young authors also almost totally neglects group relations, does not try to present characters in broad interpersonal dimensions, avoids group relations and conflicts and markedly prefers relations of personalities, interpersonal communications, primary groups and relations of couples.

Relatively little importance is also attributed to work. Man's working activity is not conceived as an essential component of life, but as a necessity.

6. As far as the value orientation of films and of the leading film characters is concerned, the most decisive is the orientation to concrete human relations as the dominant values of life, i.e. to interhuman relations (love, friendship, family), and not to material values, fame, prestige, power, ideology, etc. This value orientation also results from the fact that especially young people figure as heroes.

7. The film hero of the young wave is significantly represented by a young individual, not by an individual of middle or higher age groups. His social profile is connected with the middle strata and can be said to correspond to the average type of a young person and citizen of Czechoslovakia. The hero is an average person both in his exterior physical traits and in his psychology, cultural level and needs. He is an ordinary, non-heroic, antiromantic, sober and matter-of-fact type, which manifests itself also in the conception of love and in the understanding of interhuman relations.

8. Those goals the hero sets up for himself correspond to this value orientation. However, the hero, for the most part, does not reach his aims, or the problem of attaining the aim or of solving the conflict is left open and ambiguous. The concluding phases of the films avoid extremes of tragic-ness or happy ends, they are ambiguous and take up an objective attitude free of moral and ideological evaluations to the greatest possible extent.

9. In relation to social and legal norms, the film characters present themselves as people living in harmony with legal norms; they do not get into conflicts with them, nor are they heralds of antisocial tendencies. The political attitude of the leading characters is expressed only exceptionally, but the sense of the film is usually given by the defence of basic human rights against bureaucratic deformations. The depoliticization of the characters has a political meaning. Noteworthy is the absence of all values of ideological character, be it property, religious faith or political conviction.

10. All these features characterizing the young producers' work can also be conceived in connection with the type of films and film heroes of the fifties whose social bonds,

group interests and class determination supplied the basic themes of the schematizing production in those years. Thus it can be said that the young wave reacts by a protest against this way of viewing the film hero and against conceiving man as a set of social relations. The emphasis laid upon the individuality of the human personality introduces new ideas into the Czech film, but at the same time narrows the general way of conceiving the social ties of man. It possibly prepares the way towards a more synthetic image of man in which both his personal and social components would be more expressively balanced. The engaged hero is supplanted by a hero who is more clearly an object of manipulation from outside.

Karel Hrubý: A Sociological Model of the Hussite Revolution within the Political System of the Prague Towns

The present article deals with the formation of the revolutionary process in the Hussite Prague. It sums up the results of the investigation concerning the structures and functions of political institutions, the formation and character of social action groups, the changes in valuation and ideological programs. It concentrates mainly on the development of the power-basis since its transformation in 1413 until its consolidation in the early fifties of the 15th century. It describes the transformation of the social and political system within the framework of Prague only, yet this is done in the full extent of forty years.

It is from the structure of the power-basis, from the nature and constellation of groups — which were integrated by means of a common value orientation and especially a common social action — that we can ascertain not only to whom the revolution brings profit, in individual periods of its development, but also what it is aiming at and what is its inner stability. The structure and function of the main political institutions is an important indicator of the political content of the revolution. The ideological movement then reflects not only the program and the motivation of the revolution, but the changes of the valuating attitudes in the power-basis as well.

From the development of these factors there results a *six-phase model of the revolutionary process* (compare table). The sequence of phases is as follows: 1. *Exposition* (1413-1419); this phase is characterized by the formation of subsystems that come into conflict with the social and political system existing until then. The confrontation leads to an explosion which removes the old system and opens the way to the new one. 2. *Amplitude* (1419-1422): the change of government also brings about a transformation of the political institutions of the city. A differentiation of groups in the power-basis takes place and the center of gravity of power shifts to the left, radical

wing. 3. *The first stabilization attempt* (1422—1427): the non-radical groups tend to bring to an end the conflict with the opponents of the revolution. This leads to a further differentiation of the power-basis. The majority group (the maximalists) controls the political institutions and enforces, in April 1427, the continuation of the revolution. 4. *Repulsion* (1427—1437): in this phase, at first, the conciliatory (minimalistic) version and, later on, the radical version of the revolution are rejected; as the forces of the revolutionary center seem to be best prepared in the political, social and ideological aspects for making the basic revolutionary program victorious, they become dominant. 5. *The second stabilization attempt* (1437—1448), agreement with the external opponents of the revolution, the Emperor and the Ecclesiastical Council, ensures victory to the revolutionary system. It brings about, however, a change of attitudes and power constellation in favour of the conservative forces. These take possession of the political institutions and try to revert their form and functioning to the pre-revolutionary pattern. 6. *The outcome of the revolution* is given by an overthrow (1448) bringing the political institutions again under the control of the majority of the power-basis. The revolting system becomes consolidated on the basis of the urban middle class (maximalists) which thus represents the victorious version of the revolution.

During the revolutionary process five groups of social action may be ascertained: 1. The Czech Commune as a pressure group, 2. the Czech Commune as a governing body, 3. the indoctrinated radical formation, 4. the interest groups of citizens (maximalists, minimalists). 5. the Hussite Political Party (leader: George of Poděbrady), one part of which is later formed by the maximalists of Prague.

These groups choose different institutional components in order to enforce their political will: the radicals — the Great Commune (*magna et plena communitas*) the maximalists — the Commune of Elders (*seniores*), the minimalists — the Council of Councillors (*consules*).

The character of the groups varies. At the beginning they are mainly ideological groupings (the Czech Commune and, to a certain extent, also the radicals); later on, the groups are formed on the basis of social and political interests. This is connected with changes in the sphere of values, at first there are the religious and ethical values that are the main integrating factors in social groups; later on, material interests of social and economic prosperity prevail. This is reflected, in the sphere of power, as a struggle between the majority of the power-basis and its minority radical-orthodox wing (1434). No revolution can apparently evade this double evaluation and integration-change. After the seizure of power it is at first necessary to embody the principles of the new ideology in the new organization, and to make restitution for the wrongs of the old system (*ancien régime*); then, however the stability and prosperity of the new system as a whole must be ensured.

Relations among civil military and ecclesiastical institutions are also mentioned in the article, as well as changes in the social mobility during the revolution, changes in the promotion of leaders etc. The sociological changes, especially those occurring during the „amplitude“ and „repulsion“, are dealt with in detail. The former (amplitude) brings about a fundamental structural and functional transformation of the system the latter (repulsion) enables the politically and ideologically best prepared group to take over the achievements of the revolution.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkoppy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Knihtisk, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 8,—, předplatné na celý rok Kčs 48,—, US \$ 6,60, £ 2,7,0. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červnu 1967. Číslo vyšlo v říjnu 1967.

A-17*1505

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1967.